

**YAHUDİLİKTE DİASPORA TECRÜBELERİ VE DİASPORA
YAHUDİLERİNİN KUTSAL TOPRAK ANLAYIŞI**

Kübra AKTAŞ
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Doç. Dr. Zekiye SÖNMEZ
Ekim, 2024
Afyonkarahisar

T.C
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAHUDİLİKTE DİASPORA TECRÜBELERİ VE DİASPORA
YAHUDİLERİNİN KUTSAL TOPRAK ANLAYIŞI

Hazırlayan
Kübra AKTAŞ

Danışman
Doç. Dr. Zekiye SÖNMEZ

AFYONKARAHİSAR 2024

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **“Yahudilikte Diaspora Tecrübeleri ve Diaspora Yahudilerinin Kutsal Toprak Anlayışı”** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

25/ 10/ 2024

İmza

Kübra AKTAŞ

T.C
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Kübra AKTAŞ
	Numarası	210614115
	Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
	Programı	Felsefe ve Din Bilimleri
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlilik
Tezin Başlığı		Yahudilikte Diaspora Tecrübeleri ve Diaspora Yahudilerinin Kutsal Toprak Anlayışı
Tez Savunma Sınav Tarihi		25.10.2024
Tez Savunma Sınav Saati		13.45

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒ oy birliği – ☐ oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE

MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

YAHUDİLİKTE DİASPORA TECRÜBELERİ VE DİASPORA YAHUDİLERİNİN KUTSAL TOPRAK ANLAYIŞI

Kübra AKTAŞ

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Ekim, 2024

Danışman: Doç. Dr. Zekiye SÖNMEZ

Yahudilikte Diaspora Tecrübeleri ve Diaspora Yahudilerinin Kutsal Toprak Anlayışı başlığına sahip bu tez üç bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde *diaspora/sürgün* kavramının mâhiyeti ve Yahudilikteki konumu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu konuda özellikle Batı’da ve kısmen ülkemizde yapılmış tanımlardan ve tartışmalardan yararlanılmıştır. Bunun yanında diaspora kavramının Yahudilikte benzer kullanımları olan *galut*, *gola*, *gala* kavramları açıklanarak Yahudi tarihinde yaşanan Mısır, Asur, Babil ve Roma diaspora tecrübeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca Yahudi tarihinde yaşanan sürgünlerin Yahudilerin zihninde ne anlama geldiği açıklanmaya çalışılmıştır. Tezin ikinci bölümünde Yahudi diasporasının Yahudi temel inanç ve ibadetine etkileri ve Yahudilerin diasporadaki durumları açıklanmıştır. Bu bağlamda Yahudilerin Müslüman ve Hristiyan yönetimlerdeki durumları ele alındığı gibi Yahudilerin İslâm ve Hristiyanlık hakkındaki algılarına yer verilmiştir. Tezin üçüncü bölümü diasporadan dönüşteki Yahudi yaşamı ve algısına ayrılmıştır. Bu konuda Yahudilerin diaspora sonrası vadedilmiş topraklara dönüşü ve orada yaptıkları faaliyetlerden bahsedilmiştir. Bunun yanında Yahudilerin diasporadan döndükten sonra hem İsrail toplumu hem de Yahudiler dışındaki halkla olan çatışma noktalarına değinilmiş ve Yahudilerin karşılaştıkları bu problemlere çözüm olarak arkeolojiyi kullandıkları anlatılmıştır. Sonuç kısmında diasporanın Yahudilikteki yeri ve etkileri hakkında çıkarılan bulgular sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Diaspora/Sürgün, Kutsal Topraklar, Arkeoloji.

ABSTRACT

DIASPORA EXPERIENCES IN JUDAISM AND THE UNDERSTANDING OF THE SACRED LAND OF DIASPORA JEWS

Kübra AKTAŞ

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES

October, 2024

Advisor: Doç. Dr. Zekiye SÖNMEZ

This thesis, titled Diaspora Experiences in Judaism and the Understanding of the Sacred Land of Diaspora Jews, consists of three sections. The first section of the thesis attempts to explain the nature of the concept of diaspora/exile and its position in Judaism. Definitions and discussions made particularly in the West and partly in our country have been utilized on this subject. In addition, the concepts of *galut*, *gola*, and *gala*, which are similar uses of the concept of diaspora in Judaism, are explained, and information is provided on the Egyptian, Assyrian, Babylonian, and Roman diaspora experiences experienced in Jewish history. In addition, it is attempted to explain what the exiles experienced in Jewish history mean in the minds of the Jews. The second section of the thesis explains the effects of the Jewish diaspora on Jewish fundamental beliefs and worship, and the situation of the Jews in the diaspora. In this context, the situation of the Jews in Muslim and Christian administrations is discussed, as well as the perceptions of the Jews about Islam and Christianity. The third section of the thesis is devoted to Jewish life and perception upon return from the diaspora. In this section, the return of the Jews to the promised land after the diaspora and the activities they carried out there are mentioned. In addition, the points of conflict between the Jews and both the Israeli society and the non-Jewish people after their return from the diaspora are mentioned and it is explained that the Jews used archaeology as a solution to these problems they encountered. In the conclusion, the findings about the place and effects of the diaspora in Judaism are presented.

Key Words: History of Religions, Judaism, Diaspora/Exile, Holy Land, Archaeology.

ÖNSÖZ

Diaspora kavramı, Batı kaynaklı çalışmalarda uzun yıllar tartışılmış ve bu konuda çeşitli tanımlar yapılmış ve tartışmalar gerçekleştirilmiştir. Batılı diaspora çalışmalarında Yahudilik adeta bir arketip olarak görülmüş ve daha sonraları kavramın muhtevası genişletilmiştir. Ülkemizde de son dönemlerde diaspora çerçevesinde çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bu çalışmalar genellikle Türk diasporasına yönelikken kısmen de Türklerle ilişkili diğer topluluklarla ilgili olmuştur. Bu açıdan henüz ülkemizde diaspora hakkında bir literatür oluştuğu söylenemez. Ayrıca Yahudilik tarihine bakıldığında Yahudilerin ciddî diaspora tecrübeleri yaşayan bir topluluk olduğu anlaşılmış olmasına rağmen ülkemizde Yahudi diasporasıyla ilgili çalışmaların çok fazla olmadığı fark edilmiştir. Bu bağlamda *Yahudilikte Diaspora Tecrübeleri ve Diaspora Yahudilerinin Kutsal Toprak Anlayışı* isimli tezimizin, Türkiye'deki diaspora ve Yahudilik çalışmalarına katkı sunması amaçlanmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; *diaspora* kavramı etrafındaki tanım ve tartışmalar ele alınarak Yahudilerin İbranice'de sürgüne karşılık kullandıkları kavramlar incelenmiştir. Bunun yanı sıra Yahudilerin Mısır, Asur, Babil ve Roma diaspora tecrübelerine yer verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde; Yahudi diasporasının Yahudi inanç ve ibadetine etkisi incelenmiştir. Bu bağlamda diasporanın Yahudilerin Tanrı, Mesih/Kurtarıcı ve Ahiret inançlarını nasıl etkilediği ve Kurban ve Hac gibi ibadetlerinde ne tür değişiklikler yaptığından söz edilmiştir. Bunların yanı sıra Yahudilerin Müslüman ve Hristiyan hâkimiyetindeki durumları ile onların İslâm ve Hristiyanlık hakkındaki algılarına yer verilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Yahudilerin vadedilmiş topraklara bakışı Hz. İbrahim'den başlayarak İsrail'in kuruluşuna kadar genel hatlarıyla incelenmiştir. Bunun yanı sıra diaspora Yahudilerinin kendi aralarında ve İsrail'deki yerli halk ile yaşadıkları problemlere değinilmiştir. Ayrıca hem İsrail'deki Yahudi toplumunun kendi içinde hem onların Müslümanlar başta olmak üzere diğer topluluklarla aralarında yaşanan problemlerin çözümü için arkeolojinin kullanıldığından bahsedilmiştir. Sonuç kısmında ise çalışmadan elde edilen çıkarımlar ortaya konulmuştur.

Akademik eğitim hayatı boyunca bana destek olan Danışman Hocam Doç. Dr. Zekiye SÖNMEZ'e, tezimin tamamlanmasında çok büyük yardım ve desteğini gördüğüm Araştırma Görevlisi Rumeysa BEKTAŞ'a ve tezimin okuması ve incelemesindeki yardımlarından dolayı Naci BALCI'ya teşekkürlerimi sunarım. Doğduğum günden bu yana her türlü imkânı sağlayan, bu yaşlara gelmemde en büyük paya sahip olan, bana maddî ve manevî destek olan, sorularımı ve fikirlerimi dinleyen, tartışan, cevap arayan, yönlendiren, fırsat veren ve bana güvenen aileme teşekkür bir borç bilirim. Jürimde bulunarak tezimin daha iyi bir hâle gelmesinde yol gösteren ve değerli vakitlerini benim için ayıran Saygıdeğer Hocalarım Prof. Dr. Yasin MERAL ve Doç. Dr. Abdullah ÇAKMAK'a en kalbî duygularla teşekkür ederim.

Kübra AKTAŞ
2024, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİKTE DİASPORA TECRÜBELERİ

1. DİASPORA KAVRAMI VE YAHUDİLİKTE DİASPORA İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR	4
1.1. DİASPORA KAVRAMI	4
1.2. YAHUDİLİKTE DİASPORA İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR.....	15
2. MISIR TECRÜBESİ.....	19
3. ASUR TECRÜBESİ	34
4. BABİL TECRÜBESİ.....	39
5. ROMA TECRÜBESİ	49
6. YAHUDİLERİN DİASPORA TECRÜBELERİNE BAKIŞI.....	61

İKİNCİ BÖLÜM

DİASPORA TECRÜBESİNİN YAHUDİLİĞE YANSIMALARI

1. DİASPORANIN YAHUDİ İNANCINA ETKİSİ	69
1.1. TANRI İNANCI.....	69
1.2. MESİH/KURTARICI İNANCI.....	72
1.3. AHİRET İNANCI	79
2. DİASPORANIN YAHUDİ İBADETLERİNE ETKİSİ	81
2.1. KURBAN	81
2.2. HAC.....	84
3. YAHUDİLERİN YAHUDİ OLMAYANLARLA İLİŞKİLERİ	89
3.1. İSLÂM DÜNYASINDA YAHUDİ DİASPORASI.....	89
3.2. HİRİSTİYAN DÜNYASINDA YAHUDİ DİASPORASI	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DÖNEM YAHUDİ DİASPORASININ KUTSAL TOPRAKLARA BAKIŞI

1. YAHUDİLERİN MODERN DÖNEMDE KUTSAL TOPRAKLARA BAKIŞI VE KUTSAL TOPRAKLARDAKİ TECRÜBELERİ	107
2. DİASPORA YAHUDİLERİNİN KUTSAL TOPRAKLARA GÖÇ ETTİKTEN SONRA YAŞADIĞI PROBLEMLER.....	123

2.1. YAHUDİLERİN KENDİ ARALARINDA YAŞADIKLARI PROBLEMLER	123
2.2. YAHUDİLERİN YAHUDİ OLMAYANLARLA YAŞADIKLARI PROBLEMLER	128
2.3. İSRAİL’DE DİASPORA YAHUDİLERİNİN ENTEGRASYONU İÇİN ARKEOLOJİNİN KULLANILMASI	132
SONUÇ	139
KAYNAKÇA.....	144

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.: Adı geçen eser
Bkz.: Bakınız
C.: Cilt
Çev.: Çeviren
Der.: Derleyen
DİA: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.: Editör
Haz.: Hazırlayan
Hız.: Hazreti
MÖ.: Milattan önce
MS.: Milattan sonra
s.: Sayfa numarası
S.: Sayı
ss.: Sayfadan Sayfaya
TDK: Türk Dil Kurumu
Vb.: Ve benzeri
Vd.: Ve diğerleri
Yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

Yahudilikte Diaspora Tecrübeleri ve Diaspora Yahudilerinin Kutsal Toprak Anlayışı başlığına sahip bu tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde *diaspora*¹ kavramı etrafında şekillenen tartışmalardan, Yahudilikte diaspora için kullanılan kavramlardan ve Yahudilerin geçirdiği diaspora tecrübelerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde Yahudi diasporasının Yahudi inanç ibadetine etkisiyle birlikte Yahudilerin misafir ülkelerdeki durumları Hristiyanlık ve İslâm ekseninde anlatılmıştır. Üçüncü bölümde diasporadan dönüşle birlikte Yahudiliğin kutsal topraklara bakışı, Yahudi toplumunda meydana gelen problemler, problemlerin çözüm yöntemi olarak Arkeolojinin kullanılması ve diasporadan dönüşte Mesih algısı hakkında bilgiler verilmiştir.

Diaspora kavramı, “*kendi geleneksel etnik yurtlarını bırakıp dünyanın diğer taraflarına dağılan halklar ya da etnik nüfuslar*” olarak tanımlanmıştır. Batı’da diaspora kavramının kapsamı hakkında tartışmalar yıllardır devam ettirilmiştir. Diaspora kavramının ilk defa Yahudileri nitelemek için kullanıldığı kabul edilmiştir. Bu bağlamda ilk diaspora tartışmaları Yahudilik çevresinde şekillenmiş ve Yahudilik, diaspora ile eş anlamlı hale gelmiştir.²

Batı’daki diaspora tartışmalarında Gabriel Sheffer, Stephane Dufoix, William Safran, Robin Cohen, James Clifford, Daniel Boyarin gibi isimlerin öne çıktığı görülmüştür. Bununla beraber Batı’da özellikle Yahudi diasporası, bütün diasporaların ön koşul özelliklerini belirlemiştir. Bu konuda araştırmacılar, Yahudi diasporasının özelliklerini belirlemiş ve her bir özelliği tartışmışlardır. Bu özellikler; “*Diasporayı başlatan dehşetli bir olayın sonucundaki kültürel travma*,³ diasporada iki veya daha

¹ Diaspora kavramını Yahudi diasporası anlamında kullandığımızda italik, genel anlamda kullandığımızda normal yazdık.

² Simran Jeet Singh, “Interrogating the Homeland-Diaspora Construct”, *Sikh Diaspora: Theory, Agency, and Experience*, Brill, Leiden 2013; William Safran, “Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return”, *A Journal of Transnational Studies*, C. I, S. 1, 1991.

³ Jeffrey C. Alexander, “Toward a Theory of Cultural Trauma”, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley 2004; Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*, UCL Press, London 1997; James Clifford, “Diasporas”, *Cultural Anthropology*, C. IX, S. 3, 1994; Bliss S. Little, Benjamin J. Broome, “Diaspora”, *Encyclopedia of Identity*, London 2010; Michele Reis, “Theorizing Diaspora: Perspectives on ‘Classical’ and ‘Contemporary’ Diaspora”, *International Migration*, C. XLII, S. 2, 2004.

fazla ÷lkeye dağılma,⁴ *bir anavatana sahiplik duygusu*,⁵ *etnik millet hissi*⁶ ve *güçlü bir organizasyon*”⁷ olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında yine Batı çalışmalarında kavramın gittikçe genişleyen çerçevesi çizilmeye çalışılmış,⁸ aynı zamanda diasporanın sahip olduğu anlam çeşitliliğinin üzerinde durulmuştur.⁹ Bu çerçevede diasporanın neliğı ve kapsamının ciddi anlamda ele alındığı ve bu konuda kitap ve makaleler yazıldığı gör÷lmüştür.

Ülkemizde diaspora kapsamında henüz geniş bir literatür oluşmamıştır. Bunun yanında Türkiye’deki diaspora çalışmaları genel itibariyle Türk diasporasından¹⁰ oluşurken, kısmen de Türkiye ile ilişkisi bulunan milletlerle¹¹ ilgili olmuştur. Son dönemlerde diaspora kavramının kendisi hakkında,¹² politikadaki ya da Türk politikasındaki yeri¹³ hakkında çalışmaların yapıldığı da gör÷lmüştür. Bunun yanında

⁴ William Safran, “Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return”, *A Journal of Transnational Studies*, C. I, S. 1, 1991; Martin Baumann, “Migration and Religion”, Ed: Peter B. Clarke, Peter Beyer, *The World’s Relligions: Continuities and Transformations*, Routledge, Londra 2009.

⁵ Daniel Boyarin, *A Travelling Homeland: the Babylonian Talmud as Diaspora*, Univesity of Pennsylvania Press, Pennsylvania 2015.

⁶Sheffer, *Diaspora Politics at Home Abroad*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003; Anna Colar, “Re-thinking Jewish Ethnicity Thrpugh Social Network Analysis”, *Network Analysis in Archeolog- New Approaches to Regional Integration*, , Oxford University Press, Oxford 2013.

⁷ William Safran, “The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective”, *Israel Studies*, C. X, S. 1, 2005; Pal Kolsto, “Territorialising Diasporas. The Case of the Russian in the Former Soviet Republics”, *Millennium Journal of International Studies*, C. XXVIII, S. 3, 1999; Gurid Aga Askeland, Anne Margrethe Sonneland, “You Will Never Again be a Chilean Like the Others: From Diaspora to Diasporic Practices among Chilean Refugees Returning from Exile”, *Journal of Comparative Social Work*, C. VI, S. 1, 2011.

⁸ Roger Braubaker, “The ‘diaspora’ diaspora”, *Ethnic and Racial Studies*, C. XXVIII, S. 1, 2005; John A. Armstrong, “Mobilized and Proletaian Diasporas”, *The American Political Science Review*, C. LXX, S.2, 1976; Gabriel Sheffer, “A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politicks”, *Modern Disaporas in International Politics*, St. Martin’s Press, New York 1986.

⁹ Robin Cohen, “Diasporas and the States: from Victoms to Challengers”, *International Affairs*, C. LXXII, S. 3, 1996.

¹⁰ Kartal Doğukan Çıkı – M. Murat Kızanlıkılı, “Almanya’da Yaşayan İkinci Kuşak Göçmen Türklerin Seyahat Motivasyonlarının ve Anavatana Bağlılıklarının Diaspora Turizmi Kapsamında İncelenmesi: Köln Örneğı”, *Turizm Akademik Dergisi*, C. VIII, S. 1, 2021; Tuba Ünlü Bilgi, Bestami S. Bilgiç, “Kosova Türkleri:’Sıradışı’ Bir Türk Diasporası”, *Bilgi*, 2012; Ebru Çoban Öztürk, “Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 46, 2013.

¹¹ Necdet Subaşı, “Alevilerde Güvenlik Arayışı Periferi, Getto, Diaspora”, *Birikim Dergisi*, S. 178, 2004; Mehmet Çelik, “Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası ve Lübnan Ermeni Diasporası”

¹² Fırat Yıldız, “Diaspora Kavramı: Tarihçesi, Gelişime ve Tartışmalar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. XVIII, 2013; Utku Yapıcı, “Yahudi Diasporası Diaspora Çalışmalarında Bir İdeal Tip Olarak Kalmalı Mı?”, *Alternatif Politika*, C. VIII, S. 2, 2016; Ergin Ulusoy, “Diasporayı Yeniden Düşünmek: Diaspora Teorisi ve Modern Diasporanın Temel Parametreleri”, *Göç Dergisi*, C. II, S. 2, 2015.

¹³ Ergin Ulusoy, “Diaspora Kavramı ve Türkiye’nin Diaspora Politikalarının Modern Teori Çerçevesinde Sosyo-Politik Bir Analizi”, *İnsan&Toplum Dergisi*, C. VII, S. 1, 2017; Elif Madakbaşı Güler, “Diaspora -Üzerine- Uzman(lık), Politika Çalışmaları İçin Neyi İfade Ediyor?”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. XV, S. 1, 2020; Zehra Hopyar vd., “Diaspora Kavramı ve Türkiye’nin Diaspora Politikasına Yönelik Üniversite Öğrencilerinin Algısı”, *Journal of Political Administrative and Local Studies (JPAL)*, C. V, S. 1, 2022.

Türkiye’de diasporanın modernleşme bağlamında ele alındığı bir çalışma da mevcuttur.¹⁴ Dolayısıyla Türkiye’nin diaspora kavramına yeni eğildiği ve bu kapsamdaki çalışmaların sınırlı olduğu söylenebilir.

Batı’da diaspora kavramı etrafında ciddi tartışmalar yapılmış ve eserler yazılmıştır. Bu tartışmalarda önceleri diaspora bir arketip gibi görülmüş ve diasporanın özellikleri buna göre belirlenmiştir. Daha sonra diaspora kavramının içeriği genişletilmiştir. Ülkemizde yapılan diaspora çalışmaları ise genellikle Türk milletinin ve onunla bağlantılı milletlerin diasporalarından oluşmaktadır. Bu bağlamda ülkemizde din gruplarına yönelik diaspora çalışmaları yapılmadığı görülmüştür. Diğer yandan ülkemizde önemli bir Yahudi nüfus bulunmaktadır. Bu çerçevede Batı çalışmalarının merkezinde bulunan Yahudilik, Yahudilikteki diaspora tecrübeleri ve ülkemizdeki Yahudi varlığı göz önüne alındığında çalışmamızın din bilimleri ve sosyal bilimlerine katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Bu açıdan konumuz ve amacımız Yahudilikte sürgün kavramını diaspora çerçevesinde ele alarak diaspora tecrübesinin Yahudi inanç, ibadet ve toplum üzerindeki etkilerini görmeye çalışmaktır.

Tezimizi çalışırken Yahudilik hakkında asıl kaynak olan Tanah’tan ve Yahudi kaynaklarından edindiğimiz bilgilerden yararlandık. Ayrıca sosyal bilimlerin İsrail ve Yahudiler hakkındaki tamamlanmış çalışmalarından da faydalandık. Böylece hem Yahudiliğin kendi kaynakları hem de sosyal bilimler çalışmalarını beraber değerlendirerek tezimizi ortaya koymaya gayret ettik.

¹⁴ İsmail Çağlar, “Anadolu’dan Viyana’ya İmam-Hatipler: Modernleşme, Diaspora ve Eleştiri”, *Sakarya Üniversitesi Journal of Education*, C. V, S. 1, 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİKTE DİASPORA TECRÜBELERİ

1. DİASPORA KAVRAMI VE YAHUDİLİKTE DİASPORA İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR

1.1. DİASPORA KAVRAMI

Diaspora kavramı hakkında çeşitli tanımlar yapılmıştır. *Diaspora*, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu, kopuntu” şeklinde açıklanmıştır.¹⁵ Bu kavram *Jewish Encyclopedia*’da ise “Yahudilerin Greko-Romen dünyasındaki dağılımları” olarak kaydedilmiştir.¹⁶ Bunun yanında kavramı “kendi geleneksel etnik yurtlarını bırakıp dünyanın diğer taraflarına dağılan halklar ya da etnik nüfuslar” şeklinde tanımlayanlar da olmuştur.¹⁷ Etimolojik açıdan *diaspora* kavramı, Yunanca *dia* “karşıya doğru” ile *sperien* “tohum saçmak” kelimelerinin birleşimiyle oluşmuş, *diasperio* biçiminde kullanılmıştır.¹⁸ Kelimeye MÖ. 5. yy.’da ünlü tarihçilerin eserlerinde rastlanıldığı ifade edilmiştir.¹⁹ Bunun yanı sıra sürgünün Yahudilikte hem tarihsel bir gerçek hem de kavram olarak öne çıktığı belirtilmiştir. Bu bağlamda Kitab-ı Mukaddes’teki Tesniye 28:25’te geçen “*Rab sizi düşmanlarınızın önünde bozguna uğratacak. Onlara bir yoldan saldıracak, ama önlerinden yedi yoldan kaçacaksınız. Yeryüzündeki bütün uluslar için dehşet verici bir örnek olacaksınız*” ifadeleri MÖ. 586’da gerçekleşen Babil Sürgünü ile ilişkilendirilmiştir.²⁰

Diaspora kavramının ilk kez Babil Sürgünü’nden sonra kutsal topraklardan dağılan Yahudileri ifade etmek için kullanıldığı belirtilmiştir. Kavramın modern dönemden önce Filistin’in dışındaki Yahudileri, modern dönemde İsrail’in dışındaki Yahudileri, günümüzde ise dünyaya dağılmış bütün göçmen toplulukları anlatmak için kullanıldığı söylenmiştir.²¹ Yahudiler Babil Sürgünü neticesinde diasporayı teolojik

¹⁵TDK; “Diaspora”. <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 02.01.2024).

¹⁶Jewish Encyclopedia; “Diaspora”. <https://jewishencyclopedia.com/articles/5169-diaspora>, (Erişim 02.01.2024).

¹⁷*Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü (IOM), Çev: Littera Çeviri ve Dil Hizmetleri, Ed. Bülent Çiçekli, S. 18, Cenevre 2009, s. 12.

¹⁸ Gabriel Sheffer, *Diaspora Politics, at Home Abroad*, Cambridge University Press, New York 2003, s. 9.

¹⁹ Stephane Dufoix, *Diasporas*, Çev: William Rudarmor, University of California Press, Berkeley 2008, s. 4.

²⁰Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2013), Yas.28:25.

²¹ Necdet Subaşı, “Alevilerde Güvenlik Arayışı Periferi, Getto, Diaspora”, *Birikim Dergisi*, S. 178, 2004, s. 84.

açından yorumlamaya başlamış ve bu durum Tevrat'ın emrine itaatsizlik sonucu Tanrı'nın cezası olarak değerlendirilmiştir. Dinler tarihi uzmanları, diaspora kavramının daha sonraki dönemde anlam değişimine uğradığını, dağınık insan topluluklarını ve dağıldıkları yerleri ifade etmek için kullanıldığını belirtmişlerdir.²²

Yahudiler, diaspora bilincine ilk kez İkinci Mabet Dönemi'nde (MÖ. 516/515-MS. 70) ulaşmışlardır. Dahası diaspora, bir kölelik olarak değil, Tora'nın yayılabilmesi için araç olarak görülmüştür. Yahudilerin diaspora tarihinin bir özeti olan dua kitabı Siddur da toprak ile öyle özdeşleşmiştir ki taşınabilir vatan özelliği kazanmıştır. Bu açıdan diasporayı yansıttığı belirtilmiştir.²³

Diaspora tecrübesi iki yönden Yahudi anlayışını etkilemiştir. Bunlardan birincisine göre, Yahudilerden bazıları sürgüne umutsuzluk çerçevesinden bakmış, İsrail halkının kaderinin ancak kutsal topraklara geri dönüş ile gerçekleşeceğine inanmışlardır. İkincisine göre ise Yahudilerin toprağa ihtiyaçlarının olmadığı savunulmuş, dolayısıyla bir kitap milleti olarak vatanlarını da kutsal kitaplarında bulmuşlardır. Böylece onlar millet ve kimlik bilincini inşa edecek metinlere yönelmişlerdir. Taşınabilir tapınak olarak görülen metinler de bu bağlama hizmet etmiştir. Buna göre Yahudiler, hiçbir coğrafi hamleye ihtiyaç duymamışlar hatta bunun sağlıklı sonuçlar doğuracağına inanmışlardır.²⁴

Araştırmacılar, Yahudilerin birçok farklı medeniyetle bir arada yaşamış ve onlardan etkilenmiş olmasından dolayı Yahudiliğin benzersiz bir tarih olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca, İsrailoğullarının topraklarını kaybettikten sonra birliklerini korumak için eşi görülmemiş bir örneklik sergiledikleri belirtilmiştir. Dahası Yahudilerin, hâkimiyeti altında kaldıkları medeniyette hayatta kalmak için farklı diaspora modelleri geliştirdiklerinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte Yahudi hayatını karmaşık hale getiren şeyin diaspora olduğu, eğer diaspora olmasaydı Yahudi yaşamının daha basit olacağı ifade edilmiştir.²⁵ Diğer taraftan diaspora kavramı tarihte Yahudilik

²² Dufoix, a.g.e., ss. 4-5.

²³ Arnold Ages, *The Diaspora Dimension*, Springer Netherlands, Dordrecht 1973, ss. 10-11.

²⁴ Erich S. Gruen, "Diaspora and Homeland", *Diasporas and Exile*, Ed. Howard Wettstein, University of California Press, Berkeley 2002, s. 18. Yahudiler diasporayı teolojik olarak yorumlamış ve yeni bir ilişki kurdukları ana vatanlarına destek olmuşlardır. Bu ilişkiye dayanarak İsrail'de "Geri Dönüş Yasası" oluşturulmuş ve bugün de dahil olmak üzere diasporanın ana vatanla kurulan yeni ilişkisi devam ettirilmiştir. William Safran, "The Jewish Diaspora in a Comparative and Theroetical Perspective", *Israel Studies*, C. X, S. 1, 2005, ss. 43-44.

²⁵ Ages, a.g.e., ss. 20-21.

ile paralel kullanılmış, dolayısıyla kavram Yahudilik ile bitişik bir hal almıştır.²⁶ Bu bitişiklik uzun yıllar sürmüş, Yahudi diasporası, diaspora çalışmalarında idealleştirilmiştir.²⁷ Bu idealleştirme düşüncesindeki araştırmacılar Yahudi diasporasının, diasporayı başlatan dehşetli bir olayın sonucundaki kültürel travma, diasporada iki veya daha fazla ülkeye dağılma, bir anavatana sahiplik duygusu, etnik millet hissi, güçlü bir organizasyon olarak sayılabilecek beş özelliğini öne çıkarmışlardır.²⁸

İdealleştirilen Yahudi diasporasının sayılan özellikleri de zamanla tartışılmıştır. Öyle ki diasporanın, dehşetli bir olay sonucu kültürel travmaya yol açması gerektiği hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu konuda Jeffrey J. Alexander, kültürel travmanın kendiliğinden ortaya çıkmadığı ve bunu toplulukların kendilerinin inşa ettikleri görüşündedir. Alexander travma etkisinin dehşet verici olay yaşanmasının hemen ardından ya da zamanla ortaya çıkabileceği gibi hayali olayların da buna sebep olabileceğini savunmuştur.²⁹ Nitekim Yahudilikte MÖ. 586'da Babil ve MS. 70'te Roma sürgünlerinde yaşandığı anlatılan felaketlerin,³⁰ Yahudi diasporasının kolektif hafıza ve kültürel travma oluşumuna etkileri olduğu anlatılmıştır.³¹ Robin Cohen'e göre Yahudi sürgünlerinden itibaren, Yahudilerin yersiz yurtsuz olmaları onların sanat, kültür ve ibadetlerinin ana motifi haline gelmiştir.³² Bunun yanında Yahudi diasporasının idealleştirilmesi, Yahudilerin geçtikleri süreçlerin, başkalarının diasporalarının ön koşulu kabul edilmeleri fikrine kadar varmıştır. Söz konusu düşüncüyü paylaşanlar, diasporanın başlangıcını, sürgüne bağlı dağılma ile başlaması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bunun yanında sürgün ile travma ilişkisinin olması gerektiğini düşünenler olduğu gibi ikisinin arasını ayıranlar da bulunmuştur. Diğer bir grup, zorunlu göçle oluşan kültürel travmayı, diasporanın ön koşulu olarak görmemiştir.

²⁶ Simran Jeet Singh, "Interrogating the Homeland-Diaspora Construct", Ed. Michael Hawley, *Sikh Diaspora: Theory, Agency, and Experience*, Brill, Leiden 2013, s. 56.

²⁷ William Safran, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *A Journal of Transnational Studies*, C. I, S. 1, 1991, ss. 84.

²⁸ Utku Yapıcı, "Yahudi Diasporası Diaspora Çalışmalarında Bir İdeal Tip Olarak Kalmalı mı?", *Alternatif Politika*, C. VIII, S. 2, 2016, s. 326.

²⁹ Jeffrey C. Alexander, "Toward a Theory of Cultural Trauma", Ed. Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley 2004, s. 8.

³⁰ Roma'nın Kudüs'ü ele geçirdiği sıralarda Kudüs'te büyük açlık yaşandığı ve bu ortamda kadının çocuğunu öldürüp yemek durumunda kaldığı anlatılan örneklerdendir. Naomi Pasachoff-Robert J. Littman, *A Concise History of the Jewish People*, Rowman&Littlefield, Lanham 2005, s.84.

³¹ Israel J. Yuval, "The Myth of the Jewish Exile from the Land of Israel", *Common Knowledge*, C. XII, S. 1, 2006, s. 16.

³² Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*, UCL Press, London 1997, s. 3.

Örneğin James Clifford, diaspora kavramının oluşma sürecinde Yahudiliğin etkisini kabul etmekle birlikte, bu idealleştirmeye karşı çıkarak diaspora çalışmalarının kendi çerçevesinde olması gerektiğini söylemiştir.³³ Nitekim idealleştirilmiş yaklaşımın sonucunun indirgeme olacağı vurgulanmıştır.³⁴ Buna karşılık Cohen, mağdur, emperyal, işçi, ticaret, yurtsuz gibi farklı diaspora gruplarından bahsetmiştir.³⁵ Michele Reis ise sürgün ve travma gibi etmenlerin Yahudi diasporasının özellikleri olduğunu vurgularken, diğer diasporalar için uygulanması gerekmediğini söylemiş, sürgün ve travma yaşamayan gruplar için *çağdaş diaspora* kavramını kullanmıştır.³⁶ Son zamanlarda diaspora çalışmalarında zorunlu göçün yanında gönüllü göçün de diaspora kapsamına dahil edildiğiyle ilgili görüşler vardır.³⁷

Yahudilik kapsamındaki diaspora tartışmasında diğer bir mesele, iki ya da daha fazla ülkeye dağılmadan diasporanın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hakkındadır. Babil Sürgününden sonra anayurt dışındaki birçok bölgede Yahudi varlığı oluşmuştur. Bu bağlamda MÖ. 250’li yıllarda diaspora kavramı, Orta Doğu ve Doğu Akdeniz civarındaki birçok yerde yaşayan Yahudi topluluklarını ifade etmek için kullanılmıştır. MÖ. 5. yy.’a gelindiğinde Yahudiler artık kutsal topraklar dışında yaşama konusunda tecrübe edinmiş ve birçok farklı coğrafyaya dağılarak güvenli şekilde yaşayabilmişlerdir.³⁸

Roma’nın sürgünü ile Yahudi diasporası Asya ve Avrupa gibi yerlere de yayılmış, modern dönemde ise Amerika, Güney Afrika ve Avustralya gibi yerlere de yayılım göstermiştir.³⁹ Buradan yola çıkarak kuramcılar, diasporanın birden fazla yere dağılmayla oluşup oluşmadığı konusunda görüşler belirtmişlerdir. William Safran, diasporanın özelliklerini sayarken birinci sırada anayurttan iki veya daha fazla yere

³³ James Clifford, “Diasporas”, *Cultural Anthropology*, C. IX, S. 3, 1994, s. 306.

³⁴ Bliss S. Little - Benjamin J. Broome, “Diaspora”, *Encyclopedia of Identity*, Ed. Ronald L. Jackson, London 2010, s. 222.

³⁵ Cohen, *Global Diasporas*, ss. 178-179.*

³⁶ Michele Reis, “Theorizing Diaspora: Perspectives on ‘Classical’ and ‘Contemporary’ Diaspora”, *International Migration*, C. XLII, S. 2, 2004, ss. 44-45.

³⁷ Gabriel Sheffer, *Diaspora Politics, at Home Abroad*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 114.

³⁸ Buna rağmen kutsal topraklar dışında yaşamak, sefil ve geçici bir durum olarak görülmüş ve Kudüs’teki son buluşmaya hazırlık, bir ara dönem kabul edilmiştir. Diaspora, dünyanın farklı yerlere dağılan Yahudilerin Tanrı’nın lütfuyla bir araya gelecek şekilde kullanılarak “günah/ itaatsizlik, diaspora, tövbe, geri dönüş” biçiminde özetlenebilecek sürecin ayrılmaz parçası olarak ortaya çıkmıştır. Martin Baumann, “Exile”, *Diaspora: Concept, Intersections, Identities*, Ed. Kim Knott-Sean McLoughlin, Zed Books, London 2010, s. 21.

³⁹ Little-Broome, a.g.e., s. 222.

dağılmayı belirtmiştir.⁴⁰ Khachig Tölölyan'ın dağılmayı ve Kim D. Butler'ın da birden fazla yere saçılmayı diasporanın özellikleri arasında saydıkları aktarılmıştır.⁴¹

Yahudi diasporasından yola çıkan ve dağılma olmadan diaspora olmayacağı ve en az iki yere dağılma olması gerektiği görüşüne karşılık, dağılma olmadan ya da tek bir ülkeye göçün yeterli olduğunu düşünenler ortaya çıkmıştır. Diasporaların dağılma olmadan da ortaya çıkabileceği konusunda Adesh Pal ve Tapas Chakraborty, imparatorlukların kaybettikleri topraklarda geride bıraktıkları halkların da diaspora topluluğu olarak gelişebileceğini dile getirdikleri rivayet edilmiştir.⁴² Diaspora oluşması için tek ülkeye göçü yeterli gören kuramcılar görüşlerini göçmen grup, anayurt, ev sahibi ülke ilişkileri çerçevesinde düşünmüşlerdir. Örneğin Baumann, bu üçlü ilişkinin varlığını diaspora oluşumu için yeterli görmüştür.⁴³

Yahudi diasporasının idealleştirilmesinden sonra diasporalarda bulunması gereken özelliklerde anayurt vurgulanmıştır. Mesela William Safran, diaspora kabul edilmede altı nitelik saymış ve bunlardan dördünün anayurtla ilgili olduğu fark edilmiştir. Safran için bu dört özellik; diaspora üyelerinin anayurtla ilgili toplu hafızaya sahip olması, anayurtlarını idealleştirmeleri, anayurtlarını geri dönülebilecek bir mekân olarak görmeleri, orayla bağlantılarını sürdürerek oranın korunması ve devamlılığını koruyabilmesi için sorumluluk hissetmeleridir.⁴⁴ Safran'ın kıstasları eleştirilere maruz kalmış ancak anayurdun idealleştirilmesi ortadan kaldırılmamıştır. Eleştiriler genellikle diasporalarda anayurdun her zaman zorunlu olmadığı yönünde olmuştur. Bu konuda James Clifford, Safran'ın saydığı anayurtla ilgili niteliklerin Yahudi diasporası için geçerli olmadığını iddia etmiştir.⁴⁵ İsrail J. Yuval ise Yahudi kimliğinin kolektif toprak idealinden çok kolektif hafızaya dayandığını belirtmiştir.⁴⁶ Benzer biçimde Daniel Boyarin, Yahudi ideali üzerinden tek bir anayurdun ya da anayurdun olması gerektiğine karar verilemeyeceğini, bir diasporanın birden fazla anayurdu olabileceğini düşünmüştür. Nitekim o, Yahudi diasporasında aynı zamanda Babil, Otranto, İspanya gibi yerlerin anayurt kabul edilebileceğini iddia etmiştir. Ayrıca Boyarin, anayurt

⁴⁰ Safran, "Diasporas in Modern Societies", ss. 83

⁴¹ Yapıcı, a.g.e., s. 328.

⁴² Tuba Ünlü Bilgi, Bestami S. Bilgiç, "Kosova Türkleri: 'Sıradışı' Bir Türk Diasporası", *Bilig*, 2012, S. 62, s. 43.

⁴³ Martin Baumann, "Migration and Religion", *The World's Religions: Continuities and Transformations*, Ed. Peter B. Clarke, Peter Beyer, Routledge, London 2009, s. 350.

⁴⁴ Cohen, *Global Diasporas*, s. 4; Safran, "Diaspora in Modern Societies", ss. 83-84.

⁴⁵ Clifford, a.g.e., s. 305.

⁴⁶ Yuval, a.g.e., s. 16.

kabulünün Yahudi diasporasında kurucu işlevi olmasını eleştirmiş, bu unsurun asıl Talmud'a ait olduğunu söyleyerek Talmud'u, "Yahudilerin dolaşım halindeki anayurdu" olarak tanımlamıştır.⁴⁷ Böylece o, diaspora oluşumunda anayurt dışı bir faktörün işlevinin bulunabileceğini de ortaya çıkarmıştır.⁴⁸

Yahudiliğin ortaya çıkışını etnisite ile açıklayan görüşlere dayanarak etnisitenin Yahudi diasporasının oluşmasında önemli bir faktör olduğunu savunanlar olmuştur. Yahudiliğin etnik kimlik şeklinde oluştuğu ve Roma döneminde bile bir etnik aidiyet hissi çerçevesinde kurulduğu savunulmuştur.⁴⁹ Yahudi diasporasını ideal diaspora olarak kabul eden kuramcılar, etnikliğin Yahudilikteki merkezîliği sebebiyle, onu diaspora olmanın ön koşulu olarak kabul etmişlerdir. Bu kabule karşı çıkanlar ise din, ideoloji, cinsiyet, coğrafya gibi öğeleri ana unsur haline getirerek diaspora tanımları yapmaya çalışmışlardır.⁵⁰

Yahudi diasporasında görülen yüksek örgütlenme biçiminin diaspora tanımındaki yeri tartışılmıştır. William Safran, diaspora için saydığı altı özelliğin çoğunu anayurtla ilgili belirlerken birisini de güçlü örgütlenmeye ayırmıştır. Ancak Safran diasporaların, saydığı özelliklerin tümüne sahip olması gerekmediğini vurgularken, güçlü örgütlenmenin de diaspora olmak için zorunlu olmadığını söylemiştir.⁵¹ Paul James ve Anne McNevin, diaspora toplulukların, akraba devletlerin politikalarına ancak iç örgütlenmelerinin gücü oranında müdahale edebileceklerini ifade

⁴⁷ Daniel Boyarin, "A Travelling Homeland: the Babylonian Talmud as Diaspora", *Univesity of Pennsylvania Press*, Pennsylvania 2015, s. 5-6.

⁴⁸ Yukarıdakilere ilaveten, anayurdun diasporayla ilişkisi Yahudi dışındaki diğer diasporaların örnekleriyle açıklanmıştır. Örneğin Clifford, anayurda dönüş düşüncesi olmadan da diaspora olunabileceğini savunarak Afrika ve Güney Asya diasporalarını örnek vermiştir. Clifford, a.g.e., s. 306. Benzer şekilde Stanislav Renard, Alexandru Manus, Philip V. Fellman da Roman diasporasında anayurda bir yönelim olmadığını iddia ederek onların diasporalarının esas faktörlerinin, ortak tarih ve kader inancı, ev sahibi ülkelerle problemli ilişki hali ve diğer ülkelerdeki akraba topluluklarla dayanışma olduğunu kabul etmişlerdir. Stanislav Renard, Alexandru Manus ve Philip V Fellman, "Understanding the Complexity of the Romany Diaspora".

https://www.researchgate.net/profile/PhilipFellman/publication/242714788_Understanding_the_Complexity_of_the_Romany_Diaspora/links/0a85e533e6fa0a4144000000/Understanding-the-Complexity-of-the-Romany-Diaspora.pdf (Erişim: 29.09.2024).

⁴⁹ Sheffer, *Diaspora Politics*, s. 37, Anna Colar, "Re-thinking Jewish Ethnicity Thrpugh Social Network Analysis", *Network Analysis in Archeolog- New Approaches to Regional Integration*, Ed. Carl Knappett, Oxford University Press, Oxford 2013, ss. 223-246.

⁵⁰ Örneğin Haideh Moghissi, farklı etnik köken, milliyet, kültür, dil, coğrafya gibi unsurlara rağmen ortak bir Müslüman diasporasından bahsetmiştir. Haideh Moghissi, "Introduction" *Muslim Diaspora: Gender, Culture, Identity*, Routhledge, London 2006, ss. xiv-xxv.

⁵¹ William Safran, "The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective", *Israel Studies*, C. X, S. 1, 2005, s. 37, 48-49.

etmiştir.⁵² Bazı araştırmacılar ise, dağınık halde bulunan diaspora ağlarını birleştiren yapılarının, yani diaspora girişimcilerinin önemini vurgulamıştır.⁵³ Bunun yanında güçlü örgütlenmeleri olmayan grupların da diaspora olarak nitelendirilip nitelendirilemeyecekleri tartışılmıştır. Pal Kolsto, grupları diaspora olarak nitelendirmek için yüksek bir kolektif kimlik ve grup bilincine ihtiyaç duyulmadığını belirtmiştir.⁵⁴ Alain Medam ise diasporaları, grup içi ilişkilere ve grup dışındakilerin gruba bakışına göre ikiye ayırmış, etkili bir şekilde örgütlenmiş gruplara “kristalleşmiş diasporalar” derken, üyeleri ortak kimliğe sahip olmayıp grup kimliği net olmayan örgütlere ise “kararsız diasporalar” adını vermiştir.⁵⁵

Diaspora kavramı 1950'lere kadar dinî anlam çerçevesinde tanımlanmıştır. Simon Dubnov'un bu kavramı; *“diaspora, kendi eyaletinden ya da topraklarından ayrılmış ve diğer milletler arasında dağılmış ancak millet kültürünü koruyan bir millet ya da bir milletin parçası için kullanılan Yunanca bir terimdir... tipik bir örneği birçoğu gönüllü olarak kendi ulusal topraklarının dışında yaşayan Ermenilerdir”* şeklinde tanımlamasıyla benzer tecrübeleri yaşayan diğer topluluklar için de kullanılmasının önü açılmıştır. Daha sonra Robert Park'ın diasporaya Asyalıları da dâhil eden tanımıyla kavram genişlemiştir. 1960'lı yıllarda kavramın gazete ve dergilerde yer almaya başlamasıyla tanımlar daha da geliştirilmiştir. 1961'de kavram daha da genişlemiş ve *“ortak ulusal kökene ya da inanç topluluğuna sahip insanların dağılması ve bir ülkenin başka ülkelere dağılmış halkı”* olarak tanımlanmıştır. Böylece yapılan tanımların 20. yüzyılın ortalarına kadar ilahiyat alanıyla sınırlı kaldığı, zamanla sadece sürgün gibi deneyimler yaşamış diğer halklar için de kullanılmaya başlandığı görülmüştür.⁵⁶ Bu topluluklar içinde başta Afrikalılar ve Ermeniler sayılmıştır. Yine bu

⁵² Paul James, Anne McNevin, “Would-be Citizens and ‘Strong States’: Circle of Security and Insecurity”, *Migration and Insecurity-Citizenship and Social Inclusion in a Transnational Era*, Ed. Niklaus Steiner, Robert Mason, Anna Hayers, Routledge, London 2013, s. 94.

⁵³ Bahar Başer, *Diasporas and Homeland Conflicts-a Comparative Perspective*, Ashgate, Farnham 2015, s. 23.

⁵⁴ Pal Kolsto, “Territorialising Diasporas. The Case of the Russian in the Former Soviet Republics”, *Millennium Journal of International Studies*, C. XXVIII, S. 3, 1999, s. 607.

⁵⁵ Gurid Aga Askeland, Anne Margrethe Sonneland, “You Will Never Again be a Chilean Like the Others: From Diaspora to Diasporic Practices among Chilean Refugees Returning from Exile”, *Journal of Comparative Social Work*, C. VI, S. 1, 2011, s. 15.

⁵⁶ Fırat Yıldız, “Diaspora Kavramı: Tarihçesi, Gelişime ve Tartışmalar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. XVIII, 2013, s. 298.

toplulukların diasporalarıyla Yahudi diasporaları arasında ilişki kurulduğu görülmüştür.⁵⁷

Diaspora kavramı dinî topluluklara has anlamından çıkarılarak genişletildiğinde, onun mündemiç olan anlamları tartışılmaya başlanmıştır. Bunlardan biri, onun olumsuz çağrışım yapmasıdır. Bunda, diasporanın temelinde bulunan azınlık olma durumundan yola çıkılarak sürgün, getto, yabancı gibi olumsuz anlamları akla getirmesinin ve ev sahibi ülke tarafından öteki olarak görülmesinin etkili olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda genellikle sürgünün/ diasporanın dinî metinlerde, doğru yoldan sapmanın bir bedeli olarak görülmesi bu algıya katkı sağlamıştır.⁵⁸ Üstelik tarihte bazı diaspora topluluklarının vatan elde etme çabalarının şiddet ve terörizme varması bu topluluklara olumsuz bakılmasına sebep olmuş, öteki ve yabancı olan diaspora halkı, gittiği yerlerde var olan demokratik düzene tehdit olarak görülmüştür.⁵⁹ Bugün ise diasporanın sahip olduğu olumsuz anlamdan kurtulduğu düşünülmüştür.⁶⁰

Diaspora hakkında tartışılan konulardan biri de anlam çeşitliliğiyle ilgilidir. Kavram, birçok anlamda kullanılabildiğinden çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Örneğin Dufoix, diasporanın yedi anlamını şöyle sıralamıştır:⁶¹

1. Bir diasporayı oluşturan topluluğun sayısı. Örnek olarak Çin diasporasının 20 milyon olduğu söylenmiştir.
2. Diasporada örgütlenmiş bir topluluk. Örnek olarak Hint diasporası verilmiştir.
3. Bir şehir veya ülkede bulunan etnik nüfus. Örnek olarak Fransa'daki Çin diasporası, Los Angeles'taki İran diasporası sayılmıştır.
4. Özel bir nedene dayanan diaspora. Ticaret amacıyla toplanan diaspora topluluğu örnek verilmiştir.

⁵⁷ Afrikalıların ve Yahudilerin tarihinin benzerlikleri üzerinde durulmuştur. Harold Brackman, *Jews, African Americans and Israel: The Ties That Bind*, Simon Wiesenthal Center/ Museum of Tolerance, 2010, s. 2. Kurulan bu benzerliğe rağmen 1965 senesine kadar diaspora kavramı Afrikalılar için kullanılmamıştır. Ermeniler için ise birçok farklı egemenliğine girmeleri, bunların savaşlar yoluyla olması ve göç ile sonuçlanması Ermeni ve Yahudi diasporalarının benzeyen yönleri olarak sayılmıştır. Safran, "Diasporas in Modern Societies", ss. 83-99. Buna rağmen Ermeniler de 19. yüzyıla kadar diaspora içerisinde tanımlanmamışlardır.

⁵⁸ Robin Cohen, "Diasporas and the States: from Victims to Challengers", *International Affairs*, C. LXXII, S. 3, 1996, s. 507.

⁵⁹ Cohen, *Global Diasporas*, ss. 192-193.

⁶⁰ Dufoix, a.g.e., s. 106.

⁶¹ Dufoix, a.g.e., ss. 54-55.

5. Tarihsel, ahlakî, bireysel, kolektif diaspora bakımından diasporada yaşamak, diaspora halkı olma durumu.

6. Anayurttan uzaklığı bakımından diaspora. Diasporadaki Ermeniler sayılmıştır.

7. Geniş yayılan bir diasporanın alt kümeleri olarak Yahudi diasporası altında Aşkenazi diasporası örnek verilmiştir.

Öte yandan her etnik grubun diaspora olup olamayacağı tartışması hakkında William Safran, diasporanın neliği üzerinde vurgu yaparak altı özellik saymıştır:⁶²

1. Kendileri ya da ataları belirli bir merkezden iki veya daha fazla yabancı bölgeye dağılmışlardır.

2. Orijinal ana vatanları hakkında kolektif bir hafıza, vizyon ve mite sahiplerdir.

3. Ev sahibi toplumları tarafından tam anlamıyla kabul edilmediklerine ve belki de kabul edilmeyeceklerine inanırlar, bu sebeple kendilerini kısmen yabancılaşmış ve yalıtılmış hissederler.

4. Atalarının ana vatanını ideal vatanları görerek, orayı şartlar elverdiğinde kendilerinin ya da nesillerinin gideceği yer olarak görürler.

5. Diasporadakilerin hep beraber ana vatanlarının bakımı, güvenliği, refahı için çalışmaları gerektiğine inanırlar.

6. Direkt ya da dolaylı olarak ana vatanlarıyla ilişki kurmaya devam ederler.

William Safran, günümüzde idealize ettiği özelliklerde bir Yahudi diasporası bulunmasa da bu konuda Ermeni, Türk, Filistin, Küba, Yunan, Çin diasporalarından söz edilebileceğini belirtmiştir.⁶³ Bunun yanında Cohen, “*Global Diasporas: An Introduction*” isimli eserinde Safran’ın diaspora adına saydıklarında Yahudi gelenek ve deneyimlerinden yayılan etkinin görüldüğünü düşünerek diaspora kavramının geçmişten günümüze gelişimini de içeren bir çerçevede tanımlanması gerektiğini savunmuş ve kendisi diasporayı dokuz maddede tanımlamaya çalışmıştır. Bunlardan birincisi ana vatandan travmatik bir şekilde ayrılmak; ikincisi iş aramak, ticaret yapmak ya da kolonyal hedeflerle ana vatandan ayrılmak; üçüncüsü, ana vatana dair kolektif hafızaya sahip olmak; dördüncüsü, gerçek ya da hayal edilen ana yurdun idealleştirilmesi, onun bakımına, güvenliğine, refahına destek olmak; beşincisi, ana vatana dönüş

⁶² Safran, “Diasporas in Modern Societies”, ss. 83-94.

⁶³ Safran, “Diasporas in Modern Societies” s. 84.

hareketlerinin gerçekleşmesi; altıncısı, uzun süredir devam eden etnik grup bilinci; yedincisi, ev sahibi toplumla sorunlu ilişki; sekizincisi, aynı etnik kökene sahip diğer ülkelerdeki üyelerle ortak sorumluluk duygusu ve dokuzuncusu çoğulculuğa sahip ev sahibi ülkelerde özgür, yaratıcı yaşamın varlığıdır.⁶⁴

Diğer taraftan diaspora topluluklarının kimlikleri üzerinde durulmuş ve onların sahip oldukları ulusal kimlikleri ile yaşadıkları ülkelerin kimlikleri arasında bir yerde oldukları ifade edilmiştir.⁶⁵ Bununla birlikte Rogers Braubaker, diaspora hakkında üç temel ölçütten bahsetmiştir. Bunlar: dağılma, ana vatana yönelme ve psikolojik sınırların korunmasıdır.⁶⁶ Sheffer ise ulusal diasporanın özelliklerini şu şekilde tanımlamıştır: Diaspora zorunlu ya da gönüllü göç sonucu oluşmuştur. Üyeler, aynı etnik kökenden geldiklerini kabul eder ve anayurt sınırları dışında bir ya da daha fazla ülkede azınlık olarak yaşarlar. Üyeler, ana vatan ve diğer üyelerle iletişim halindedir; kültürel, sosyal, ekonomik, politik anlamda aktiftir, bütün ulusla dayanışma halindedir. Diaspora üyeleri aynı zamanda diaspora, ev sahibi ülke, anayurt ile uluslararası kararvericiler arasında iletişim ağları kurarlar.⁶⁷ Ayrıca diasporaya dağılan ilk nesil ile diasporada meydana gelen genç nesil arasında oluşabilecek iletişim sorunlarına değinilmiştir. Bu konuda Radhakrishnan, kuşaklar arasındaki diaspora bilincinin ve iletişim bağının empatiyle kurulmasının önemini vurgulamıştır.⁶⁸

Öte yandan diasporanın çok genişleyen çerçevesinin belirlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Nitekim kavram, gün geçtikçe değişmeye ve genişlemeye devam etmiştir. Bu konuda ulusal diasporalarla diğer diasporaların arasının açılması gerektiğini düşünen Sheffer, dört madde daha ekleyerek bu dört uluslararası grupların da diaspora olarak isimlendirdiğini belirtmiştir. Bunlardan birincisi, evrensel dinlerdir ve örneğin Müslüman diasporalardır. İkincisi, politik-ideolojik gruplardır ve mesela pan-Arap gruplardır. Üçüncüsü, ulus ötesi dilsel gruplardır. Dördüncüsü ise, global gençlik kültürüdür. Bu bağlamda diaspora kavramının etnik/ ulusal anlamının güçlendiği ve bu bağlam dışında kullanılmasının uygun olmadığı vurgulanmıştır.⁶⁹

⁶⁴ Cohen, *Global Diasporas*, s. 17.

⁶⁵ Cohen, *Global Diasporas*, ss. 135-136.

⁶⁶ Roger Braubaker, "The 'diaspora' diaspora", *Ethnic and Racial Studies*, C. XXVIII, S. 1, 2005, ss. 5-6.

⁶⁷ Sheffer, *Diaspora Politics*, ss. 9-10.

⁶⁸ R. Radhakrishnan, "Ethnicity in an age of Diaspora", *Theorizing Diaspora: A Rea*, Ed. Jana Evans Braziel, Anita Mannur, Blackwell Publishing, Oxford 2007, s. 123.

⁶⁹ Yaldız, a.g.e., s. 302.

Ana vatanın dışında yaşayan herkes için diaspora kavramının kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmıştır. Çünkü kavram genişledikçe içine hangi grupları alabileceği tartışılmaya başlanmıştır. Böylece sınıflandırma tartışması ortaya çıkmıştır. Bu tartışmada John Armstrong diasporayı, olan emekçi/işçi ve seferber olarak sınıflandırmaya gitmiştir.⁷⁰ Sheffer ise diasporayı, tarihsel ve modern olmak üzere iki sınıfta incelemiştir. Sheffer Yunan, Ermeni, Yahudi gibi tarihsel diasporaların yanında, ana vatanları dışında yaşayan ancak ana vatanlarıyla fiziksel ve duygusal bağlarını sürdüren göçmen azınlık grupları olan modern diasporalardan bahsetmiştir. Ayrıca o, modern diasporaların Avrupa'ya, Kuzey Amerika'ya, Basra Körfezi'ne yapılan göç dalgaları sonucunda oluştuğunu söylemiştir.⁷¹ Yine Sheffer, diasporaları ana vatani olup olmama durumuna göre; devletli ve devletsiz şekilde ayırmıştır. Devletsiz diaspora ana vatanın bilinmediği ya da başka bir ulus tarafından yönetilen olarak anlatılmıştır.⁷² Cohen de diasporayı, beş başlıkta tasnif etmiştir. Bunlardan birincisi mağdur/mülteci diasporaları olup Yahudiler, Filistinliler, İrlandalılar, Afrikalılar ve Ermeniler örnek verilmiştir. İkinci grup emek/hizmet diasporaları olarak belirlenmiş, Hintliler, İtalyanlar ve Türkler örnek gösterilmiştir. Üçüncü grupta emperyal diasporalara yer almakta, bu gruba İspanyollar, Portekizliler, Hollandalılar, Almanlar, Fransızlar ve İngilizler dahil edilmiştir. Dördüncü grupta ticaret diasporaları olarak Çinliler ve Lübnanlılar sayılmıştır. Beşinci grup ise kültürel diasporalara ayrılmış, Karaipiller örnek verilmiştir.⁷³

Cohen, bu grupların zamanla değişebileceğini ve bir milletin birkaç gruba dahil olabileceğini belirtmiştir. Yahudilerin; mazlum, işçi, ticari, kültürel, diaspora olarak değerlendirilebilmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Diğer yandan Reis, diaspora kavramının zamanla zenginleşmesine vurgu yaparak üç ayrı dönem ortaya koymuştur. Bunlar; Klasik Dönem, Modern Dönem ve Çağdaş Dönemdir. Reis, Klasik Dönem için Antik Çağ ve sonrasını kastederek Yahudi ve Ermeni diasporalarını örnek vermiştir. Modern Dönem 1945-1950 yıllarını içine almaktadır. Çağdaş Dönem ise 1945 sonrası dönemi içine almaktadır.⁷⁴

⁷⁰ John A. Armstrong, "Mobilized and Proletarian Diasporas", *The American Political Science Review*, C. LXX, S. 2, 1976, s. 393-408.

⁷¹ Gabriel Sheffer, "A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics", *Modern Diasporas in International Politics*, St. Martin's Press, New York 1986, ss.1-15.

⁷² Sheffer, *Diaspora Politics*, s. 23.

⁷³ Cohen, *Global Diasporas*, ss. 178-179.

⁷⁴ Reis, a.g.e., ss. 41-60.

1.2. YAHUDİLİKTE DİASPORA İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR

Diasperio/Diasperien: Diaspora'nın Yunanca karşılığı olan bu kavram ilk olarak *Septuaginta* denilen Tevrat'ın Grekçe tercümesinde (MÖ. 3 yy.) ana yurtları dışında yaşayan Yahudileri tanımlamak ve özellikle İskenderiye'deki Hellen toplulukları için kullanıldığı belirtilmiştir.⁷⁵ Ancak bu kullanımda Yahudilerin MÖ. 586'da Babil'e sürgün edilmeleriyle gerçekleşen dağılmalarına atıf yapılmamıştır. Bunun yerine Yahudiler için diaspora kavramının Tanrı'nın iradesine uymadıklarında dağılmayı ifade eden tehdit içerikli bir manada kullanıldığı ifade edilmiştir.⁷⁶ Bazı araştırmacılara göre *Septuaginta*'da kullanılan diaspora sözcüğü, Yahudilik'te sürgünü ifade eden *galut*, *gola*, *gala* kavramlarının yerine kullanılmıştır.⁷⁷ İbranice sürgün ve kovulmayı ifade eden *gola* ve *galut* sözcüklerinin açıkça Yunancaya diaspora olarak çevrilmediği, buna mukabil *gola* ve *galut*'un Babil esaretini ve sürgününü ifade eden benzersiz kavramlar olduğu kabul edilmiştir. Bu nedenle *Septuaginta*'da zorla yerinden etme anlamındaki *metoikesia* ile savaş sonucu esaret anlamındaki *aichmalosia* kelimeleri Yunanca kelimelerle çevrilmiş olmasına rağmen, *galut* ve diaspora arasında eş anlamlılık kurulması önlenmek istenmiştir. MÖ. 3. yy.'da Yahudi-Yunan tercüme çalışmalarında bu ayrıma dikkat edilmiş, diaspora ve *galut*, *gola*, *gala* arasında kasıtlı bir ayrım yapılarak İsrail'in dışında yaşayanları ifade etmek için başka kelimeler kullanılmıştır. *Galut* kelimesi ise, diaspora kelimesinden farklı olarak bir merkezin bulunmadığı zamanlardaki, başka hâkimiyetler altına girerek anayurttan göç eden Yahudi toplulukları için kullanılmıştır.⁷⁸ Bu kullanıma karşı itirazlar yapılmış ve Yahudi kimliğinin coğrafi bağ ile değil, nesil bağı ile kurulmasının doğru olacağı fikri ortaya atılmıştır. Bununla beraber diasporanın zorunlu bir şekilde savaş gibi nedenlerle olmadığı, aksine Yahudilerden bazılarının Yahuda Krallığı'nın elden çıkmasından yüzyıllar öncesinde bile gönüllü olarak dışarıda yaşadıkları ifade edilmiştir.⁷⁹

⁷⁵ Jana Evans Braziel, Anita Mannur, *Theorizing Diaspora: A Reader*, Blackwell Publishing, Oxford 2007, s. 1.

⁷⁶ Dufoix, a.g.e., s. 4; Kevin Kenny, *Diaspora- A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 4; Carny Aviv- David Shneer, *New Jews: The End of the Jewish Diaspora*, New York University Press, New York 2005, s. 3.

⁷⁷ Dufoix, a.g.e., s. 4; Lisa Anteby-Yemini- William Berthomiere, "Diaspora: A Look Back on a Concept", *Bulletin du Centre de Recherche Français à Jerusalem*, C. XVI, 2005, s. 262; Alex Bein, *The Jewish Question: Biography of a World Problem*, Associated University Press, London 1990, s. 484; Little- Broome, a.g.e., s. 222.

⁷⁸ Yaldız, a.g.e., ss. 294-295.

⁷⁹ Daniel Boyarin - Jonathan Boyarin, "Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity", *Critical Inquiry*, C. XIX, S. 4, 2013, ss. 693-725. Yahudilerin sürgün edilmedikleri, bilakis onların bağımsız oldukları zamanlarda bile gönüllü olarak İsrail topraklarının dışında yaşadıkları görüşü paylaşılmıştır. Bu

Galut için dört dönemden bahsedilmiş, bu dönemlere *arba galuyat* adı verilmiştir.⁸⁰ Bunu yanında Yahudi halkının katlanması gereken dört sürgünü anlatan Daniel'in vizyonundan bahsedilmiştir:

Gece bir görümde göğün dört rüzgarının büyük denize saldırdığını gördüm. Denizden birbirinden farklı dört büyük yaratık çıktı. Birinci yaratık aslana benziyordu, kartal kanatları vardı. Ben bakarken kanatları koparıldı, yaratık yerden kaldırıldı, insan gibi ayakları üzerine durduruldu. Ona bir insan yüreği verildi. İkinci yaratık ayıya benziyordu. Bir yanı üzerinde doğrulmuştu. Ağzında, dişleri arasında üç kaburga kemiği vardı. Ona, Haydi kalk, yiyebildiğin kadar et ye! dediler. Sonra baktım, parsa benzer bir başka yaratık gördüm. Sırtında dört kuş kanadı vardı. Bu yaratığın dört başı vardı ve ona egemenlik verilmişti. Bundan sonraki gece görümlerimde korkunç, ürkütücü, çok güçlü dördüncü bir yaratık gördüm. Büyük demir dişleri vardı; yiyip parçalıyor, artakalanı ayakları altında çiğniyordu. Kendisinden önceki yaratıklara benzemiyordu. On boynuzu vardı. Ben gözümü dikmiş boynuzlara bakarken, onların arasından daha küçük başka bir boynuz çıktı.⁸¹

Daniel'in gördüğü vizyondaki dört yaratık Babil, Med, Pers ve Yunan olmak üzere art arda gelecek dört dünya krallığını, dördüncü yaratığın boynuzundaki on boynuz ise Yunan İmparatorluğu'nun devamı olan Selevkos krallarını temsil ettiği ifade edilmiştir.⁸² Dolayısıyla Daniel'in vizyonundaki dört yaratık da Yahudilerin diaspora yaşamlarıyla ilgili olarak anlatılmıştır. Dahası Yahudi geleneğinde *galut*'un *geula* yani kurtuluşa bağlı olduğu fikri benimsenmiştir. Örneğin Siyonizm karşıtı Yahudi grup Neturei Karta'ya göre günümüzde Yahudilerin işledikleri günahlar yüzünden sürgün döneminde oldukları ve sürgünün ancak ilahî bir müdahaleyle kurtuluşa dönüşeceği

konuda Şlomo Sand, *Yahudi Halkı Nasıl İcat Edildi?* isimli eserinde, Yahudilerin sürgünü ve gezginliği kendilerine mal ettikleri, esasında Yahudi sürgününün bir hayalden ibaret olduğu iddia etmiştir. Dahası sürgünün Hristiyan anlayışından Yahudiliğe geçtiği ve korunduğu söylenmiştir. Yahudiler, İsa'nın çarmıha gerilmesinin müsebbipleri olarak ve onu reddedişleri neticesinde tanrı tarafından sürgün ile cezalandırıldıklarına inandırılmışlardır. Bunun yanında Sand, ne Asur'un ne Babil'in ne de Roma'nın Yahudileri sürgün ettiğini düşünmüştür. O, bu düşüncesini tarım toplumlarının yerlerinden edilmesinin topluma büyük zarar vereceği ve eski dönemlerde büyük insan gruplarının toplu bir şekilde yerlerinden edilmelerine yarayacak araçların olmaması yönünden eleştirmiştir. Yahudi sürgünü hakkında Josephus'un abartılı anlatım yaptığını söyleyen Sand, Roma isyanlarının sonucunda Kudüs ve birkaç şehir dışında bir etkinin bulunmadığını iddia etmiştir. Ayrıca sürgün edilmeyen Yahudiler, bulundukları Roma şehirlerinde Mabet'leri yıkılsa bile kısa sürede isyan öncesi güçlerini de geçecek bir gelişme göstermişlerdir. Diğer taraftan Titus Takında da Romalı askerlerin Yahudi ganimetlerini omuzlarında Roma'ya götürdükleri resmedilmiştir. Bu açıdan arkeolojik olarak da, Roma'nın zengin tarih belgelerinde de Yahudi sürgününe işaret edebilecek bir iz bulunamamıştır. Buna ilaveten Sand, araştırmacıların MS. II-III yüzyıllarda sürgün kavramının yerinden edilme anlamından başka boyun eğme anlamında kullanıldığını kanıtladıklarını belirtmiştir. *Şlomo Sand, Yahudi Halkı Nasıl İcat Edildi?-Kitab-ı Mukaddes'ten Siyonizme-*, Çev: Işık Ergüden, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2011, ss. 163-227.

⁸⁰ M. Hadi Tezokur - Hüseyin Akdemir, "Babil Sürgünü'nün Kudüs Kutsallığına Etkisi", *Dicle İlahiyat Dergisi*, C. XXVII, S. 2, 2024, s. 16.

⁸¹ Dan.7:1-8.

⁸² United States Conference of Catholic Bishop (USCCB); "Dan.7". <https://bible.usccb.org/bible/daniel/7> (Erişim: 20.10.2024).

aktarılmıştır.⁸³ *Galut* kavramı zamanla diaspora kavramı içinde erimiştir. Günümüzde ise *galut zihniyeti* gibi kullanımlar, Yahudi milliyetçileri tarafından küçümseyici bakış açısıyla, İsrail'in varlığına karşı olan Yahudiler için kullanılmaktadır.⁸⁴

Yahudi ilahiyatında *galut* kavramına olumlu mânâ verilmeye çalışılmıştır. Talmud'da Tanrı'nın İsrailileri başka milletlerin arasında inançlarını yaymaları için dağıttığı ifade edilmiştir.⁸⁵ Aynı şekilde Kabalist görüşte olan Isaac Louria, İsrailoğullarının dünyanın yaratılışı esnasında bütün yeryüzüne yayılmış olan kutsallık kıvılcıklarını toplamak için dağılmaları gerektiğini belirtmiştir. Sürgündekiler böylece dünyanın Mesih tarafından kurtarılışına destek olacaklardır. Yine geleneğe göre Tanrı Yahve'nin, Yahudi milleti ile birlikte sürgünde olduğuna ve onun da ancak Mesih yeryüzüne geldiğinde siona döneceğine inanılmıştır.⁸⁶

Galut ya da sürgün, Yahudi tarihinde tapınağın yıkılmasıyla ortaya çıkan tarihsel bir gerçek olmasının yanında, onun toplumsal bilince ve Yahudilerin hislerine ve algılarına etkisini ifade etmek için de kullanılmıştır. Bu anlamda Yahudiler, millet olarak bir travma yaşamış, bu durum bağımsız oldukları geçmişlerine özlem duyarak devamlı bir şekilde sürgünün sebebinin, anlamının ve amacının sorgulanmasına neden olmuştur.⁸⁷ Dolayısıyla Yahudi sürgünü olmuş bitmiş bir durum olarak değerlendirilmemiş, adeta sürgünden ders çıkarmaya çalışılmıştır. Öte yandan İsrail'in kurulmasıyla birlikte, onun gerekliliğine dair yapılan tartışmalarda, dünyanın dört bir yanına dağılan sürgünlerin tek bir potaya alınarak ortak bir tarih ve idrake indirgenmesinin sürgünün reddedilmesi anlamına geldiği ifade edilmiştir. Bu durumun kendisini sürgünün reddi manasında *shlilat ha-galut* ifadesinde bulunduğu belirtilmiştir.⁸⁸

Diaspora/sürgün kavramı İslâmın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de de ele alınmaktadır. Kur'an'da sürgün, insanı yurdundan çıkartmak, topluluğun sürgün edilmesi anlamında *Celâ* kavramıyla açıklanmaktadır.⁸⁹ Bununla beraber sürgün

⁸³ Rahim Ay, "İsrail'in Kuruluşunda Teolojik Meşruiyet Sorunu: 1967 Altı Gün Savaşları Bağlamında Bir Değerlendirme", *Eskiye*, C. XLIII, 2021, s. 354.

⁸⁴ *Galut*'un olumsuz manada kullanılmasına bir örnek olarak Murray J. Kohn'un *Is the Holocaust Vanishing?* kitabındaki *There Is No More Room For a Galut Mentality* isimli bölümü örnek verilmiştir. Yaldız, a.g.e., ss. 294-295.

⁸⁵ Seferia; "Babil Talmudu, Pesahim, 87b". <https://www.sefaria.org/Pesachim.87b?lang=bi> (Erişim Tarihi: 05.09.2024).

⁸⁶ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 1. Baskı, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005, s. 221.

⁸⁷ Rachel Elior, "Exile and Redemption in Jewish Mystical Thought", *Studies in Spirituality*, C. XIV, 2004, s. 1-15.

⁸⁸ Özgür Dikmen, "Yahudi Tarih Yazımında Sürgün Kavramı", *Mecmua*, C. XXIV, S. 79, 2012, s. 90.

⁸⁹ *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ed. Hayrettin Karaman vd., C. V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, el-Haşr 59/3.

Kur'an-ı Kerim'in 59. suresi olan Haşr Suresi'nde anlatılmaktadır. Haşr isminin Benî Nadir adındaki Yahudi topluluğunun Medine'den çıkarılarak sürgün edilmeleriyle ilgilisi bulunmaktadır. Bu anlamda Haşr Suresi aynı zamanda *Benî Nâdir Suresi* olarak isimlendirilmektedir.⁹⁰ Bunun yanında Kur'an'da Yahudilerin yeryüzünde iki defa fesat çıkaracakları anlatılmaktadır.⁹¹ Bu ayetlerde haber verilen ilk çöküşün MÖ. 586 yılında II. Nebukadnezzar'ın eliyle gerçekleştirilen Babil Sürgünü olduğu düşünülmektedir. Bu durumun sebepleri Kur'an'da İsrailoğulları'nın kâfir ve inkârcı olmaları, peygamberleri yalanlamaları, Tevrat'ta yazılanları gizlemeleri, cumartesi yasağına uymamaları, sözlerinden dönmeleri, haddi aşmalarıyla ilişkilendirilmektedir. Dahası, Tanah'ta bu dönemden sonra İsrailoğulları'nın kutsal topraklara geri dönecekleri anlatılmakla birlikte Kur'an'da da ise bir zaman sonra İsrailoğullarına tekrar üstünlük verildiği, servet ve oğullarla desteklendiğinden bahsedilmektedir. Nitekim MÖ. 559-530 yılları arasında hüküm süren Pers Kralı Koreş (Cyrus, Sirus, Keyhüsrev), Babillileri yendiğinde MÖ. 538 yılında Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine ve yıkılan Mabetlerini inşa etmelerine izin verdiği bilinmektedir.⁹² Kur'an'da İsrailoğullarının yaşadığı ikinci çöküş ise Hz. Zekeriya ve Hz. Yahya'nın öldürülmesi ve Hz. İsa'nın inkâr edilmesiyle ilgili olarak açıklanmıştır.⁹³ Kur'an'da bahsedilen ikinci çöküşün Yahudi tarihinde MS. 70 yılında yaşanan Roma Sürgünü olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Kur'an'ın muhatabı olan Yahudilere hitap ederken bazen *İsrailoğulları* bazen *Yahudiler* olarak hitap ettiği görülmektedir. Ayetler incelendiğinde bu durumun sürgünle ilişkili olduğu, Kur'an'ın Babil Sürgünü öncesindeki Yahudi toplumdan bahsederken *İsrailoğulları* ismini kullandığı, Babil Sürgünü sonrası Yahudi toplumdan bahsederken *Yahudiler* ismini kullandığı anlaşılmaktadır. Dahası Kur'an'da bu konuda eleştiri anlamı taşıyan ayetlerde de *Yahudiler* hitabı kullanılmaktadır. Ayetlerde eleştiri noktalarının İsrailoğulları kelimesiyle değil de Yahudiler kelimesiyle ifade edilmesindeki amacın Yahudi din anlayışını eleştirmek olduğu belirtilmektedir.⁹⁴ Dolayısıyla Yahudilikte sürgün olgusunun Kur'an'ın Yahudilere yaklaşımına ve hitap biçimine etki ettiği fark edilmekte, böylece Kur'an'ın sürgün sonrası Yahudi dini hakkında eleştirel bir dil kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁹⁰ Emin Işık, "Haşr Suresi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, C. XVI, İstanbul 1997, s. 424.

⁹¹ el-İsrâ 17/4-7.

⁹² Selami Yalçın, "Kur'an'a Göre İsrailoğulları'nın Yükselişleri ve Çöküşleri", *Dergiabant*, C. X, S. 2, 2022, ss. 478-483.

⁹³ el-Mâide 5/78.

⁹⁴ Servet Zeyrek, "Kur'an-ı Kerim'de Geçen 'İsrailoğulları' ve 'Yahudiler' Kavramlarının Değerlendirilmesi", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 9, 2021, ss. 69-71.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Yahudiler tarihlerinde yalnızca ilk dönemlerinde sürgün edilmedikleri bilinmektedir. Yahudi tarihindeki ilk sürgünlere benzer şekilde Hz. Peygamber döneminde de Medine toplumundan sürgün edilmişlerdir. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra burada bulunan din gruplarıyla *Medine Vesikası*'nı oluşturmuştur. Ancak Medine'de bulunan Benî Kaynuka, Benî Nadir ve Benî Kureyza grupları, yaptıkları ahde uymadıklarından ve Medine toplumun düzenini bozduklarından Medine'den sürgün edilmişlerdir.⁹⁵

2. MISIR TECRÜBESİ

İsrailoğullarının Mısır'a gelişi Hz. Yusuf zamanında gerçekleşmiştir. Hz. Yusuf'un kıssası Tevrat'ta ve Kur'an'da⁹⁶ yer almaktadır.⁹⁷ Tevrat'ın anlatımında kardeşlerinin Hz. Yusuf'u babalarından kıskandıkları, Hz. Yusuf'un iki rüya gördüğü, bunları kardeşlerine anlattığı,⁹⁸ böylece kardeşlerinin kıskançlıklarının arttığı anlatılmıştır.⁹⁹ Tevrat'ın anlatımına göre Hz. Yakup, Hz. Yusuf'u koyun otlatan kardeşlerinin peşinden nerede olduklarını bulması için göndermiş,¹⁰⁰ ancak kardeşleri onu kuyuya atmış, sonra da Mısır'a giden bir kervana satmışlardır.¹⁰¹

Hz. Yusuf'u Mısır'da o zamanın polis teşkilat başkanı konumunda olan,¹⁰² Potifar isminde bir kişi satın almıştır.¹⁰³ Zamanla Potifar'ın karısı Hz. Yusuf'a göz koymuş, attığı iftira neticesinde Hz. Yusuf zindana atılmıştır.¹⁰⁴ Hz. Yusuf zindandayken Mısır kralı bir rüya görmüş, Mısır büyücü ve bilgeleri de dâhil kimse

⁹⁵ el-Haşr 59/3.

⁹⁶ Kur'an'da Hz. Yusuf'un kıssasından "ahsenü'l kasas" olarak bahsedilmektedir. el-Yusuf 12/3. Kıssa Kur'an'da 12. sure olan Yusuf Suresi'nde anlatılmaktadır.

⁹⁷ Çalışmamız Tevrat merkezli Yahudilik tarihini esas aldığı için metinde yalnızca Tevrat'tan yararlanacağız.

⁹⁸ Yar.37:6-11.

⁹⁹ Hz. Yusuf dönemini de içine alan Eski Yakın Doğu uygarlıklarının metinlerinde rüyalardan bahsedilmiştir. A. Leo Oppenheim, "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East, With a Translation of An Assyrian Dream Book", *Transactions of the American Philosophical Society*, C. XLVI, S. 3, 1956, s. 184. Rüyaların, Mısır kültürü ve dinî ayinlerinin bir parçası olduğu kabul edilmiştir. Margaret Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Facts on File, New York 2002, s. 224. Rüyalar, Mısır inancında insanların tanrılarla iletişim kurduğu yerler kabul edilmiştir. Bu nedenle Mısır'da rüya yorumu yapabilen kişiler üstün görülmekte ve önemli görevlere getirilmekteydi. Nitekim Hz. Yusuf'un kıssası da eski Mısır toplumunun kabullerine göre devam etmiştir. Muhammet Salih Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kahinlik, Sihir ve Büyü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 106.

¹⁰⁰ Yar.37:12-17.

¹⁰¹ Yar.37:25-29. Ayrıca Hz. Yusuf'un Mısır'a gelişinin Hiksosların bölgeye hâkim oldukları döneme denk geldiği, Hiksoslar döneminin MÖ. 1800-1550 yılları arasını kapsadığı ifade edilmektedir. Ömer Faruk Harman, "Yusuf", *DİA*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 2.

¹⁰² Halit Boz, "Kur'an ve Tevrat'ta Hz. Yusuf", *Türk & İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, S.14, 2017, s. 299.

¹⁰³ Yar.39:1-5.

¹⁰⁴ Yar.39:7-20.

rüyayı yorumlayamamıştır. Hz. Yusuf ile aynı zindanda kalan ve onun rüya yorumlarına şahit olan kralın hizmetindeki bir kişi, zindandan çıktıktan sonra krala Hz. Yusuf'un rüya yorumu yaptığından bahsetmiştir. Bunun üzerine kral Hz. Yusuf'u zindandan çıkartmış ve böylece kralın rüyasını yorumlamıştır. Yorumunda yedi yıl kıtlık olacağını ve ne yapması gerektiğini haber vermiştir. Rüya yorumu neticesinde kral onu bütün Mısır'a yönetici olarak atamıştır.¹⁰⁵

Tevrat anlatımının devamında, Mısır ve çevresinde Hz. Yusuf'un bahsettiği kıtlık vaktinin gelmesiyle Mısır dışından birçok kervan Mısır'dan zahire almak için gelmiştir. O sırada Kenan'da oturan Hz. Yakup'un oğulları da bu kervanların arasındadır. Ancak Hz. Yusuf'un öz kardeşi Benyamin'i babalarının yanında bırakıp gelmişlerdir. Kardeşlerini tanıyan Hz. Yusuf, kardeşlerini casuslukla suçlamış, küçük kardeşleri de gelmedikçe oradan ayrılamayacaklarını bildirmiş ve onları hapse atmıştır. Kardeşleri, Hz. Yusuf'a yaptıklarının cezasını çektiklerini düşünmüştür. Kenan'a geri dönen kardeşler, babalarını ikna ederek Benyamin'i de alarak Mısır'a geri gelmişlerdir.¹⁰⁶ Devamında Hz. Yusuf, hizmetkârlarına kardeşlerine hizmet etmelerini emretmiş, birlikte yiyip içtikten sonra geri dönecekleri vakit Hz. Yusuf kâhyasına kendi kullandığı gümüş kabın küçük kardeşi Benyamin'in çantasına konulmasını emretmiştir. Hz. Yusuf kardeşlerinin peşine adam göndermiş ve Mısır'dan eşya çaldıklarını söylemiştir. Yusuf'un kardeşleri ve kâhya aralarında çalınan eşya kimin çantasından çıkarsa onun köle olarak kâhya ile Mısır'a döneceği üzerine anlaşmışlar, eşya Benyamin'in çantasından çıkmış ve kardeşlerden Yahuda ile Benyamin Mısır'a götürülmüşlerdir. Hz. Yusuf, Benyamin'in yalnızca kölesi olabileceğini bildirmiş,¹⁰⁷ diğer kardeşler Kenan'a döndüğünde Hz. Yakup onlardan kayıp olan kardeşlerini bulmak için Mısır'a dönmelerini istemiştir. Hz. Yusuf Mısır'a üçüncü kez gelen kardeşlerine kendini tanıtmış¹⁰⁸ ve kıtlıktan zarar görmemeleri için ailesiyle birlikte Mısır'a gelmelerini istemiştir. Durumu öğrenen kral da Hz. Yusuf'a ailesini Mısır'a getirmesini buyurmuş, onlara en iyi toprakları vereceğini söylemiştir. Kenan'a dönen kardeşler, Hz. Yakup'a Hz. Yusuf'un yaşadığını haber vererek bütün ailelerini de alıp

¹⁰⁵ Yar.41: 1-57. Buna paralel Eski Mısır'da rüyanın, kehanette bulunan kişilerin başvurdukları önemli kanallardan biri olduğuna ve uyuyan kişinin tanrısal âlemle temasa geçtiğine inanılırdı. Dahası rüyaları yorumlama yeteneğine sahip kişiler toplumda önemli görülerek üst rütbeli görevlere getirilirdi. Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, Thames & Hudson Inc., London 2003, s. 46

¹⁰⁶ Yar.42:1-38.

¹⁰⁷ Yar.44:1-17.

¹⁰⁸ Yar.45:3-4.

Mısır'a gelmişlerdir.¹⁰⁹ İsrailoğullarının MÖ. 1700 yılında Mısır'a geldikleri rivayet edilmiştir.¹¹⁰

Yahudi kaynaklarına göre Hz. Yusuf döneminde yerleşilen Mısır'ı MÖ. 18. yy.'den 16. yy.'a kadar Hint-Avrupa kökenli Hiksoslar yönetmiştir.¹¹¹ Bu dönemde İsrailoğulları rahat bir hayat sürmekle beraber MÖ. 1500'lü yıllarda Hiksoslar'ın yerine gelen yönetim Samilerden hoşlanmadıklarından, bundan sonra İsrailoğulları için sıkıntılı bir dönem başlamıştır.¹¹² Mısır'da uzun yıllar yaşayan İsrailoğulları zamanla çoğalmaya başlamış ve bu durum Mısır yöneticilerini rahatsız etmiştir. Bu konuda Mısır yöneticilerinin, İsrailoğullarının ileride yaşanabilecek bir savaşta düşmanla işbirliği yapabileceklerinden çekindikleri aktarılmıştır.¹¹³ İsrailoğullarının çokluğunu Mısır'a karşı tehdit olarak gören Firavun, bu sebeple onlara köle gibi davranmaya, ağır ve aşağı işleri onlara yaptırmaya başlamıştır. Dahası İsrailoğullarının yeni doğan bebeklerini öldürmeye karar vermiştir.¹¹⁴ Firavun'un bilgelerinden biri İsrailoğullarına ateş, kılıç ya da ağır işlerin ceza olarak verilemeyeceğini, bunlarla daha önce Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup'un sınıdığını belirtmiş ve daha önce denenmemiş olan suda boğma yöntemini önermiştir.¹¹⁵ Bu bağlamda Firavun İsrailoğullarından doğacak çocukların suya atılarak öldürülmesi için görevliler tayin etmiştir.¹¹⁶

Firavun'un İsrailoğullarından ilk doğanları öldürmesi gördüğü bir rüyaya dayanmıştır. Buna göre Firavun rüyasında bir terazi görmüş, terazinin bir kefesinde Mısır'ın bütün ileri gelenleri bulunduğu halde, diğer kefedeki İsrailoğullarından bir çocuk ağır gelmiştir. Firavun bunu danışmanlarına anlatmış, onlar ileride doğacak İsrailli bir çocuğun Mısır ve halkını yok edeceği yorumunda bulunmuşlardır.¹¹⁷ Öte taraftan Firavun'un rüyasında, Kudüs'ten gelen ve Mısır'ın tüm evlerini ve yerli halkı yakıp kül ettiği halde İsrailoğullarına zarar vermeyen bir ateş görmüş ve bu rüyadan çok

¹⁰⁹ Yar.45:1-28.

¹¹⁰ Halit Boz, a.g.e., s. 316.

¹¹¹ Paul Johnson, *A History of The Jews*, Harper Perennial Publishing, New York 1988, s. 25.

¹¹² Moshe Sevilla-Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Kudüs 1981, s. 3-5; Cecil Roth, *The Short Hitory of the Jewish People*, Horovitz Publishing, Oxford 1947, s. 5; Filavius Josephus, *The Antiquities of The Jews*, Çev: William Whiston, C. II, 9: 1-2. <https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm#link22HCH0009>, (Erişim: 05.08.2024).

¹¹³ Çık.1:8-10.

¹¹⁴ Çık.1:10-19.

¹¹⁵ Louis Ginzberg, *The Legends of The Jews*, C. II, Çev: Henrietta Szold, The Jewish Publication Society, Philadelphia 1910, s. 348-350; *The Ancient Book of Jasher, Referred to in Book of Joshua and Second Samuel*, M.N Noah & A.S. Gould, New York 1840, 67:42-49.

¹¹⁶ Çık.1:22; Babil Talmudu, Sota, 12a.

¹¹⁷ Ginzberg, a.g.e., C. II, s. 347; Josephus, *Antiquities*, C. II, 9:2. (Josephus eserinde Firavun'un rüyasından bahsetmeden Mısırlı bilge birinin Mısır tahtı ve halkı için bahsedilen kehanetini aktarmaktadır).

etkilenmiştir. Firavun'un yorumlamaları için kâhin ve sihirbazlara rüyasını anlatmasıyla kâhinler, İsrailoğullarından doğacak bir oğlan çocuğunun eliyle Mısır halkının mahvolacağını söylemiştir. Bunun üzerine Firavun, İsrailoğullarından doğacak erkek çocuklarının öldürülmesini, kız çocuklarının hayatta bırakılmasını emretmiştir.¹¹⁸ Bu uygulamanın uzun yıllar boyunca değil de Hz. Musa'nın doğumundan kısa süre önce Firavun tarafından başlatılıp doğumundan sonra da terk edildiği şeklinde yorumlar yapılmıştır.¹¹⁹ Öyle ki, erkek çocukların öldürülmesi uzun yıllar devam ettiği takdirde Hz. Musa'nın akranı erkeklerin kalmayacağı düşünülmüştür. Ancak Tanah metni incelendiğinde Hz. Musa'dan daha genç ve yaşlı birçok kişinin bulunduğu görülmektedir.¹²⁰

Öte yandan İsrailoğulları bu dönemde baskı altında tutulmuştur. Onların Mısır toplumu içindeki yerleri düşünüldüğünde, toplumu etkilemekten çok kendileri etkilenmeye yatkın bir konumda oldukları fark edilmiştir. Nitekim İsrailoğullarının sayıları artıp tehdit olarak görülmeye başlandıklarında baskı uygulanarak sindirilmeye ve Mısır toplumunda asimile edilmeye çalışılmışlardır.¹²¹ İşte Tevrat'a göre Hz. Musa,¹²² İsrailoğullarının büyük baskı altında tutulduğu ve erkek çocuklarının öldürüldüğü bir dönemde Mısır'da doğmuştur.¹²³ Yahudi bilgin Josephus'a göre Hz. Musa'nın babası Amran eşinin hamile olduğunu öğrenince Allah'a dua etmiş ve kendisine eşinin İsrailoğullarını kurtaracak çocuğu doğuracağı bildirilmiştir.¹²⁴ O

¹¹⁸ Abdullah Aydemir, "Hz. Musa (Çocukluk ve Gençlik Çağı)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1986. ss. 66-67.

¹¹⁹ Mehmet Katar, "Kur'an Kıssaları Bağlamında Yahudi (İsrail) Tarihi", *Kur'an'da Yahudiler*, Ed. Ömer Faruk Harman, 1. Baskı, Kuramer Yayınları, İstanbul 2019, ss. 164-165.

¹²⁰ Yşu.14:10; Çık.7:7. Mısır'da İsrailoğullarının köleleştirilmesi, baskı, zulüm ve işkence görmelerinin yine Firavun'un gördüğü bir rüyaya dayanması da eski Mısır anlayışında rüyaya verilen önemi göstermektedir. Şimşir, a.g.e., s. 123. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mukadder Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2021.

¹²¹ Ertuğrul Döner - Savaş Menteş, "Gelenek Aktarımı: Atalar Dini (Mısır Kültürü, Hz. Musa ve İsrailoğulları Öneği)", *Çanakkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXX, 30. Yıl Özel Sayısı, 2022, s. 183, 196.

¹²² Burada Yahudilik'te Hz. Musa'nın konumu ve önemine değinmek gerekmektedir. Hz. Musa'ya verilen ve beş kitaptan oluşan Tevrat'ın neredeyse tamamı Hz. Musa ve İsrailoğullarının tarihini anlatmaktadır. Tevrat'a göre Musa, "peygamberlerin en büyüğü" şeklinde anlatılmaktadır. Tesniye, 34:10. Bu açıdan Yahudiler, Hz. Musa'nın gerçek bir peygamber olduğuna ve onun, kendisinden önce ve sonra gelen bütün peygamberlerden farklı olduğuna iman etmektedir. H. Bekir Karlığa, "Delâlet'ül Hâirîn", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 124. Hz. Musa'nın en büyük peygamber oluşunu İbn Meymun'un on üç maddelik iman esaslarında listelendiği görülmektedir. Yasin Meral, "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LII, 2011, s. 260. Üstelik Hz. Musa'nın Tanrı ile yüz yüze, ağız ağıza görüştüğü anlatılmaktadır. Çık.19:5-6; Say.12:6-8; Yas.4:10-12.

¹²³ Çık.1:8-22.

¹²⁴ Ömer Faruk Harman, "Dâvûd", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 208.

dönemde bebeklerin öldürülmesinden dolayı Hz. Musa'nın annesi bebeği bir süre saklamış, daha sonra sazdan bir sepeti harç ve ziftle sıvayıp bebeği içine koyarak nehre bırakmıştır. Bu sırada Firavun'un kızı yıkanmak için nehre girdiğinde sepetteki bebeği fark etmiş, onun İbrânî çocuğu olduğunu anladığı halde sevmiş ve himâye etmiştir.¹²⁵ Philon'un anlatımına göre Firavun'un kızı evlidir ancak çocuğu olmamıştır. Bu yüzden nehirde bulduğu çocuğu evlat edinmeye karar vermiş, ancak çocuğun belli bir yaşa kadar başka bir yerde kalmasını uygun görmüş, çocuğu emzirmesi için Mısırlı kadınlardan çağırarak ancak Musa onlardan süt emmemiştir.¹²⁶ Bunun üzerine Miryam (Musa'nın ablası) çocuğa İbrânî bir sütanne bulabileceğini söyleyerek Musa'nın annesini getirmiş, o da annesini emmiştir. Çocuk büyüyüp sütten kesilince annesi çocuğu Firavun'un kızına vermiş ve o, çocuğa Musa adını koymuştur.¹²⁷ Talmud'un anlatımına göre Hz. Musa'ya, Allah'ın kelamı çıkacak ağızından helal olmayanı içmemesi için Mısırlı kadınların sütünden emmemesi emredilmiştir.¹²⁸

Üvey annesi, Firavun'un sarayında büyüyen Hz. Musa'yı krallığın varisi olmasını isteyerek Firavun'un kucağına oturtmuştur. Firavun Hz. Musa'yı kucaklamış, tacını başına koymuş ancak çocuk krallık tacını alıp çiğnemiş, bu da astrologlar tarafından Mısır için kötü bir akıbetle yorumlanmış ve Firavun'a onun öldürülmesini teklif etmişler ancak bu olmamıştır.¹²⁹ Yahudi geleneği ve Kitab-ı Mukaddes'e göre Hz. Musa, aristokratlara özel bir eğitimle ve dönemin en kültürlü halkı olan Mısırlıların ilimleriyle yetiştirilmiş, sözlerinde ve işlerinde kudretli bir kimse olmuştur. Hz. Musa, kralın torunu ve varisi kabul edilmiş, devlet yönetiminde üstün görevler için yetiştirildiğinden Mısır hiyeroglifi yanında askerî, siyasî, idarî ve diplomatik alanlarda eğitim görmüştür.¹³⁰ Böylece Firavun'un öldürmeyi planladığı İbrânî çocuklarından biri olan Hz. Musa, zamanı geldiğinde İsrailoğullarını Mısır'daki esaretten kurtarmak üzere Firavun'un sarayında ve onun gözetiminde büyüyüp gelişmiştir.

Kitab-ı Mukaddes'te Hz. Musa'nın kırk yaşındayken İsrailoğullarından olan kardeşlerini ziyaret ettiği kaydedilmiştir.¹³¹ Bu sırada Hz. Musa, bir Mısırlıyla kavga

¹²⁵ Çık.2:2-6.

¹²⁶ Philo, *The Works of Philo*, Çev: F.H. Colson, G. H. Whitaker, Harvard University Press, Cambridge Massachussets 1981, C. VI, ss. 283-285.

¹²⁷ Çık.2:7-10.

¹²⁸ Babil Talmudu, Sota, 12b.

¹²⁹ Josephus, *Antiquities*, 2.9.7.

¹³⁰ Harman, "Mûsâ" *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXI, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 208.

¹³¹ Elç.7:23.

eden İbrânî'ye yardım ederken Mısırlıyı öldürmüştür.¹³² Haber duyulup Firavun Hz. Musa'nın öldürülmesini emredince o da Medyen'e kaçmıştır.¹³³

Mısır'da Hz. Musa'yı öldürmek isteyen yönetimin dönemi geçtikten ve Musa'nın Mısır'a dönmesi için uygun şartlar oluştuktan sonra Hz. Musa Mısır'a dönme kararı almıştır. Ancak bu sırada da Mısır'da İsrailoğullarının üzerindeki baskı devam etmektedir. Hz. Musa Medyen'deki kırkıncı yılında kayınpederinin sürüsünü otlatırken Horeb Dağı¹³⁴ çevresinde dağda gördüğü ateşten Tanrı ya da onun meleği tarafından kendisine seslenilerek peygamber seçildiği bildirilmiş, kutsal bir mekânda olduğu için ayağındakileri çıkarması emredilmiştir.¹³⁵ Üstelik İsrailoğullarını kurtarmak için Firavun'a gitmesi emredilmiştir.¹³⁶ Devamında Tanrı Hz. Musa'ya sadece İsrailoğullarını Mısır'dan kurtarmak için hileli bir yol göstermiştir. Buna göre Hz. Musa Mısır kralından gerçek niyetini gizleyerek yalnızca atalarının ilahlarının kendilerinden kurban sunmalarını istemesine karşılık, çölde üç günlük yol giderek kurban sunmaları gerektiğini söyleyecektir. Firavun izin verince de Mısır'dan çıktıktan sonra İsrailoğullarını kaçırarak Kenan topraklarına götürecektir. Ancak Çıkış hadisesinde yalnızca İsraililerin değil farklı milletlerden halkların da bulunduğu ifade edilmiştir.¹³⁷

¹³² Çık.2:11-12. Tevrat metninde Hz. Musa'nın Mısırlıyı bilerek öldürüldüğü anlatılmaktadır. Hz. Musa'nın Mısırlıyı öldürme sebebi olarak Mısırlı'nın İbrani'nin karısına saldırması ve onu ağır işlere sürerek ortadan kaldırmaya çalışması gösterilmiştir.

¹³³ Çık.2:11-15.

¹³⁴ Josephus eserinde Horeb Dağı yerine Sinâ Dağı ifadesini kullanmaktadır. Josephus, *Antiquities*, 2.12.1. Horeb ve Sina Dağı'nın nerede olduğu araştırılan bir konudur. J.P Peters Horeb ile Sina Dağı'nın farkı yerler olduğu ifade eden araştırmacılarıdır. Ona göre Horeb, Filistin'in güneyinde Edom ülkesinin de güneyinde Akabe'nin doğusundaki dağlık bölgedir; Sina'nın ise Akabe'nin batısındaki dağlık bölge olduğunu ifade etmektedir. O, Tevrat'taki I. Krallar 19. bölümü anlatımına destek olarak sunmaktadır. J. P. Peters, "The Religion of Moses", *Journal of Bible Literature*, C. XX, S. 2, Massachussets 1901, s. 110.

¹³⁵ Çık.3:5. Çıkıştaki aynı hitabın Kur'an-ı Kerim ile uyduğu görülür: el-Tâhâ 20/12.

¹³⁶ Çık.3:1-12; Elç.7:30-35. Mısır'dan çıkanların sayısı hakkında yapılan araştırmalarda nüfusun önemli bir kısmının Hz. Musa'nın getirdiği yasayı kabul ederek çıkan farklı milletlerden topluluklar olduğu rivayet edilmiştir. Katar, "Yahudi (İsrail) Tarihi", ss. 183. Bu çerçeveden bakıldığında Tevrat'ın çizdiği Hz. Musa'nın Tanrı'nın kavmi İsrailoğullarını Mısır'dan kurtararak Kenan diyarına götürme görevine sahip peygamber imajı örneklerle çelişkili görünmektedir. Bunun yanında Kur'an'ın çizdiği Hz. Musa portresinde başta Firavun olmak üzere tebliğde bulunma misyonu, ulusal kurtarıcı misyonundan daha makul görünmektedir. Tâhâ, 20:43. Tevrat'ta Hz. Musa'nın Mısır'a gönderilişi hakkında, Tanrı'nın kendi kavmi olan İsrailoğullarının Mısır'daki acılarını duyduğu ve buna karşılık Hz. Musa'nın Mısır'dan İsrailoğullarını çıkarmak için görevlendirildiği anlatılmaktadır. Buna göre Tevrat'ta Hz. Musa'nın görevi başta Firavun olmak üzere Mısır halkına tebliğ yani, peygamberlik görevi değildir. Bunun yerine onun görevi Tanrı'nın kavmini Mısır'dan çıkartarak atalarına vadedilen Kenan topraklarına götürmekten ibarettir. Kenneth Atkinson, *Religion of the World Judaism*, Chelsea House Publising, Philadelphia 2004, s. 27. Aynı zamanda Rab Yehova'nın İsrailoğullarını dünyaya hâkim bir millet yapmak istediği için Mısır'a gönderdiği ifade edilmiştir. Beyazıt Yaşar Seyhan, "Kitab-ı Mukaddes ile Kuran-Kerim Kıssalarının Karşılaştırılması", *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, C. VII, S. 14, 2021, ss. 491.

¹³⁷ Çık.12:37-38.

Hız. Musa'ya ilk kez Horeb Dağı'nda Tanrı'nın isminin Yahve olduğu açıklanmıştır.¹³⁸ Bununla beraber insanların kendisine inanmaları için asâ ile beyaz el mucizeleri verilmiş ve inanmazlarsa başlarına felaketlerin geleceğı bildirilmiştir.¹³⁹ Firavun'a gitmesi emredilen Hz. Musa iyi bir konuşmacı olmadığını, dilinin ağır ve tutuk olduğunu söyleyerek yerine başkasının gönderilmesini istemiştir.¹⁴⁰ Tanrı bu teklifi kabul etmemiş ve iyi bir konuşmacı olan Hz. Harun'u kendisine yardımcı olarak vereceğini bildirerek mucizenin kendisiyle gerçekleşeceğı asâsını yanına almasını istemiştir.¹⁴¹

Hız. Musa ve Hz. Harun buluşarak Mısır'a gitmişler ve Firavun'a, Tanrı'nın emriyle İsrailoğullarının Mısır'dan çıkarılması gerektiğini anlatmışlardır. Firavun onların bu isteğini kabul etmediğı gibi İsrailoğullarına baskısını daha da ağırlaştırmıştır.¹⁴² Her ikisi de Tanrı'nın emriyle tekrar Firavun'dan çıkış için izin istemiş ancak Firavun yine izin vermemiştir. Bunun üzerine Hz. Musa ve Hz. Harun çeşitli mucizeler göstermişlerdir. Hz. Harun, Hz. Musa'nın asâsını yere atmış ve asâ yılanı dönüşmüştür. Firavun, kendi büyücülerini çağırırnış, onların asâları yılanı dönüşse de, Hz. Harun'un yere attığı asâ diğerlerini yutmuştur.¹⁴³ Bu olay, Mısırlıların

¹³⁸ Çık.3:13-15.

¹³⁹ Çık.4:1-9.

¹⁴⁰ Çık.4:10. Yahudi kaynaklarında Hz. Musa'nın dilinin tutuk olduğı anlatılır. Henüz Hz. Musa küçükken bir gün Firavun'un tacını başından alır ve bu olay Hz. Musa'nın Firavun'un tahtında gözü olması düşüncesiyle onu öldürmek istemesine neden olur. Firavun'un çevresindekiler de bunu tasdikler ve teşvik ederler. Mısır'daki bilginler çağırılarak onlara da danışılmak istenir. Bu sırada Cebrail bilgin kılığına girerek Firavun'a bir öneride bulunur. Eğer Hz. Musa tacı bilerek aldıysa karşısına konulan bir kase altın ve bir kase kordan da altını seçecektir. Firavun öneriyi gerçekleştirir ve Hz. Musa Cebrail'in yardımıyla kordan eline alır ve ağzına atar. Böylece ağzı ve dili yanar. Çocukluğunda yaşadığı bu olay neticesinde Hz. Musa kekeme ve dili tutuk kaldığı anlatılır. Umhau Wolf, "Moses in Christian and İslâmic Tradition", *Journal of Bible and Religion*, C. XXII, S. 2, 1959, s. 102; Ahmet Akbaş, "Hz. Musa'nın Dilindeki "Ukde"nin Mahiyeti ve İlgili Tartışmaların Tahlili", *Trabzon İlahiyat Dergisi*, C. VII, S. 2, 2020, ss. 141-181. Öte yandan Hz. Musa'nın dilinin tutuk olmasını kavminden uzun süre ayrı kalarak büyümesi, Mısır dilini daha yakından öğrendiğı için kendi anadilini düzgünce öğrenip konuşamaması, işlediğı cinayet sonucunda Mısır'dan kaçması ve uzun yıllar ülke dışında yaşammasının sonucu olarak görülmesinin daha makul görüldüğü kanaatini taşıyanlar bulunmaktadır. Katar, "Yahudi (İsrail) Tarihi", ss. 171.

¹⁴¹ Çık.4:10-17.

¹⁴² Çık.5:1-18.

¹⁴³ Çık.7:8-12. Antik Mısır'da yılan sembolünün Mısır Güneş Tanrısı olan Ra'yı temsil ettiğı kabul edilmiştir. Bunun yanında Mısır kralları, onları tehlikelerden koruyan varlıklar kabul edilen Mısır tanrılarına tapmışlardır. İbrahim Emre Şamlıoğlu, "Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılanı Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020, C. LXI, S. 1 s. 36; Mukadder Sipahioğlu "Tevrat ve Kur'an'ı Antik Mısır Düşüncesi Işığında Okuma: Hz. Musa'nın Yılanı Dönüşen Asası", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIX, S. 2, 2022, s. 935. Mısır inancında Apep Yılanının ise Ra'yı koruyan diğer yılanlardan ayrılarak Mısır'daki düzenin düşmanı kaos ve kötülüğü sembolize ettiğı kabul edilmiştir. Şamlıoğlu, a.g.e., s. 36; Geraldine Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, British Museum Press, London 1994, s. 86; Jan Assman, *Of God and Gods Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, The University of Wisconsin Press, London 2008, ss. 34, 39,41. Öte yandan Firavun'un Hz. Musa ile karşılaşmasında önde gelen

gözünde Firavun'un otoriterisine saldırı ve kaosun hâkim olması şeklinde yorumlanmıştır.¹⁴⁴ Hz. Musa'nın asâsının diğer yılanları yutması Mısırlı sihirbazlar tarafından Apep-Ra düellosundan farklı bir gücün varlığını fark ettikleri anlamına gelmiştir.¹⁴⁵ Dolayısıyla Hz. Musa-Harun ve Firavun karşılaşmasının, Tanrı Ra'nın otoritesini temsil eden Firavun'un hükümranlılığı ve dolayısıyla inanç sistemine darbe indirdiği yorumu yapılmıştır.¹⁴⁶

İsrailoğullarının gitmesine izin vermeyen Firavun ve Mısır halkına, Tanrı tarafından musibetler/belalar gönderilmiştir. Tevrat'a göre Tanrı'nın Mısırlılara gösterdiği olağanüstü olaylar mucize,¹⁴⁷ şaşılası harika iş,¹⁴⁸ ceza,¹⁴⁹ salgın,¹⁵⁰ bela¹⁵¹ olarak anılmakla beraber on üç ayrı bela/mucizeden bahsedilmiştir. Tevrat anlatımının devamında Firavun daha da inat etmiş ve Hz. Musa ve Hz. Harun'a Mısır'dan çıkış için izin vermemiştir. Daha sonra Rab sırasıyla asânın yılan olması,¹⁵² beyaz el,¹⁵³ kan,¹⁵⁴ sivrisinek,¹⁵⁵ at sineği,¹⁵⁶ hayvanların ölümü,¹⁵⁷ çıban,¹⁵⁸ dolu,¹⁵⁹ çekirge,¹⁶⁰ karanlık,¹⁶¹

büyücülerini de çağırmasının arkasında Hz. Musa ve asâsının Apep yılanıyla özdeşleştirilmesinden kaynaklandığı söz konusu edilmiştir.

¹⁴⁴ Şamlıoğlu, a.g.e., s. 50

¹⁴⁵ eş-Şuarâ 26/46.

¹⁴⁶ Sipahioğlu, a.g.e., s. 946; Şamlıoğlu, a.g.e., s. 51. Ayrıca Firavun-Hz. Musa ve Hz. Harun karşılaşması hakkında Scott Noegel *Musa ve Sihir: Çıkış Kitabı Üzerine Notlar* isimli çalışmasında konuyu Hz. Musa ve Hz. Harun'a verilen mucizeler ve bu mucizelerin Mısırlı büyücüler tarafından karşılanışı açısından ele almıştır. Noegel, Hz. Musa ve Hz. Harun'un büyüsel bir iş üstünde olmadıkları halde onların elinden çıkan mucizelerin Mısırlı büyücüler tarafından büyü olarak algılanabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Çünkü o, Peygamberlerin mucizelerinin de Mısırlı büyücülerin uygulamalarını yansıttığı görüşündedir. Bu açıdan, Yahve'nin Mısır inancını bozguna uğratmak istemesinin yanında peygamberlerine verdiği mucizeleri de Mısırlıların inanç sistemleri içinde karşılığı olduğunu altını çizmiştir. Böylelikle Peygamberlerin mucizeleri Mısırlı büyücüler tarafından anlamlı bulunmaktadır. Örneğin Harun'un asâsının yılan haline dönüşmesinin Firavun tarafından ilahî gücünü ve kötülüğe karşı korunmasını kaybedeceğinin temsili olduğu ifade edilmiştir. Yine Tanrı tarafından yılanın seçilmesinde Mısır mitolojisinde yılanın Tanrı Ra'nın ilahî âlemdeki düşmanını temsil etmesinden ve Mısırlıların yılanı büyüyle ilişkilendirmesinden dolayı olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle asânın yere atma ve yutma eylemlerinde de Mısır büyü metinlerinde ve sihirde önemli bir unsur oldukları, böylece Peygamberlerin Mısırlıların anladığı dilde mucizeler gösterdikleri anlaşılmaktadır. Dahası yutmanın bilmek demek olduğunu, bilmenin de güç sahibi olmak olduğunu söylemiştir. Bu anlamda Harun'un asâsının Mısırlıların asalarını yutmasının Mısırlı büyücüler tarafından Tanrı otoritesinin büyücülerinin güçlerini ve otoritelerini ortadan kaldırdığı şeklinde anlayacaklarını ifade etmiştir. Genel olarak bakıldığında ise mucizelerin Mısırlı büyücüler tarafından kötü bir sonun habercisi olarak algılandığını kesin olarak gösterdiği ifade edilmiştir. Scott B. Noegel, "Musa ve Sihir: Çıkış Kitabı Üzerine Notlar", Çev: Esra Erdoğan, İbrahim Emre Şamlıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LVIII, S. 2, 2017, ss. 162-169.

¹⁴⁷ Çık.4:28; 7:3; 10:1.

¹⁴⁸ Çık. 4:21; 7:3; 11: 9-10.

¹⁴⁹ Çık.9:3.

¹⁵⁰ Çık.12:15.

¹⁵¹ Çık.11:1.

¹⁵² Çık.4:2-5; 7:8-13.

¹⁵³ Çık.4:6-7.

¹⁵⁴ Çık.7:14-25.

¹⁵⁵ Çık.8:16-19.

ilk doğanların ölümü¹⁶² ve denizlerin yarılması¹⁶³ şeklinde mucize/belalar göndermiştir.¹⁶⁴

Yahudi geleneğinde bu belalar “on bela” şeklinde kavramlaştırılsa da Tevrat’ta doğrudan on bela ifadesi yer almamıştır. Kur’an-ı Kerim’de de anlatılan Hz. Musa kıssasında ise mucizelerin sayısı “dokuz mucize” olarak verilmiştir.¹⁶⁵ Kur’an’da verilen bu ifade Antik Mısır’da Mısır’ın düşmanları anlamında kullanılan “dokuz yay” tabirini çağrıştırdığı, bu durumun Hz. Musa’nın, karşısına çıktığı Firavun olduğu düşünülen III. Tutmose’un “dokuz yayı parçalayan güç sahibi kişi” unvanına karşılık geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu anlamda Kur’an’ın ifadesiyle “dokuz yay”ın “dokuz düşmanı” temsil ettiği ve Mısır’ın dokuzlu Tanrı panteonunu işaret ederek her bir mucizenin birer tanrıyı küçük düşürmek için kullanıldığı düşünülmüştür.¹⁶⁶

Yine Tevrat’ta geçen “*O sırada Mısırlılar Rabbin yok ettiği ilk doğan çocuklarını gömüyorlardı; Rab onların ilahlarını yargılamıştı*”¹⁶⁷ ifadesi Mısır tanrılar panteonunu küçük düşürme çerçevesinde yorumlanmıştır. Mısır’a gönderilen belaların hangi Tanrı panteonuna karşılık geldiği konusunda; kan belasının suyun ve hayatın yaratıcısı Tanrı Khnum’a veya Nil tanrısı Hapi’ye veya kanı Nil olan Osiris’e yöneltildiği tahmin edilmektedir. Kurbağa belasının bir kurbağa olarak temsil edilen doğum tanrıçası Heket’e yöneltildiği, hayvanların ölümü belası için bir inek şeklinde temsil edilen anne ve gök tanrıçası Hathor’a veya boğa olarak temsil edilen doğurganlığın sembolü Apis’e yöneltilmiş olabileceği düşünülmüştür. Dahası dolu ve çekirge belalarının rüzgar ve fırtınalarda kendini gösteren Seth’e ve/veya keten öğüten, eğiren ve kumaş dokuyan hayat tanrıçası İsis’e veya doğurganlık ve bitki örtüsünün Tanrısı ve ekinlerin koruyucusu olarak tapınan Min’e yöneltildiği şeklinde

¹⁵⁶ Çık.8:20-32.

¹⁵⁷ Çık.9:1-7.

¹⁵⁸ Çık.9:8-12.

¹⁵⁹ Çık.9:13-35.

¹⁶⁰ Çık.10:1-20.

¹⁶¹ Çık.10:21-29.

¹⁶² Çık.11:1-10.

¹⁶³ Çık.14:16-28.

¹⁶⁴ Yasin Meral, *Samiri’nin Buzağısı*, 2. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2021, ss. 30-31.

¹⁶⁵ el-İsrâ 17/ 101; en-Neml 27/12.

¹⁶⁶ Meral, *Samiri’nin Buzağısı*, ss. 29-31.

¹⁶⁷ Say.33:4.

yorumlanmıştır. Bununla beraber Tevrat'taki on belayı ekolojik yani doğa olaylarıyla açıklamaya çalışanlardan da bahsedilmektedir.¹⁶⁸

Mısır'ın başına gelen musibetler sonunda Firavun İsrailoğullarının gitmesine izin vermiş, ancak sıkıntı geçtikten sonra sözünden caymıştır.¹⁶⁹ Daha sonra Tanrı en büyük felaket olarak Mısır'ın ilk doğanlarını öldürmeye karar vermiştir.¹⁷⁰ Bu sırada Tanrı İsrailoğullarından küçükbaş hayvan keserek kanını kapılarına sürmelerini, böylece işaretlenen evlere dokunulmayacağını haber vermiştir. Aynı gece Tanrı, İsrailoğullarından başka bütün evlerdeki ilk doğanları öldürmüş ve böylece Firavun, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkıp gitmelerine izin vermiştir.¹⁷¹

İsrailoğulları 430 yıllık Mısır esaretinden kurtulmak üzere aceleyle yola çıkmış, ilâhî talimatla Kızıldeniz çölü yolundan gitmiştir. Bu sırada verdiği karardan pişman olan Firavun, ordusuyla beraber deniz kıyısında konaklayan İsrailoğullarının peşine düşmüştür. İsrailoğulları, Firavun ve adamlarının kendilerine ulaşacaklarından endişe etmiştir. Bu esnada Tanrı'nın emriyle Hz. Musa asâsını uzatarak Kızıldeniz'in sularını iki yana açmış ve bir yol oluşturmuştur. Bu yoldan İsrailoğulları geçmiş ancak Firavun ve ordusu boğulmuştur.¹⁷²

Denizde boğulan Firavun'un¹⁷³ II. Ramses olduğu ve Mısır'dan çıkış hadisesinin MÖ. 13. yy. başlarında gerçekleşmiş olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷⁴ Bunun yanında Mısır'dan çıkışın¹⁷⁵ Tanrı'nın Hz. İbrahim'e, soyunun 400 yıl kendilerine ait olmayan

¹⁶⁸ Ziony Zevit, "Three Ways To Look Ten Plagues", Biblical Archeology Society Library. <https://library.biblicalarchaeology.org/article/three-ways-to-look-at-the-ten-plagues/>, (Erişim: 06.08.2024) Nil Nehri'nin kana dönüşmesi Hz. Harun'un Tanrı'nın emriyle asâsını Nil Nehri'ne değdirmesiyle gerçekleştiği anlatılmaktadır. Çık.7:17-25. Nil'in kana dönüşmesi hakkında Nil'in kaynağına yakın bölgede bulunan volkanın patlaması, püskürmesi ve nehre karışması açısından açıklamalarda da bulunulmuştur. Dahası, Nil'de yaşanan taşkınların renkli toprakları sürüklemesiyle renginin kırmızıya döndüğü şeklinde yorumlanmıştır. Barbara J. Svetsen, *The Parting of the Sea: How Volcanoes, Earthquakes and Plagues Shaped the Story of Exodus*, Princeton University Press, New Jersey 2009, s. 7.

¹⁶⁹ Çık.7:1-11.

¹⁷⁰ Çık.11:1-5.

¹⁷¹ Çık.12:31-33. İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışı Nisan ayına tekabül ettiğinden bu ay ayların başlangıcı sayılmıştır. Nisan ayının on beşi Mısır felaketinden ilk doğanların kurtulması anısına mayasız ekmeklerin yenildiği Fısıh kutlamalarının başladığı gün kabul edilmiştir. Çık.12:21-30.

¹⁷² Çık.12:31-42; 14:1-31.

¹⁷³ Çık.16:1-8; 17; Sayılar, 20:2-5.

¹⁷⁴ Harman, "Mûsâ", s. 209. Çıkış hadisesi esnasında Mısır'ın başında bulunan Firavun'un II. Ramses (MÖ. 1266) ya da III. Tutmosis (MÖ. 1446) olabileceği ancak III. Tutmosis'in daha olası olduğu söylenmektedir. Pr. Marc Madrigal, *Mısır'dan Çıkış ve Kenan Fetihleri*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2015, s. 19.

¹⁷⁵ Kamal Salibî, Yahudilerin Mısır'dan değil, Arabistan'ın güney bölgesinden çıkış yaptıklarını düşünmektedir. Bugün Asîr olarak bilinen ve 600 km'lik bir alanı kaplayan Arabistan'ın güneyindeki bölgede Yahudi kutsal kitabındaki yer isimlerinin yoğunlukla bulunmasını bu duruma delil olarak sunmaktadır. Kamal Salibî, *The Bible Came from Arabia*, Pan Books, London 1985, ss. 7-27.

topraklarda kalacağını bildirmiş olmasından yola çıkılarak, buradaki 400 yıl, Mısır'daki kalış süresi olarak yorumlanmıştır. Diğer taraftan Tevrat'ta İsrailoğullarının Mısır'da 430 sene¹⁷⁶ kaldıkları söylenerek Tevrat'ta Mısır'dan çıkış için kesin bir tarihin söylenmesinin mümkün görünmediği ifade edilmiştir. Dahası, Çıkış hadisesinin MÖ. 13. yy.'da yaşandığı söylenmiştir.¹⁷⁷ Bununla birlikte I. Krallar 6:1 pasajına¹⁷⁸ dayandırılarak verilen tarihin Süleyman'ın krallığının dördüncü senesi yani, MÖ. 966 yılı olduğu ve buna göre Mısır'dan çıkışın MÖ. 1446 yılında yaşandığı şeklinde yorum yapılmıştır.¹⁷⁹

Mısır'daki macerası sırasında ve çıkış esnasında yaşanan olaylarda İsrailoğulları Hz. Musa'ya sitemde bulunmuşlardır. Susuzluk ve açlıktan şikayet eden İsrailoğullarına Hz. Musa, acı suyu tatlı hâle getirmiştir.¹⁸⁰ Açlıktan şikâyet edilince Tanrı tarafından çöl hayatı boyunca devam edecek olan men ve selvâ verilmiştir.¹⁸¹ Çölde geçirilen süre boyunca Hz. Musa İsrailoğullarının türlü şikâyetleri ve karşı çıkmalarıyla uğraşmıştır. İsrailoğulları başta açlık ve susuzluğu bahane ederek Mısır'a dönmek istemiş ancak Hz. Musa onları Allah'a karşı gelmemeleri konusunda uyarmıştır. İlerleyen zamanlarda kavmin ileri gelenleri isyanlara kalkışmıştır.¹⁸² Yüzyıllarca baskı görmüş bir halkın bu psikolojide olmasının normal ve anormal yönleri vardır. Normal olan, İsrailoğullarının Mısır'da geçirdiği esaret hayatına alıştıklarından hâlâ Firavun'a karşı korku taşımaları ve çıktıkları yeni yoldan geri dönmeye çalışmalarıdır. Anormal olan ise, kendilerini üç büyük ata olan Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup'a dayandırarak Tanrı'nın sevgili halkı olduklarını iddia eden ve soy isimlerini bu üç büyük ataya dayandıran İsrailoğullarının Tanrı'nın kendileri için seçtiği plana da pek fazla güvenmemeleridir. Dolayısıyla İsrailoğulları, Tanrı'nın kurallarına uymaya söz verdikleri halde yine onun kendileri için hazırladığı plana uymamışlardır.

Mısır'dan çıkışın üçüncü ayında İsrailoğulları Hz. Musa ve Hz. Harun önderliğinde Sinâ dağına varmışlardır. Rab Hz. Musa'yı dağa çağırmış, o Rabbin yanına giderken arkasında temsilci olarak ablası Miryam'ın oğlu Hur'u ve Hz. Harun'u

¹⁷⁶ Çık.12: 40-41

¹⁷⁷ Raymond Scheindlin, *A Short History of The Jewish People, From Legendary Time to Modern Statehood*, Oxford University Press, New York 1998, s. 5.

¹⁷⁸ "İsrail halkı Mısır'dan çıktıktan dört yüz seksen yıl sonra, Süleyman Krallığının dördüncü yılının ikinci ayı olan Ziv ayında Rabbin tapınağının yapımına başladı." I. Krallar, 6:1.

¹⁷⁹ Madrigal, *a.g.e.*, ss. 19-20.

¹⁸⁰ Çık.15:22-26.

¹⁸¹ Çık.16:1-31.

¹⁸² Say.16:1-19.

bırakmıştır Hz. Musa Rabb'in yanında kırk gün kalmıştır. Bu esnada Rab, Hz. Musa'ya on emri içeren taş tabletleri vermiştir. Hz. Musa Rabb'in yanındayken İsrailoğulları kavmi buzağı yapıp ona tapmaya başlamışlardır. Tevrat'ın anlatımına göre kavim Hz. Musa'nın, Rabb'in yanından dönmediğini görünce¹⁸³ Hz. Harun'a giderek Hz. Musa'ya ne olduğunu bilmediklerini söyleyerek onlara ilah yapmasını istemişlerdir. Hz. Harun İsrailoğullarının kullandıkları altınlar da dâhil olmak üzere bütün altınları istemiş ve oyma aletiyle dökme bir buzağı putu, önüne de bir sunak yapmıştır. Halk da bunu ilah olarak kabul etmiş, ertesi günü bayram ilan ederek eğlence düzenlemişlerdir. Bu sırada Hz. Musa Rabb'in katındayken Rab ona İsrailoğullarının yaptığı işleri haber vermiş ve onları yok etmek için Hz. Musa'dan engel olmamasını istemiştir. Fakat Hz. Musa kavminin helak olmaması için Rabb'e yalvarmıştır. Rab, kavmi helak etmekten vazgeçince Hz. Musa elinde, önü ve arkası Rabb'in yazısıyla yazılı iki taş tabletle dağdan inmiştir. Hz. Musa kavminin buzağıya taptığını görünce elindeki tabletleri kırmış, buzağıyı alıp yakmış, toz haline getirip suya serperek kavmine içirmiştir. Daha sonra Hz. Musa altın buzağıya tapmayanları yanına alarak günahkâr olan halkı kılıçtan geçirmiştir. Sonra Rabb'in yanına çıkarak kavmi için bağışlanma dilemiş ve Rab zamanı gelince onları günahları için cezalandıracağını söylemiştir.¹⁸⁴

Altın buzağı olayında kavim affedildikten ve İsrailoğulları Hz. Musa önderliğinde kutsal toprakların kapısına vardıktan sonra Hz. Musa kendilerine Tanrı tarafından vadedilen Kenan toprakları hakkında bilgi almak için oraya bir heyet göndermiştir. Heyetten bazıları vadedilen topraklara girmek istememiş ve kötü haberler yayarak halkı başkaldırmaya teşvik etmiştir.¹⁸⁵ Devamında İsrailoğulları başkaldırış ve Mısır'da ya da çölde ölmenin daha iyi olduğunu söyleyerek aralarında bir lider seçip Mısır'a dönmeyi düşünmüşlerdir. Bunun üzerine Hz. Musa ve Hz. Harun Kenan'a gönderilenlerden bir kısım halkı ikna etmeye çalışırken toplanma çadırında Rab bütün İsrailoğullarına görünmüş ve Musa'nın kavmine sitem ederek onları musibetlerle cezalandıracağını söylemiştir.¹⁸⁶ Hz. Musa'nın, kavminin yok edilmemesini ve affedilmesini istemesi üzerine Rab İsrailoğullarını affetmiş ancak hiçbir suçun cezasız kalmayacağını ve babaların işlediği suçun üçüncü, dördüncü nesilden sorulacağını

¹⁸³ Rivayete göre Hz. Musa, Rabb'in yanından geleceği zamanı kırk gün altı saat sonra olarak belirtmiştir. Vakit dolup da Hz. Musa gelmeyince şeytan oyunuyla dünyanın karanlığa gömüldüğünü ve Hz. Musa'nın naaşının göklerde asılı olduğu sanısını ortaya çıkartmıştır. Kavim de onu öldü zannetmiştir. Babil Talmudu, Şabat, 89a.

¹⁸⁴ Çık.32:1-35.

¹⁸⁵ Say.13:32-33.

¹⁸⁶ Say.14:11-12.

bildirmiştir.¹⁸⁷ Diğer yandan çölde susuz kalan kavme Hz. Musa ve Hz. Harun mucizevi olarak bir kayadan su çıkarmışlar, ancak İsrailoğulları bu mucizeyi kendilerine hamlederek Tanrı'ya itaatsizlik etmişlerdir. Böylece kendilerine vadedilen topraklar yasaklanmış ve affedilme istekleri de geri çevrilmiştir.¹⁸⁸ Devamında Rab, sözünü dinlemeyen bu halktan hiç kimsenin vadedilen toprakları göremeyeceğini ve kırk yıl oradan men edildiklerini, bu süreyi çölde geçireceklerini ve çölde öleceklerini bildirmiştir.¹⁸⁹ Sonuç olarak İsrailoğulları bu topraklardan Tanrı tarafından kendilerine vadedilen topraklara ulaşmak için çıktıkları Mısır'dan yine onun elçilerine ve hükümlerine sürekli karşı çıktıklarından dolayı men edilmişlerdir. Diğer bir deyişle Mısır'dan çıkan ilk nesil Hz. Musa ve Hz. Harun önderliğinde kırk yıl boyunca çölde dolaşarak vefat etmiş ve Arz-ı Mev'ud'a girmek Hz. Musa'ya da nasip olmamıştır.¹⁹⁰

İsrailoğullarının Arz-ı Mev'ud'a girmelerine engel olan, monoteizm ve politeizm arasında gidip gelmelerini anlayabilmek için, onların Mısır gelenekleriyle ilgisine bakmak gerekmektedir. O dönemde Mısır'da toprağı işlemek için güçlü hayvanlar kullanılmış ve tarımsal faaliyetler sayesinde geçim sağlanmıştır. Tarım ve hayvanın, hayatın merkezinde olması Mısırlıların boğa ve inek gibi hayvanlara kutsiyet atfetmelerine neden olmuş ve bölgede inek, boğa ve kedi gibi çeşitli hayvanlara tapınılmıştır.¹⁹¹ Ayrıca antik dönemde Mısırlılar, hayvanların çeşitli tanrıların güçlerini ve özelliklerini temsil ettiğine inanmışlardır. Örneğin boğalar kutsal kabul edilerek gücün göstergesi kabul edilmiştir. Bu kutsiyete dayanarak Mısırlıların ibadet mekânlarında birçok boğa bulundurduğu ve onlara ibadet ettikleri; kuş, sürüngen gibi farklı hayvanlara tapındıkları ortaya çıkmıştır. Ayrıca Mısır inancında boğa/inek, gücü ifade ederken aynı zamanda tarım tanrısı Osiris¹⁹² boğa, İsis ise inek biçiminde temsil edilmiştir.¹⁹³ Bu anlayışın zamanla Mısırlıların inancı haline dönüşerek nesilden nesile aktarıldığı ve onların dini haline geldiği yorumu yapılmıştır.¹⁹⁴ Bu çerçevede uzun yıllar

¹⁸⁷ Çık.20:5; Sayılar, 14:18.

¹⁸⁸ Yas.3:21-29.

¹⁸⁹ Say.14:34; Yas.2:14.

¹⁹⁰ Hz. Musa ve Hz. Harun, su isteyen İsrailoğullarına Tanrı'nın emriyle su çıkarmış ancak hem bunu kendileri yapmış gibi göstermişler hem de Tanrı'nın buyruğu dışına çıkmışlardır. Bu yüzden kutsal topraklara girmekten men edilmişlerdir. Say.20:7- 12.

¹⁹¹ Harun Bekiroğlu - Ahmet Taşdoğan, "İsrailoğulları'nın Taşdığı Yük Meselesi: Tâhâ Suresi 20/87. Ayetiyle İlgili Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi*, C. LVI, S. 3, 2020, s. 735.

¹⁹² Mısır tanrıları arasında ölümlerin koruyucu kabul edilmektedir. Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, s. 242.

¹⁹³ E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, The Open Court Publishing Company, London 1904, s. 1.

¹⁹⁴ Karen Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, Çev: Dilek Şengil, Merkez Kitapçılık, İstanbul 2005, ss. 33-42.

Mısır halkıyla birlikte yaşayan İsrailoğullarının da bu kültürden etkilendikleri görülmüştür. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in Bakara Suresi, ismini özellikle İsrailoğullarının buzağı ile imtihan edilmelerinden almıştır. Bunun yanı sıra Kur'an'da Hz. Musa ve Hz. Harun döneminde yaşayan İsrailoğullarından ineğe kutsiyet atfedenlerin varlığından bahsedilmiştir.¹⁹⁵ Dahası Hz. Musa İsrailoğullarına Tanrı'nın onlardan bir inek kesmelerini istediğini söylemesi üzerine, "Sen bizimle alay mı ediyorsun?" şeklinde cevap verdikleri anlatılmıştır. Devam eden ayetlerde de İsrailoğullarının ineği kesmemek için mazeretler ürettikleri, ineğin özelliklerine dair Hz. Musa'ya birçok soru yönelttikleri görülmüştür. Hz. Musa İsrailoğullarının sordukları sorulara cevap verdiği halde ineği neredeyse kesemeyecekleri ifade edilmiştir.¹⁹⁶ İsrailoğullarının Tanrı'nın isteğine karşı gösterdikleri direncin, onların Mısır'daki inancın etkisinde kalan atalarının dinî kabullerinden kaynaklandığı ortaya konulmuştur.¹⁹⁷ Bundan İsrailoğullarının Mısır'ın inanç sistemine ve atalar kültürüne bağımlı hale geldikleri, İsrailoğullarının baskı altında geçirdikleri Mısır yıllarından kalan esaret psikolojisinden kurtulamadıkları anlaşılmıştır. Öte yandan Allah'ın inek kesme emri, İsrailoğullarının bağlandıkları Mısır dininden uzaklaşmalarını sağlama amacı taşıdığı,¹⁹⁸ bu çerçevede İsrailoğullarının Mısır'ın somut tanrı algısını içselleştirdikleri anlaşılmıştır. Üstelik Mısır'dan çıktıklarında bu algıya sahip benzer topluluklarla karşılaştıklarında, bunun, sahip olmaları beklenen tevhit inancı yerine, yine eski Mısır inanç ve geleneklerine dönmelerine sebep olduğu görülmüştür. Dahası Sinâ'ya varan İsrailoğullarının tanrılarını baykuş, boğa, dana gibi biçimlerde görmeyi bekledikleri ve dağda bu tür bir şey göremeyince hayal kırıklığına uğradıkları anlatılmıştır.¹⁹⁹ Bununla beraber Mısır'dan çıkan ve kutsal toprakların eşiğine gelen İsrailoğullarına Tanrı tarafından kırk yıl çölde başıboş dolaşma cezası verilmesinin nedeni olarak da ineğe/puta tapmalarından başka, alışkın oldukları Mısır inancından sıyrılmaları için verildiği ileri sürülmüştür.²⁰⁰

¹⁹⁵ el-Bakara 2/54, 93.

¹⁹⁶ el-Bakara 2/66-71.

¹⁹⁷ *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. I, ss. 141-144.

¹⁹⁸ Emin Işık, "Bakara Suresi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 527.

¹⁹⁹ Joseph Gaer, "Yahudilik", Çev: Osman Zahid Çiftçi, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Yıl:1, S. 1, 2014, s. 256.

²⁰⁰ Cengiz Batuk, "Tanrının Asi Çocukları: Zalimlik ve Mazlumluk Arasında şiddet Sarmalındaki Yahudiler" *Milel ve Nihal Dergisi*, C. V, S.1, 2008, s. 61

Vadedilen topraklara giremeyen İsrailoğullarının lideri Hz. Musa, 120 yaşına geldiğinde liderliği Yeşu'ya devretmiştir.²⁰¹ O, Tevrat'ı Levililere teslim etmiş ve her yedi yılda bir okunmasını emretmiştir.²⁰² Yahudi din alimleri, ölümünden sonra hiç kimsenin Hz. Musa kadar yüceltilmediğini çünkü onun defin işlemleriyle bizzat Tanrı'nın ilgilendiğini söylemişlerdir. Aynı zamanda İbranîlerin putperestliğe temayül etmemeleri için Tanrı'nın Hz. Musa'nın kabrini meçhul bıraktığı da rivayet edilmiştir.²⁰³ Yahudi kültüründe Hz. Musa'nın görevinin iki yönlü olduğu; bunlardan birinin İsrailoğullarına önder olarak onları Mısır'dan çıkarması, diğeri ise şeriatı yani Tevrat'ı getirmesidir. Bununla beraber Hz. Musa döneminden önce Tanrı Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup ile ahitleşmiş, onlar ve zürriyetlerine Kudüs ve çevresindeki toprakları verdiğini söylemiştir. Hz. Musa ile birlikte bu antlaşma 613 emri de içeren bir ahitleşme belgesi niteliğine bürünmüştür. Böylelikle öncesinde kutsal topraklar İsrailoğullarına verilmiş sonra ise bu emir ve yasaklar metni olan Tanah ile desteklenmiş ve İsrailoğullarından bu ahde sadık kalmaları istenmiştir. İsrail toplumunu düzenleyen ahit yasaları Tanrı tarafından Hz. Musa'ya verilmiştir. Böylece Hz. Musa, Yahudiler için hem ahdin yenilendiği hem de kendisiyle ahdin belgelendiği bir önder konumunda olmuştur.²⁰⁴ Günümüzde ise Yahudiler, tarihte İsrailoğullarının Hz. Musa'nın peygamberliği hakkında Sinâ vahyine şahit olmalarından dolayı onun peygamberliğinden şüphe etmemiş ve onu en büyük peygamber olarak kabul etmişlerdir. Öyle ki Tevrat'ta “*Rab bu antlaşmayı atalarımızla değil, bizimle burada bugün sağ kalan hepimizle yaptı*” denilmiştir.²⁰⁵ Ayrıca İbn Meymun'un (MS.1138-1204) *Sefer ha-Mada' (İlim Kitabı)* eserinde bir peygambere sırf mucize göstermesinden dolayı inanılamayacağı söylenirken Tanrı'nın İsrailoğullarının kalbinde Hz. Musa hakkında şüphe kalmaması için ona mucizeler verdiği ifade edilmiştir.²⁰⁶

Özetle, Hz. Yusuf döneminden beri Mısır'da uzun yıllar yaşayan İsrailoğulları, Mısırlıların inanç ve kültürüne adapte olmuşlardır. Yönetimlerin değişmesiyle zulme uğramaya başlayan İsrailoğullarını Tanrı hem saf monoteizme yönlendirmek hem de atalarına vadedilen topraklara ulaştırmak istemiştir. Ancak onlar, alışık oldukları

²⁰¹ Say.27:16-23; Yas.31:1-3.

²⁰² Yas.31:9-13.

²⁰³ Harman, “Mûsâ”, s. 210.

²⁰⁴ Mahmut Aydın, “İsrail'in Kudüs Politikasının Dini Nedenleri Üzerine Bir Analiz”, *Milel ve Nihal Dergisi*, C. XVI, 2019, ss. 31-52.

²⁰⁵ Yas.5:3.

²⁰⁶ Musa İbn Meymun, *İlim Kitabı (Sefer ha Mada) Yahudiliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri*, Çev: Yasin Meral vd., Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2022, ss. 79.

kültürden kurtulamadıklarından Tanrı'nın vadedilen topraklardan men etme cezası ile karşılaşmışlardır. Neticede kutsal toprakların kapısına gelen ilk nesil çölde vefat etmiş ve sonraki nesil Yeşu önderliğinde oraya girebilmiştir.

3. ASUR TECRÜBESİ

İsrailoğullarının ilk kralı Saul kabul edilmiştir. Saul döneminde Hz. Davut, bir savaşta Golyat'ı öldürdükten sonra kral olmuştur.²⁰⁷ Kral Davut'un hâkimiyetinin MÖ. 1006-966 yılları arası olduğu rivayet edilmiştir. Kral Davut, döneminde oldukça fazla savaş yapmış ve sınırları genişletmiştir. Bu dönemde onun en önemli icraati, Kudüs'ü fethederek onu başkent haline getirmesidir. İsrailoğulları tarihinin ihtişamlı dönemi Kral Davut ile başlamıştır. O, Kudüs'ün çevresine surlar inşa ettirerek şehrin güvenliğini sağlamıştır. Daha sonra buraya bir Mabed inşa etmek istemiş ancak bunun, oğlu Süleyman'a nasip olacağı Tanrı tarafından bildirilmiştir. Kral Süleyman MÖ. 966-926 yılları arasında kırk sene²⁰⁸ krallık yapmış ve Yahudi tarihinde en görkemli ve güçlü olunan dönem onun dönemi kabul edilmiştir. Bu dönemde İsrailoğullarının merkezi olacak olan Süleyman Mabedi inşa edilmiştir.²⁰⁹ Kral Süleyman dönemi Kudüs'ün kutsallığının ve merkeziliğinin perçinlendiği dönem olarak görülmüş ve bu döneme *Birleşik Krallık Dönemi* adı verilmiştir. Onun krallığının Hicaza, Yemen'e ve hatta Bizans'a kadar ulaştığı anlatılmıştır.²¹⁰

İsrailoğulları Krallığı, Kral Süleyman'dan sonra MÖ. 920 yılında Kuzey ve Güney Krallıkları olarak ikiye ayrılmıştır. Bunlardan kuzeyde kalan krallık (Mezopotamya-Musul tarafındaki) on kabileyle, güneyde kalan krallık ise (Kudüs, Şam tarafındaki) Yahuda ve Benyamin kabileleri ile kurulmuştur.²¹¹ Asur ve Babil gibi imparatorlukların güçlendiği bu dönemde, İsrailoğulları arasındaki ayrılıkların onlar için kötü sonuçlar doğurduğu ifade edilmektedir. Nitekim bu durum, Yahudilerin bölünerek ve birbirleriyle savaşarak o dönemin büyük güçlerinin hâkimiyetine girmelerinin yolunu açmıştır.²¹² Ayrıca kuzey kralı Yeroboam'ın, Yahudi tarihindeki ayrılığı ilk başlatan

²⁰⁷ 1Sa.17.

²⁰⁸ 1Kr.2:11.

²⁰⁹ 1Kr.3:1.

²¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, Ed. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 618.

²¹¹ 1Kr.12. Martha A. Morrison, Stephen F. Brown, *World Religions Judaism*, 4. Baskı, Chelsea House Publishers, Uxbridge 2009, s. 14.

²¹² Johnson, a.g.e., s. 65.

kişi olduğu, Tanrı'nın İsrailoğulları Krallığını Kral Davut ve onun soyuna vereceği vaadine aykırı davrandığı kabul edilmiştir.²¹³

İsrailoğullarının iki krallığa ayrıldığı dönemde, Mezopotamya bölgesinde ve Bronz Çağı'na denk gelen dönemde pek çok güçlü devletin kurulduğu, bunlardan en önemlisinin de Asur Devleti olduğu tespit edilmiştir. O dönem hakkında bilgi veren arkeolojik kalıntılardan yola çıkılarak, kurulan devletlerin ilk krallarının daha çok aşiret reisi konumunda olduğu ifade edilmiştir. MÖ. 9. yy. başlarında Asur Devleti giderek güçlenip Yakındoğu'da genişleme politikası uygulamıştır. Bu politika çerçevesinde seferler düzenlediği krallıklardan ikisi de İsrail ve Yahuda Krallıklarıdır. Bununla beraber bu dönemde her iki krallık da en fazla Asur akınlarından etkilenmiştir. Bu dönemde Asur tahtına geçen III. Salmanassar (MÖ. 858-824), krallığın sınırlarını Filistin'in de içinde bulunduğu bölgeye kadar genişletmiştir.²¹⁴ Asur Kralı III. Salmanassar MÖ. 853'te Şam, Hamat, Suriye ve İsrail Kralı Ahab'ın da içinde bulunduğu ittifak üzerine sefere çıkmıştır. Bu sefer sonucunda müttefik birliğin Asur Kralı'na karşı Karkar Savaşı'nda yenildikleri ve sürgüne gönderildikleri kaydedilmiştir.²¹⁵ Kaynaklar, III. Salmanassar'ın Karkar Savaşı'ndan istediği sonucu alamayınca Şam üzerine yeni seferler düzenlediği, MÖ. 841'de İsrail Kralı Yehu'yu²¹⁶ vergiye bağladığı krallar arasında saymıştır.²¹⁷ Böylece bölgede Asur hâkimiyetinin hissedilir derecede arttığı görülmüştür. III. Salmanassar'dan sonra tahta çıkan III. Adad Nirari'nin vergiye bağladığı devletler arasında Humri²¹⁸ de sayılmıştır. Yavaş yavaş büyüyen Asur Devleti MÖ. 2000 yılının başlarında ticaret ile büyüyen bölgesel bir güç haline gelmiştir. Bunun için Mezopotamya tarihinde 10. ve 7. yüzyıllar arasındaki

²¹³ Josephus, *Antiquites*, 8.8.4.

²¹⁴ Şeyma Ay, "İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri", *History Studies*, C. III, S.1, 2011, s. 2.

²¹⁵ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I (ARAB I)*, University of Chicago Press, Ed. Daniel David Luckenbill, Chicago 1926, ss. 222-223; Michael C. Astour, "841 B.C: The First Assyrian Invasion of Israel", *Journal of the American Oriental Society*, C. XCI, S. 3, 1971, s. 383; Stephanie Page, "A Stela of Adad-nirari III and Nergal-eres from Tell al Rimah", *Iraq (British Institute for the Study of Iraq)*, Cambridge University Press, C. XXX, S. 2, 1968, s. 148.

²¹⁶ Yehu, İsrail krallarındandır. II. Tarihler kitabının 9. Bölümünde anlatılmaktadır.

²¹⁷ Luckenbill, *ARAB I*, s. 211; A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BCII (858-745 BC)*, C. III, University of Toronto Press, Canada 2002, s. 149; Ryan Byrne, "Early Assyrian Contants with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute", *Bulletin of American Schools of Oriental Research*, S. 331, 2003, s. 20.

²¹⁸ Humri isminin İsrail tahtında kısa bir süre kalan Omri (MÖ 885-874)'den geldiği ve Asurlular tarafından İsrailoğullarına Humri de denildiği belirtilmektedir. Ay, "Asur Seferleri", s. 4.

döneme *Yeni Asur* denilmiş, kaybedilen toprakların yeniden kazanılmasıyla III. Tiglat Pilaser (MÖ. 745-727) sonrası Asur Devleti imparatorluğa dönüşmüştür.²¹⁹

III. Tiglat-Pilaser tahta çıktığında MÖ. 743-738 yıllarında batı seferlerine yoğunluk vermiştir. Bu dönemde batıda İsrail ve Yahuda Krallıkları vardır. İsrail Krallığı'nın başında Menahem (MÖ. 742-740) bulunmaktadır. Bu süreçte yine Asur Kralı'nın İsrail Krallığı'nı vergiye bağladığı belirtilmiştir.²²⁰ Bütün bu seferlere rağmen Asur Kralı'nın, Akdeniz kıyılarındaki kentlerin vergilerini ödememeleri üzerine MÖ. 734 yılında tekrar sefere çıktığı ve İsrail Kralı Menahem'den vergisini aldığı anlatılmıştır.²²¹ Menahem'in Asur'a yüklü miktar vergi ödemesi İsrail Krallığı'nın ekonomisini zora sokmuş, Menahem'in oğlu Pekaiyah döneminde Asur karştı siyasî faaliyetler yaşanmıştır.²²² Bunun yanında Asur Kralı III. Tiglat Pilaser'in Güney'deki Yahuda Krallığı üzerine de sefer düzenlediği, bu sırada kral olan Azarya'yı da vergiye bağladığı kaydedilmiştir.²²³ Asur kralı, Yahuda Kralı Azarya'nın yanında Ahaz'a da sefer düzenlemiştir.²²⁴ Bununla beraber İsrail Kralı Pekah, Arami Kralı ile birlikte, Yahuda Kralı Ahaz'a karşı birlik olmuş ve bu sırada Kral Ahaz, Asur kralından yardım istemiştir. Bunun üzerine Asur Kralı sefere çıkmış ve seferin sonucunda İsrail Kralı Pekah tahttan indirilerek yerine Hoşea geçirilmiştir.²²⁵ Ahaz'ın III. Tiglat Pilaser'den yardım istemesi İsrail Krallığı'nın sonu olmuş, İsrail'de taht değişikliği de Asur karştı faaliyetler neticesinde yaşanmıştır. Bundan sonra o dönemde süper iki güç olan Asur ve Mısır mücadelesi İsrail toprakları üstünde ve Filistin kıyılarında yaşanmaya başlamıştır.

III. Tiglat Pilaser'den sonra tahta geçen oğlu V. Salmanassar (MÖ. 720-722) döneminde, babasının tahta geçirdiği Hoşea vergi vermemiş ve Asur'a karşı Mısır'dan

²¹⁹ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi- Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 151.

²²⁰ Kaynakta III. Tiglat Pilaser, Pul ismiyle anılmaktadır. Aynı zamanda III. Tiglat Pilaser'e ait belgelerde İsrail Kralı Menahem'den MÖ 738 yılına ait 8. Sefer yılı kayıtlarında geçtiği kaydedilmektedir. Louis D. Levine, "Menahem and Tiglath Pieser: A New Synchronism", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, S. 206, 1972, s. 40. Asur'un İsrail'i vergiye bağlaması hakkında bkz. Max Kellener, "The Fall of Kingdom İsrail", *The Biblical World*, C. XXV, S. 1, 1905, s. 9; Asur Kralı'nın İsrail Krallığı'na ulaştığı II. Krallar, 15:19'da geçmektedir. Asur Kralı'nın İsrail'i vergiye bağladığı tarih bazısına göre MÖ. 740; bazısına göre MÖ. 738'dir. W.H. Shea, "Menahem and Tiglath Pileses III", *Jurnal of Near Eastern Studies*, C. XXXVII, S. 1, 1978, s. 49; Levine, a.g.e., s. 42.

²²¹ "...Menahem'e gelince, korku onu kuş gibi kapladı, tek başına kaçtı ve bana teslim oldu. Onu sarayıma gerö götürdüm ve... gümüş, renkli (yünden) giysi... büyük..(onun vergisi olarak) aldım." Luckenbill, *ARAB I*, s. 293.

²²² Ay, "Asur Seferleri", s. 7.

²²³ "Seferim sırasında deniz kıyısındaki (Akdeniz) krallardan vergi aldım.... Yahuda Azarya,.... Azarya gibi,... Yahuda memleketi..." Luckenbill, *ARAB I*, s. 274.

²²⁴ Luckenbill, *ARAB I*, ss. 288-289.

²²⁵ "Kralları Pekah'ı tahttan indirdiler ve ben Ausi'yi (Hoşea) üzerlerine kral olarak getirdim. Onlardan 10 talent aldım..." Luckenbill, *ARAB I*, s. 293.

yardım istemiştir. Bunun üzerine Asur Kralı V. Salmanassar, Hoşea'yı yakalamış, hapsedtirmiş, Samiriye şehrini üç sene boyunca kuşatmış, İsrail Krallığı'na son vererek halkın bir kısmını sürgüne göndermiştir.²²⁶

Sonraki süreçte Asur kralı olan II. Sargon (MÖ. 722-725) döneminde ülkede iç ve dış karışıklıklar yaşanmıştır. Karışıklıkları fırsat bilen İsrail Krallığı da Asur'a karşı isyan başlatmış, bunun akabinde Asur kralı sefere çıkmıştır. Sefer neticesinde Samiriye'de 27.290 kişinin sürgüne yollandığı²²⁷ ve sürgünlerin Halah'a ve Gozan Irmağındaki Habor'a ve Medlerin şehirlerine yerleştirildikleri belirtilmiştir.²²⁸ Kaynaklarda II. Sargon'un İsrail Krallığı'nın baş şehri Samiriye'yi muhasara ettiğinden ve orada oturan 27.290 kişiyi yerinden ettiğinden bahsedilmiştir.²²⁹

İlerleyen süreçte kuzeydeki İsrail Krallığı MÖ. 722 yılında önce Asurlulara bağlı bir devlet konumundayken²³⁰ daha sonra Asurlular tarafından hâkimiyet altına alınmış ve buradaki İsraililer dünyanın dört bir tarafına dağılmıştır. MÖ. 8. yüzyılda İsrail Krallığı üzerindeki Asur baskısı artırılmıştır. Asur Kralı III. Tiglat Pilaser'in ölümünün ardından İsrail Kralı Hoşea, Mısır'ın teşvikiyle Asur'a karşı isyan başlatmış, bunun üzerine IV. Şalmaneser bu isyanı bastırarak krallığın başkenti Samiriye'yi üç yıl boyunca kuşatmıştır. Samiriye MÖ. 722 yılında teslim olmuş, Asur Kralı II. Sargon fethi tamamlayarak İsrail Krallığı'nı tamamen tarihe karıştırmıştır.²³¹ İsrail Krallığı'nın merkezi Samiriye'nin düşüşü Tanah'ta şöyle anlatılmıştır:

...Ancak Asur Kralı Hoşea'nın hainlik yaptığını öğrendi. Çünkü Hoşea Mısır Firavunu So'nun desteğini sağlamak için ona ulaklar göndermiş, üstelik her yıl ödemesi gereken haraçları da Asur Kralı'na ödememişti. Bunun üzerine Asur Kralı onu yakalayıp cezaevine kapadı. Asur Kralı İsrail topraklarına saldırdı. Samiriye'yi kuşattı. Kuşatma üç yıl sürdü. Hoşea'nın krallığının dokuzuncu yılında Asur Kralı Samiriye'yi ele geçirdi. İsrail halkını Asur'a sürdü. Onları Halah'a, Habur Irmağı kıyısındaki Gozan'a ve Med kentlerine yerleştirdi.²³²

Dolayısıyla İsrail Krallığı'nın bölünmesi hayır getirmemiş, dönemin güçlü milletleri karşısında zayıf kalmalarına ve sonunda tarihe karışmalarına neden olmuştur. Bu çerçevede Asur Kralı²³³ kuzey krallığını yenilgiye uğratmış ve İsrailoğullarını Asur'a sürgün ederek, bunların yerine Mezopotamya'nın farklı bölgelerinden halkları

²²⁶ 2.Kr.17:22-24.

²²⁷ David Daniel Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia-2 (Arab II)*, The University of Chicago Press, Chicago 1927, s. 2.

²²⁸ 2.Kr.17:5-6.

²²⁹ Kellener, a.g.e., ss.18-19.

²³⁰ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İsam Yayınları, İstanbul 2020 s. 41.

²³¹ Besalel, a.g.e., s. 47.

²³² 2.Kr.17:3-9.

²³³ Asur Sürgünü sırasında Asur kralının V. Şalmaneser ya da II. Sargon olduğu düşünülmektedir.

getirip yerleştirmiştir. Sürgünlerin yerine Babil, Kuta, Avva, Hamat, Sefervaim gibi yerlerden ve farklı etnik kökenden gruplar İsrail Krallığı'nın başkenti Sâmiriye ve çevresine yerleştirilmiştir.²³⁴ Babil ve Kuta'nın tapınak şehirleri olduğu ifade edilmiştir.²³⁵ Tanah'ta Asur Kralı II. Sargon'un kuzey krallığının başkenti Samiriye'yi ele geçirmesi ve buradaki halkı sürgüne göndermesi anlatılmıştır. Yaşananlara sebep olarak İsrailoğullarının Tanrı'ya karşı suç işlemeleri, başka ilahlardan korkmaları, Yahve'nin değil başka ilahların kanunlarına uymaları gösterilmiştir.²³⁶ Dahası İşaya'ya göre İsrailoğullarını sürgüne gönderen II. Sargon değil, bizzat Yahve'nin kendisi olduğu söylenmiştir.²³⁷ Yine Yahudi krallarının savaşlarda mağlup edilmelerinin sebebi de Yahve'ye inançtan başka ilahların yolunu takip etmeleri olarak zikredilmiştir. Örneğin, Kral Ahaz'ın Asurlularca yenilgiye uğratılması, onun günahkârlığına, başka ilahlara kurban takdim etmesine²³⁸ ve din değiştirmesine²³⁹ dayandırılmıştır.

Dikkat edildiği takdirde Kral Süleyman'ın vefatından sonra ayrılan krallıklar ve kralları, monoteist bir ahit dinini Kudüs merkezinde yeniden canlandırırken, bir sonraki kral tekrar politeist unsurları canlandırmış ve bu durum sürekli tekrarlanmıştır. Önemli bir nokta ise, ahit dinini canlandıran kralların bunu Kudüs merkezinde yapmış olmasıdır. Kral Davut döneminde Kudüs'ün fethiyle ve ardından Kral Süleyman'ın Mabedi inşasıyla başlayan Kudüs'ün kutsallık süreci, bölünmüş krallık döneminde de krallar tarafından otoritelerini güçlendirmek maksadıyla kullanılmıştır. Bu anlamda aslında İsrailoğulları gözünde Kral Davut'tan önce önemsiz görünen Kudüs şehri, yapılan fetihler ve reformlar sonucu merkez niteliği kazanmıştır.²⁴⁰

İsrail Krallığında kalan bütün Yahudilerin mi yoksa bir kısmının mı sürgüne gönderildiği tartışma konusudur. Yahudi-Samirî ayrışması da bu konu bağlamında bu döneme dayandırılmaktadır. Sürgün edilenlerin yerine getirilenlerle karışarak bozuk inanca sahip oldukları düşünülerek Samiriler, zamanla Yahudi dini ve toplumundan dışlanmışlardır.²⁴¹ Samirî araştırmacılar ise konuyu kutsal Mabedin yer değiştirmesi bağlamında açıklamışlardır. Buna göre kutsal Mabedin merkezi Şekem'den Şilo'ya

²³⁴ 2.Kr.17:3-24.

²³⁵ Nadav Na Aman - Ran Zadok, "Sargon II's Deportations to Israel and Philistia (716-708 B.C.)", *Journal of Cuneiform Studies*, C. XL, S. 1, 1988, s. 44.

²³⁶ 2.Kr.17:7; 18:12.

²³⁷ Yşa.6:12.

²³⁸ 2.Kr.16:10-18.

²³⁹ 2.Kr.28:8-11.

²⁴⁰ Eldar Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, S. 2, 2015, ss. 125-145.

²⁴¹ Gürkan, *Yahudilik*, s. 42.

taşınmış ve Yahudilerin çoğu bu yeni yeri kabullenmekle doğru yoldan sapmışlardır.²⁴² Öyle ki Yahudiler, sürgüne geride hiçbir Yahudi kalmayacak şekilde gittiklerini savunarak Samirîlerin Yahudi olmadıklarını ispata çalışırken, bazı araştırmacılar sürgüne Yahudilerden bir kısmının gönderildiğini, yerlerine getirilenlerle geri kalanların karışarak Samirîleri ortaya çıkardığını iddia etmişlerdir.²⁴³

Kuzey krallığını Yahudilerin Benyamin ve Yahuda haricindeki on kabilesi oluşturduğundan, sürgün sonrasında günümüzde dahi bu on kabilenin akıbeti hakkında net bilgi bulunamamıştır.²⁴⁴ Buna rağmen dünyanın bazı yerlerinde bahsedilen on kabile hakkında bazı izlerin bulunduğu da ileri sürülmüştür. Kayıp on kabile hakkında yapılan araştırmalarda onların izlerinin, Güney Afrikalılarda, Afgan kabilelerinde, Japonların, Kızılderililerin ve Amerikalıların arasında bulundukları ispatlanmaya çalışılmıştır.²⁴⁵

Özetle, Kral Süleyman'ın vefatı sonrası İsrailoğulları, ayrılıkları ve birbirleriyle savaşmaları sonucu güçsüzleşmiştir. O dönemde güçlenmeye başlayan Asur, zamanla kuzeydeki İsrail Krallığı'nı hâkimiyeti altına almıştır. Krallığın Asur karşıtı faaliyetleri neticesinde İsrail Krallığı ortadan kaldırılmış, halk Asur'a sürgüne gönderilirken yerlerine başka halklar yerleştirilmiştir. Asur Sürgünü, İsrailoğullarının tarihteki ilk sürgünü olarak kaydedilmiştir.

4. BABİL TECRÜBESİ

İsrail Krallığı'nın kötü akıbeti ardından kaynaklar, o sırada varlığını sürdüren Yahuda Krallığı'nın²⁴⁶ Asurlulara bağlı yarı özerk bir devlet konumunda olduğunu yazmaktadır. Ayrıca bu tarihlerde Yahuda Kralı olan Hizkiya'nın, Asur memleketlerinde yaşayan İsrailîlerle ilişkilerini güçlendirmeye ve İsrailoğullarını Davut hanedanı ve Süleyman Mabedi etrafında birleştirmeye çalıştığı görülmüştür. Kral

²⁴² Ingrid Hjelm, *The Samaritans and Early Judaism: A Literary Analysis*, Sheffield Academic Press, Sheffield 2000, ss. 244-245.

²⁴³ *The Oxford Dictionary of the Jewish Religions*, Ed. R. J. Zwi Werblowsky, Geoffrey Wigoder, Oxford University Press, Oxford 1997, s. 603; Johnson, a.g.e., ss. 70-71; Scheindlin, a.g.e., s. 18.

²⁴⁴ Blech, a.g.e., ss. 114-115.

²⁴⁵ Allen H. Godbey, *The Lost Tribes: A Myth: Suggestions Toward Rewriting Hebrew History*, Ed. Harry M. Orlinsky, Ktav Publishing House, New York 1974, ss. 1-7. Buna ilaveten Asur'a sürgün edilen İsrailî kabilelerin Asur'dan kaçarak Filistin'de koruyamadıkları Tanrı'nın yasasını muhafaza edebilmek için güneyde ve kuzeyde kendilerine yer aradıkları ve bu işte Tanrı'nın onlara yardım ettiği kabul edilmiştir. R. Clayton Brough, *The Lost Tribes: History, Doctrine, Prophecies and Theories about Israel's Lost Ten Tribes*, Horizon Publishers, Utah 2005, ss. 13-14.

²⁴⁶ Dinler Tarihçisi olan Makrizi, Yahudi isminin, Babil Sürgünü sonrası buradaki kavimler tarafından İsrailoğullarını "Yahuda oğulları" olarak isimlendirilmelerinden ortaya çıktığını söylemektedir. İsrailoğullarının diğer milletler arasında da böyle tanındıklarını belirtmektedir. Necaattin Hanay, *XV. Yüzyıl Dinler Tarihçisi Olarak Makrizî*, Basılmamış Yüksek Lisans Tez, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008, ss. 25-26.

Hizkiya'dan sonra kral olan Yoşıya'nın da Yahuda Krallığı'na parlak günler yaşattığı, putperestliği kaldırdığı, Hz. Musa'nın antlaşma kitabını bulduğu ve Fısıh bayramını buna göre düzenlediği Tanah metinlerinde geçmektedir. Üstelik hiçbir kralın onun kadar şeriate bağlı yaşamadığı ifade edilmiştir.²⁴⁷

Tanrı'nın yolundan sapmaya başlayan İsrailoğullarını düzeltmek için Yahuda Krallığı'nda biri Kral Hizkiya döneminde, diğeri Kral Yoşıya döneminde olmak üzere iki ayrı reform yapılmıştır. İlkine göre, MÖ. 726 yılında kuzeydeki Asur işgaline şahit olan ve topraklarını Asur'a karşı koruyan Kral Hizkiya, yabancı ilahlara sunmak için oluşturulan bütün mezbahları yıktırıştır. Onun ardından gelen oğlu Menşe ise sonradan doğru yola dönse de, krallığının ilk dönemlerinde mezbahları tekrar kurdurmuş, politeist uygulamaları tekrar canlandırmıştır.²⁴⁸ İkincisine göre, Menşe'den bir asır sonra kral olan Yoşıya, Hz. Musa'ya ait olan Tevrat'ı bularak ikinci bir reform gerçekleştirilmiştir. Yoşıya'nın reformunun hareket noktası da bulunan nüsha üzerinden olmuştur. Kimi araştırmacılara göre bu, Tesniye kitabının bir nüshasıdır. Uzmanların çoğu Tesniye kitabının özünün Kral Yoşıya zamanında bulunan şeriat kitabıyla ilişkili olduğu düşüncesindedir. Üstelik Yahudi inancında Tesniye'nin Hz. Musa tarafından yazıldığına dair bir inanç da mevcuttur. İkinci Krallar kitabına göre Kral Yoşıya, bulunan Tesniye nüshasından o kadar etkilenmiştir ki dinin merkezinin Kudüs'te toplanmasını da içeren bir reform meydana getirmiştir. Ayrıca kitap bir ahit belgesi olarak tanımlanmış, Tesniye'nin bir şeriat kitabı olduğunu, ahit ve Mabetle ilgili kuralları içerdiğini belirterek birbiriyle ilişkisini kurmuştur. Ayrıca bulunan nüshanın da tıpkı Tesniye'de olduğu gibi Yahudi milletin hayatta kalması için uyması gereken kuralların neler olduğunu, Tanrı ve İsrail ahdi ekseninde ele aldığını anlatmıştır.²⁴⁹

Bununla beraber Kral Yoşıya Kudüs dışındaki bütün Mabetleri yıktırış, Kudüs Mabetini restore ederek politeist unsurlardan arındırış ve Tanrı ile ahdi yenilemiştir (MÖ. 627).²⁵⁰ Yoşıya'dan sonra gelen oğlu döneminde yine politeist uygulamalar sahneye çıkmıştır. Dahası, Kral Hizkiya döneminde kuzey krallığı Asurlular tarafından yıkılmıştır. Bir asır sonra Yoşıya'nın oğlu Yehoyakim²⁵¹ döneminde Yahuda adeta Mısır Devleti'ne bağlanmıştır. Karkemiş Savaşı'nda (MÖ. 605) Mısır'ın Babil Kralı

²⁴⁷ 2.Kr.22, 23.

²⁴⁸ 2.Kr.18;1-8, 21:1-9; 2.Ta.29:21-35, 33:1-9.

²⁴⁹ Dan & Lavinia Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, Çev: Bilal Baş, İz Yayınları, İstanbul 2022, s.

30

²⁵⁰ 2.Kr.22-23; 2.Ta.34:3-13.

²⁵¹ Cohn-Sherbok, a.g.e., s. 45.

Nebukadnezzar'a yenilmesiyle Babil hâkimiyeti Yahuda'ya girmiştir. Yehoyakim güney krallığının bağımsızlığını sağlamaya çalışsa da Babil Kralı Nebukadnezzar Yahuda Krallığı'nı MÖ. 586 yılında yıkmıştır.²⁵² Nebukadnezzar, Yahudilerden bir kısmını sürgüne göndermiştir. Bu dönemde Kral Yehoyakim Mısır ile birleşerek Babil'e karşı koymaya çalışmış, dönemin dinî lideri Yeremya ise Babil ile ilişkileri iyileştirmeyi, sürgün edildikleri yerde yeni bir yaşam kurarak örgütlenmeyi önermiştir.²⁵³ Öyle ki Yeremya, ilk sürgünler Babil'e vardıklarında onlara: *"Yeruşalayim'den Babil'e sürmüştüğüm bütün sürgünlere Yisrael'in Tanrısı, orduların rabbi şöyle diyor: Evler yapın, oturun; bahçeler dikin ve meyvelerini yiyin... Aranızdaki peygamberleriniz ve falcılarınız sizi aldatmasın... Çünkü Rab şöyle diyor: 'Babil için yetmiş yıl dolunca sizi arayacağım'..."*²⁵⁴ şeklinde bir mektup göndermiştir. Ancak önlemler ve öneriler başarısız olmuş, neticede Babil Kralı Nebukadnezzar'ın Kudüs'e girdiği, kral da dâhil olmak üzere halk, asker ve aydınları Babil'e sürgün ettiği kaydedilmektedir.²⁵⁵

Devam eden süreçte Yahuda Krallığı'na hâkim olan Babil Kralı bölgeye Yoşiya'nın oğlu Tsedekiya'yı kral olarak görevlendirmiştir. Ancak Tsedekiya, Babil'e karşı olanlarla birlikte Babil hâkimiyetine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Nebukadnezzar, Babil'e karşı itaatsiz davranan Yahuda'ya ordusuyla girmiş, Kudüs'ü, Mabedi, kaleleri yıkmıştır. Yahudi kaynaklarına göre Babil, bölgeye başka yönetici atamış ancak o da Babil taraftarı olduğu şüphesiyle öldürülünce Babilliler geri kalan Yahudalıları da sürgüne göndermiştir.²⁵⁶ Babil, sadece Kudüs'ü harap etmekle kalmamış etrafında bulunan şehirleri de yerle bir etmiştir. Bu olaya dair yazılı çömlek parçaları, Kudüs'e yakın Lakiş şehrinde arkeologlar tarafından bulunmuştur. Bunun yanında MÖ. 586 yılındaki ilk sürgüne ek olarak MÖ. 582 yılında ikinci sürgün gerçekleştirilmiş ve Kudüs kırk yıl boyunca boş kalmıştır.²⁵⁷ Yeremya'nın Mersiyeleri bu durumu dile getirmiştir: *"O şehir ki halkla dolu idi, şimdi tek başına nasıl oturuyor. Yahuda cefa çekmek ve ağır kölelik etmek için sürgüne gitti. Milletler arasında oturuyor, rahat yeri bulmuyor."*²⁵⁸ Ayrıca Yeremya Tanrı'nın İsrailoğullarına yeniden halk olma gücünü vereceğine olan inancını şöyle dile getirmiştir: *"Şeriatımı onların"*

²⁵² 2.Kr.22-25; 2.Ta.36.

²⁵³ Besalel, a.g.e., s. 50.

²⁵⁴ Yer.29:4-10.

²⁵⁵ Besalel, a.g.e., s. 48.

²⁵⁶ Besalel, a.g.e., s. 49.

²⁵⁷ Sherbok, a.g.e., ss. 46-47.

²⁵⁸ Yer.1:1-3.

içlerine koyup, yürekleri üzerine onu yazacağım ve ben onlara Allah olacağım ve onlar bana kavim olacaklar.”²⁵⁹

Uzun yıllar sonra Süleyman Mabedi’nin yıkılması Yahudi dininde ve tarihinde dönüm noktası olarak kabul edilmiştir.²⁶⁰ Mabedin önemine binaen Yahudi tarihinde Mabedin yıkımına kadar geçen süreye “I. Mabet Dönemi” adı verilmiştir. Ayrıca Mabedin yıkımının ilginç olaylara sahne olduğu anlatılmıştır. Buna göre genç kohenler, Mabet yıkılırken Mabedin çatısına çıkarak: *“Dünyanın Efendisi! Sen bizi senin inançlı idarecilerin olmaya layık görmedin, bu yüzden anahtarlarını geri al”* diyerek Mabedin anahtarlarını aşağı atmışlardır. Gökyüzünden çıkan bir el bu anahtarları almış ve kohenler de çoktan alevlerin sardığı Mabede kendilerini atarak ortadan kaybolmuşlardır demiştir.²⁶¹ Bununla beraber dinler Tarihçisi Makrîzî, Yahudilerin sürgüne giderken Hz. Musa’nın yazdığı ve ondan sonra gelen kralların da çoğalttığı Mişna nüshalarının hepsini yanlarında götürdüklerini ifade etmiştir.²⁶²

Sürgün konusunda diğer bir mesele sürgünün kaç yıl sürdüğüdür. Bu konuda Yeremya yetmiş yıllık bir süre vermiştir.²⁶³ Yeremya aynı zamanda *“...Rab diyor ki, "Babil'de yetmiş yılınız dolunca sizinle ilgilenecek, buraya sizi geri getirmek için verdiğim iyi sözü tutacağım”*²⁶⁴ diyerek sürgün sonrasına işaret etmiştir. Buna dayanarak sürgünün yetmiş yıl sürmesini haklı çıkarmaya çalışanlar olmuştur. Bu süre, farklı olay ve tarihlerle başlatılarak yetmiş yıla tamamlanmaya çalışılmıştır. Bazı araştırmacılar bu tarihi Mabedin MÖ. 586’da yıkılmasıyla başlatarak MÖ. 516’da tekrar yapılmasıyla sonlandırmışlardır.²⁶⁵ Bazıları ise Nebukadnezzar’ın tahta çıkmasını (MÖ. 605) başlangıç kabul ederken, yetmiş yılı MÖ. 539 yılına kadar götürmüşlerdir. Yine bazı araştırmacılar, Tanah’ta geçen *“Fars Kralı Koreş’in birinci yılında,*

²⁵⁹ Yer.31:33.

²⁶⁰ R. J. Zwi Werblowsky - Geoffrey Wigoder, “Temple”, *The Encyclopedia of the Jewish Religion*, Adama Books, New York 1986, s. 378.

²⁶¹ Muhammed Güngör, “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 1, 2017, s. 60.

²⁶² Ayrıca Makrîzî, Yahudilerin İkinci Mabet’in inşasından yaklaşık üç yüz sene sonra dinlerinde ihtilafa düştüklerini belirtir. Hz. Davud ehlinde bir grubun Hz. Musa ve kral nüshalarından alarak Doğu’ya gittiklerini ve İslâm dini gelene kadar ellerindekiyle amel ettiklerini yazar. Geri kalanlar ise Titus’un Mabedi ikinci kez yıkmasına kadar (MS. 70) dinlerindeki ihtilafa devam etmişlerdir. Mabedin tahribi sırasında Mişna nüshaları da kaybolur ve geriye sadece Tevrat ve nebi kitapları kalır. Bu tahrip ve ihtilaf sonucu İsrailoğulları, yeryüzüne dağılmış ve başka milletlerin boyunduruğu altında yaşamaya devam etmişlerdir. Hanay, a.g.e., ss. 26-27.

²⁶³ Yer.25:11.

²⁶⁴ Yer.29:10.

²⁶⁵ Charles Cutler Torrey, *Ezra Studies*, The University of Chicago Press, Chicago 1910, s. 285; Jacob M. Myers, *Ezra- Nehemia*, Doubleday, New York 1965, s. 6.

*Yeremya'nın ağızı olan Rabbin sözü yerine gelsin diye...*²⁶⁶ ifadesini açıklarken sürgünün başlangıç kabul edildiği takdirde Koreş'in dönüş izni verdiği zamana kadar kırk sekiz yılın geçtiğini söyleyerek kutsal kitabın ifadesini anlamlandırmakta zorlandıklarını söylemişlerdir.²⁶⁷ Diğer taraftan yetmiş yıl, MÖ. 597 yılındaki ilk sürgünden başlatılsa dahi MÖ. 538 yılındaki sürgünden dönüşe kadar ancak altmış yılın geçtiği hesaplanmıştır.²⁶⁸ Bunun yanında bazı araştırmacıların da sürgünün tek bir dönemle ele alınamayacağını, yetmiş sayısının sembolik olduğunu belirterek Roma döneminde kutsal topraklarda yaşarken bile (Antiyok Epiphanes döneminde) sürgün döneminin devam ettiğini savundukları aktarılmıştır.²⁶⁹

Babil'e sürgüne yeni gönderilen Yahudiler, kuzeydeki on kabilenin yüz elli yılı aşkın süre sürgünden dönmeyişlerine şahit olmuş ve kendileri için de umutsuzluğa düşmüşlerdir.²⁷⁰ Ancak felaketler konusunda uyarıcı Yeremya peygamber, bu sefer de Yahudi toplumuna umut vermiştir: *"Rab diyor: Babil'de yetmiş yılınız dolunca sizinle ilgilenecek, buraya sizi geri getirmek için verdiğim iyi sözü tutacağım."*²⁷¹ Sürgünlere umut veren diğer bir peygamber Hezekiel'dir. *"Sizi milletlerden alacağım ve sizi bütün memleketlerden toplayacağım ve sizi kendi topraklarınıza getireceğim... ben Rab, yıkılmış olan yerleri ben yaptım ve çöl edilmiş olanı ben yaptım."*²⁷² Tanah'ta Yeremya verdiği sürenin ardından artık sürgünden dönüleceğinin umudunu vermeye başlamıştır. Bununla birlikte Yeremya, sürgüne gidenleri övmüş ve onları kutsal toprakları yeniden iyileştirecek kimseler olarak nitelendirmiştir. Sürgüne gitmeyenler için ise daha fazla yıkım yaşanacağını haber vermiştir.²⁷³ Aynı zamanda Yeremya, sürgüne gidenleri iyi incirler, gitmeyip Kudüs'te kalanları kötü incirler olarak nitelendirmiştir.²⁷⁴ Dahası Rab, sürgüne gitmeyenleri halkların gözünde kötü bir duruma getireceğini, gittikleri her yerde ayıplanarak, lanetlenerek yaşayacaklarını, kutsal topraklar üstünde yok oluncaya dek kendilerine ve nesillerine hastalık, kıtlık, savaş göndereceğini bildirmiştir.²⁷⁵ Bazı araştırmacılar Yeremya'nın ifadelerini metaforik anlamak gerektiğini, onun bu

²⁶⁶ Ezr.1:1.

²⁶⁷ Torrey, a.g.e., s. 135-136; F. Charles Fensham, *The Books of Ezra and Nehemia*, William B. Eerdmans Publishing, Michigan 1994, s. 43.

²⁶⁸ Rafael Eisenberg, *Israel and Mankind*, Ed. Ilse Eisenberg, Abraham Button, Feldheim Publishing, Jerusalem 1991, s. 10.

²⁶⁹ Kurt, "Yahudilikte Sürgün Teolojisi", s. 77.

²⁷⁰ Ali Osman Kurt, "Yahudilik'te Sürgün Metaforu: "Boş Ülke" Miti ve "İncir" Benzetmesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. V, S. 3, 2008, s. 258.

²⁷¹ Yer.29:10, 25:12; 2.Ta. 36:22; Ezr.1:1.

²⁷² Hez.37: 24-26.

²⁷³ Yer.14:1-10.

²⁷⁴ Yer.24.

²⁷⁵ Yer.24:1-10.

sözleriyle halkın hatasını anlatabilmek için şiirsel bir dil kullandığını, halkın karakteri, ahlakının kötülüğü anlamında değil gelecekte yaşayacağı kader hakkında anlaşılması gerektiği rivayet edilmiştir.²⁷⁶ Ancak sürgün ve sonrasındaki tartışma konuları dikkate alındığında bu benzetmenin metaforun ötesinde bir anlam taşıdığı fark edilmiştir. Sürgünün tanrısal planda bir ceza olarak görülmesi, sürgüne gönderilenlerin bu plana razı olması, geride kalanlarınsa tanrısal plana başkaldırması hatta asi olması şeklinde değerlendirilmiştir. Bu durumda Yeremya'nın sözlerinin metafordan öte bir anlam taşıdığı görülür. Nitekim Tanah'ın sürgün sonrası dönemini anlatan bölümlerindeki²⁷⁷ anlatıda sürgünden dönenlere ve onların yeniden yapılanma çalışmalarına dikkat çekilirken, Yahuda'da kalanların ve sürgüne gitmemiş olanların yok sayıldığı anlaşılmıştır. Tanah'ın bu tavrı üzerinde duran bazı araştırmacıların bunu ideolojik yorumladıkları, o dönemde sürgüne gitmeyenlerin tarihsel olarak bir önemlerinin kalmadığı, onların Tanrı tarafından adeta reddedildikleri görüşünde olduğu ifade edilmektedir.²⁷⁸

İncir benzetmesinden yola çıkılarak Yeremya'nın, sürgünden dönenlerin kutsal topraklarda yeniden yapılanma çalışmalarında bulunacaklarını, geride kalanlarınsa daha büyük yıkımlar yaşayacaklarını söylemesiyle, Yahudilerin geleceğini sürgünden dönenlerin devam ettireceklerini anlatmak istediği düşünülmüştür. Yahve'nin sürgünden dönenler için kendi halkı olduğunu söylemesiyle sürgünden dönenlerin seçilmiş topluluk oldukları anlamı ortaya çıkmaktadır. Dahası başka pasajlarda geri kalanlar eleştirilmeye devam edilmiş, *dallaim*, yani Tanrı'nın yolunu ve şeriatını bilmeyenler şeklinde adlandırıldıkları görülmektedir.²⁷⁹ Buradan hareketle Yeremya'nın benzetmesini dönemin şartlarına göre yorumlamanın daha doğru olacağı zikredilmiştir.²⁸⁰

Hezekiel kitabında ise Kudüs halkının işledikleri günahlar hakkında eleştiriler göze çarpmaktadır. Hezekiel'de Yahudiler, Tanrı'ya ihanetleri nedeniyle ateşte yanan değersiz asma odunlarına ve fahişelik yapan bir kadına benzetilmiştir.²⁸¹ Aynı zamanda

²⁷⁶ Robert Davidson, *Jeremiah: With Lamentations*, Westminster John Knox Press, Philadelphia 1986, s. 38; Ackroyd, a.g.e., ss. 29-30.

²⁷⁷ Sürgün sonrası dönemi anlatan kutsal kitaplar; 2.Ta.36:20-23, Ezr., Neh., Hag. ve Zek. 1-8'dir.

²⁷⁸ Carl Schultz, "The Political Tension Reflected in Ezra-Nehemiah", *Scripture in Context: Essay in the Comparative Method*, Ed. Carl D. Evans, William W. Hallo, John B. White, The Pickwick Press, Pittsburg 1980, s. 222.

²⁷⁹ Yer.5:1-4.

²⁸⁰ Kurt, "Yahudilik'te Sürgün Metaforu" s. 261.

²⁸¹ Hez.15:1-8; 16.

Hezekiel, İsrailoğulları tarihinde sıkça ahit ihlaliyle karşılaştığını fark etmiş ve sürgünün bunun sonucunda bir cezalandırma olduğunu bildirerek sürgündekileri tövbeye çağırmıştır.²⁸² Sürgün dönemi ve sonrası hakkında Ezra ve Nehemya kitapları yine halkın günahları sonucu ana yurtlarından sürgün edilmelerini konu almıştır.²⁸³ Dahası, Mişna'da sürgün; putperestlik, ensest ilişki, kan dökme, şabata riayet etmeme gibi nedenlere dayandırılmıştır.²⁸⁴ Bunun yanında Yahudilerin ahlakî ve dinî gidişatları hakkında dönemin peygamberlerinin verdiği mesajların ortak olduğu vurgulanmıştır. Buna göre Yahudilerin dinî yozlaşmaları artınca Tanrı'nın onları cezalandırmak için düşmanlarını görevlendireceği ifade edilmiştir. Bu yüzden tarih boyu Yahudilerin krallarının Yahudilere Tanrıyı hatırlatmak için görevlendirildikleri kabul edilmiştir. Örneğin Tanah'ta Yahudi Kral Menşe'nin Kral Nebukadnezzar'a karşı ayaklanması ve sonucunda Yahudilerin cezalandırılmalarının anlatılması,²⁸⁵ felaketlerin kralların yaptıkları sebebiyle başlarına geldiğini hatırlatmak içindir.²⁸⁶

Tanah'ta Babil Sürgününü gerçekleştiren Kral Nebukadnezzar hakkında da olumlu ifadeler dikkat çekmektedir. Buna göre Yeşaya peygamber, Yahve'nin bizzat kendisinin Nebukadnezzar'ı görevlendirdiğini,²⁸⁷ Yahudiler'den, Babil ve Nebukadnezzar karşıtlarının yalancı peygamber olduklarını ve onları dinlememeleri gerektiğini bildirmiştir.²⁸⁸ Bununla beraber sürgün öncesinde Mısır, Asur, Babil güçleri İsrail'in varlığını tehdit eden güçler olarak görülmekteyken sürgün döneminde bu güçlerin ardında Yahve'nin elinin olduğu düşünülmüştür. Bazen Asur bazen Babil ya da Nebukadnezzar, Tanrı'nın amacını gerçekleştirmek için görevlendirdiği vasıtalardan olarak görülmüştür.²⁸⁹

Babil diasporasında Yahudiler asimile olmamak için önlemler almışlar ve Mabetsiz bir döneme ayak uydurmaya çalışmışlardır. Bu konuda diaspora Yahudileri, dinî önderlerinin ve seçkinlerinin oluşturduğu hayatta kalma stratejilerini uygulamışlardır. Babil diasporasında Yahudiler belirli kasabalarda akraba grupları şeklinde bir arada yaşama fırsatına sahip olmuşlardır. Diğer bir deyişle, soy ve nesep bağı ön planda tutulmuştur. Bununla birlikte koşer kuralları ve özellikle sünnet

²⁸² Hez.18:30.

²⁸³ Acycroyd, a.g.e., ss. 240-241.

²⁸⁴ Mişna, Pirkei Avot, 5:9.

²⁸⁵ 2.Kr.24:3.

²⁸⁶ Kurt, "Yahudilikte Sürgün Teolojisi", s. 73.

²⁸⁷ Yer.27:5-7.

²⁸⁸ Yer.27:9-10.

²⁸⁹ Yşa.10:5; 13; 24; Yer.25:9; 27:6.

uygulanması atalar dinine bağlılığın, etnik aidiyetin bir simgesi haline gelmiş ve titizlikle uygulanmıştır. Dahası Babil Sürgününde Şabat gününe önem vermişlerdir. Daha önce şabat, Mabet etrafında icra edilirken Mabedin yokluğunda dinlenme günü şeklinde uygulanmaya devam edilmiştir. Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde sürgün Yahudilerinin Mabetsiz dinî hayat kurmaları dikkat çekicidir. Hezekiel, diasporada yeni bir Mabet düşüncesine kesinlikle karşı çıkmıştır.²⁹⁰ Yahve'nin Babil dışında bir Mabedinin olamayacağına inanılmış, böylece kutsal topraklara geri dönüş umut edilmiştir. Böylece sürgünde eskiden Mabedin olduğu yöne dua etme geleneği başlamış, Mabette uygulanan kurban gibi önemli ibadetlerin yerini dua almıştır. Duanın uygulanabilmesi içinse Mabedin yerine sinagoglar inşa edilmiştir.²⁹¹ Aynı zamanda yaşanan sürgün tecrübesi İsrailoğullarından geriye kalan Yahuda, Benyamin ve Levi soyunun monoteist millet olmasına sebep olan dönüm noktası olarak görülmüştür. Ayrıca bu dönem Babil takviminin, Aramî dilinin benimsendiği; düzenli dua ve Tevrat çalışmalarının başladığı; Tevrat'ın Levililer ve Çıkış Kitabı'nda bulunan birçok kural ve uygulamanın geliştiği dönem olarak kabul edilmiştir.²⁹²

Bir başka mevzu da Babil Sürgününden sonra bölgenin bomboş ve ıssız kaldığı düşüncesidir. Kaynaklarda Asur Sürgününe gidenlerden geriye kimsenin kalmadığı belirtildiği gibi, Babil Sürgünüyle de Yahuda Krallığı'ndan geriye kimsenin kalmadığı ifade edilmektedir. Bu konuda kaynaklar I. Krallar, II. Krallar, Yeremya ve Hezekiel kitaplarıdır. Bu kitaplarda sürgüne gitmeyip geride kalanlar hakkında *memleketin fakir olanları (middallāt hā'āres)*²⁹³ şeklinde nitelendirildikleri görülür. Yeremya kitabında ise bu ifade *halkın fakir olanlarından bir kısmı (middallāt hā'ām)* şeklinde biraz farklı şekilde geçmektedir.²⁹⁴ Bununla birlikte konu hakkında II. Tarihler kitabında Kudüs'ün ilk işgalinde halkın çoğunluğunun öldürüldüğü, diğer işgalde ise kalanların hepsinin sürgüne gönderildiği anlatılmaktadır.²⁹⁵ Bu anlatım geleneksel görüşü temsil etmektedir. Öte yandan Yahudi kutsal kitabının genel anlatımına bakıldığında sürgünden sonra kutsal topraklarda Yahudi hayatının sona erdiği, oranın ıssız ve boş kaldığı anlaşılmaktadır. Bu geleneksel görüşe karşın son dönem birçok araştırmacının, kutsal kitaba rağmen sürgün sonrası dönemde bu topraklarda hayatın devam ettiği, bu

²⁹⁰ Hez.20: 30-32.

²⁹¹ Rainer Albertz, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, Çev: David Green, Society of Biblical Literature, Atlanta 2003, ss. 106-109.

²⁹² Gürkan, *Yahudilik*, s. 45.

²⁹³ 2.Kr.25:11.

²⁹⁴ Yer.52:15.

²⁹⁵ 2.Ta.36:17-20.

konudaki Tanah metinlerinin abartılı olduğu, metinlerden nüfusun tamamının sürgüne gönderildiği anlamının çıkarılamayacağı görüşünü paylaştıkları ifade edilmektedir. Bazı araştırmacılar ise Yahudi toplumundaki dinî, sivil ve askerî liderler öldürüldükten sonra fakir çiftçiler hariç halkın büyük kısmının sürgüne gönderildiği, gidenlerin yerine başkalarının yerleştirildiği şeklinde uzlaştıracı düşünürken; bazıları da Tanah'ta geride kalanların çiftçiler olduğunun söylenmesini sosyal statü belirtmek amaçlı olduğu görüşündedir.²⁹⁶

Bu konuda Yeremya'nın incir benzetmesi,²⁹⁷ Tanah'taki rakamlar ve boş ülke²⁹⁸ anlatısıyla ulaşılmak istenenin, Yahuda'nın asıl devamının sürgüne gidenler, geride kalanların önemsiz bir grup olduğudur. Böylece o dönemde önem kazanan, geri dönenler ve geride kalanlar arasında çıkan gerçek Yahudilik ya da seçilmiş zürriyet tartışmalarına teolojik boyut kazandırılmak istenmiştir. Nitekim sürgün sonrası ilk anlaşmazlık geri dönenlerin atalarının mülkünde hak iddia etmeleriyle başlamıştır. Bu topraklar ya geride kalanlar ya da Asurluların komşu yerlerden getirip bu topraklara yerleştirilenler (*Samiriler*)²⁹⁹ tarafından sahiplenilmiştir. Toprakların o anki sahipleri ise topraklarını vermeyi istememişlerdir. Sürgündekiler dönene kadar geri kalanlar ve Samiriler arasında hiçbir sorun çıkmamıştır. Nitekim Samirîler zamanla İsrail'in Tanrısına inanmaya başlamış³⁰⁰ ve kendilerini Yahudi olarak nitelemişlerdir. Bölge halkı ve dışarıdan gelenler evlilik yoluyla karışmışlardır. Kutsal topraklardaki barış dönemi sürgün dönüşüne kadar devam etmiştir. Sürgündekiler Pers kralının izniyle döndüklerinde, Yahve'ye inanan ve kendilerine Yahudi diyen halka *goyim* diyerek onları yabancı kabul etmiş ve dışlamışlardır. Bölgeye başka yerlerden getirilenler hakkında Yahudi olmayan, karışık manasındaki *kutim* kavramı kullanılmıştır. Samirîler hakkındaki ötekileştirme durumu zamanla sunağın,³⁰¹ Mabedin,³⁰² şehir duvarlarının inşası³⁰³ ve karışık evliliğe karşı yapılanmalarla³⁰⁴ daha da katlanmıştır. Ancak Samirîler kendilerini gerçek İsrail dininin temsilcileri olarak görmeye devam etmiştir.

²⁹⁶ Ackroyd, a.g.e., s. 33.

²⁹⁷ Yer.24:1-10.

²⁹⁸ 2.Ta.36:17-20.

²⁹⁹ 2.Kr.17:24.

³⁰⁰ 2.Kr.17:25.

³⁰¹ Ez.3:1-3.

³⁰² Ezr.4:1-5.

³⁰³ Neh.2:19-20.

³⁰⁴ Ezr.9:1-10, 44; Neh.13:1-3, 23-28.

Sonuçta, Yahudiler şunu anlamıştır ki, kendi tanrılarının düşmanlarının tanrıları tarafından yenilgiye uğratılmasından dolayı değil kendi tanrılarına gereği gibi hizmet etmedikleri için yenilmişlerdir.³⁰⁵ Bununla birlikte Yahudiler, başlarına gelen felaketlerin, kendi ihmalleri³⁰⁶ ve Tanrı'nın öfkesi sonucu³⁰⁷ olduğuna inanmışlardır.

Babil Sürgününden yaklaşık 47-48 sene sonra MÖ. 539 yılında Babil'in kontrolündeki toprakları ele geçiren ve Babil'i yenen Pers Kralı Koreş, Yahudi topraklarının hâkimi haline gelmiştir.³⁰⁸ Yahudilere karşı Babillilere nisbeten daha müsâmahakâr davranan Persler, Yahudilerin kutsal topraklara dönmesine izin vermiştir. Hatta Persler Yahudileri geri dönmeleri için teşvik etmiştir. 1890 yılında keşfedilen ve kilden bir tabletin üzerinde yazılmış bulunan bildirgeye göre Koreş, daha öncekiler tarafından yıkılan tapınağın sürgüne gönderilenler tarafından onarılmasına izin vermektedir. Pers Kralı Koreş (MÖ. 559-539) şöyle demiştir:

Fars Kralı Koreş şöyle diyor; Göklerin kralı Yehova, dünyanın bütün krallıklarını bana verdi ve Yahuda'da olan ve Yeruslayim'de kendisi için bir ev (Büyük Tapınak) yapayım diye emretti. Onun bütün kavminden olan kim varsa, Tanrı onunla beraber olsun ve Yahuda'da olan Yeruslayim'e çıksın. Ve Yisrael'in Tanrısı Yehova'nın Yeruslayim'de olan evini yaptırınsın.³⁰⁹

Bunun yanında Babil'de yaşayan Yahudiler ilk aşamada Koreş'in fermanına gereken ilgiyi göstermemiş, yalnızca elli bin kişilik bir grup kutsal topraklarda Yahudi hâkimiyeti oluşturmak ve tapınağı inşa etmek için geri dönmüştür. Dahası, bu dönemde kutsal topraklara geri dönmeyerek Babil'de yaşamayı seçen Yahudiler de olmuştur. Pers Kralı Koreş'in, Yahudileri serbest bırakmasıyla Babil Yahudileri, Filistin ve Doğu Akdeniz'in çeşitli bölgelerine yayılmışlardır. Babil'de kalanlar ise birlikte yaşadıkları toplumlara ayak uydurarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.³¹⁰

Araştırmacılar, ilk seferde geri dönmeyen sürgün Yahudileri hakkında bu Yahudi'lerin genellikle zengin kimseler olduğunu, ayrıca orada kalanların dönenlere maddi yardımda bulunmaya devam ettiklerini söylemişlerdir. Ayrıca onların, bu dönemde henüz kurtuluş vaktinin gelmediğini düşünerek geri dönüşün acele

³⁰⁵ Blech, a.g.e., s. 119-121.

³⁰⁶ Ağı.1:14; 3:40-47; 4:6; 5:7; 16.

³⁰⁷ Ağı.1:12; 2:1; 3:1; 4:11; 5:22.

³⁰⁸ Gürkan, *Yahudilik*, s. 47.

³⁰⁹ Ezr.1:1-4.

³¹⁰ Katar, "Yahudi Tarihi", s. 266.

verilmemesi gereken bir karar olduğu, dönüşün sonuç vermeyeceği düşüncesiyle de geri dönmedikleri düşünülmüştür.³¹¹

Koreş'in fermanından yaklaşık altı ay sonra Bet-ha Mikdaş'ın, yani Süleyman Mabedi'nin tekrar inşası için bir tören düzenlenmiştir. İnşaat, Sâmirîler'in de yardım etmek istemesi üzerine ertelenmiş ve MÖ. 552 yılında Pers Kralı I. Darius zamanında inşaat teşvik edilerek MÖ. 516 yılında Mabet tekrar ibadete açılmıştır. İkinci Mabet, Hz. Süleyman'ın inşâ ettirdiği ilk Mabet gibi büyük ve görkemli olmasa da Yahudiler nezdinde kurtuluşu ifade etmesi açısından önemli görülmüştür. Yahudilerin ikinci Mabedi inşasından yani MÖ. 515/516 tarihinden MS. 70 yılında Romalıların Mabedi tekrar yıkmasına kadar geçen 586 yıllık süreye *İkinci Mabet Dönemi* adı verilmiştir.³¹² Dolayısıyla Yahudiler MÖ. 530'dan MÖ. 330'a kadar Pers hâkimiyeti altında kalmışlardır.

Özetle, İsrail Krallığı anlaşmazlıklar neticesinde kendilerine krallar seçerek kuzey ve güney olmak üzere iki krallığa ayrılmışlardır. Kudüs şehri ve Mabet güney krallığı sınırlarında kaldığından zamanla kuzey bölgesinde putperest eğilimler görülmüştür. Çeşitli reformlar gerçekleştiren bazı krallar, kuzeydeki İsrailoğullarını tevhit inancına çekmeye çalışmışlardır. Ancak hem parçalanmışlık durumu hem inançtan sapmaların yaşanması, dünyada güçlenen krallıkların bu durumdan yararlanmalarına neden olmuştur. Böylece önce kuzeydeki İsrail, Asur tarafından, sonra güneydeki Yahuda, Babil tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Bu durum Yahudi geleneğinde Yahve'nin yolundan sapmanın bir neticesi olarak yorumlanmıştır. Babil tarafından yıkılan güney krallığında Mabet yıkılmış ve Yahudalı halk sürgüne gönderilmiştir. Yahudiler için Babil Sürgünü, Mabetin yıkılmasından dolayı Asur Sürgününden daha etkileyici olmuştur.

5.ROMA TECRÜBESİ

Pers hâkimiyeti ardından Yahudilerin yaşadığı bölge olan Yahudiye (Ioudaia/ Iudaea), Makedonyalı Büyük İskender tarafından MÖ. 332 yılında işgal edilmiştir. Bu işgal ile beraber Yahudiler Hellenistik kültürün etkisine girmişlerdir. Makedonya Kralı Büyük İskender'in ölümünden sonra generaller arasında hâkimiyet savaşları yaşanmış, sonucunda Yahudiye bölgesi MÖ. 301'de Mısır merkezli Ptolemaios Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Büyük İskender'in mirası üzerinde kurulan Ptolemaios ve

³¹¹ Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, Milet ve Nihal Yayınları, İstanbul 2021, s. 34.

³¹² Besalel, a.g.e., s. 51-52.

Selevkos arasında yaşanan savaşlar neticesinde bu sefer MÖ. 200’de yine Hellenistik bir devlet olan Selevkos Devleti Yahudiye bölgesinde hâkimiyet kurmuştur.³¹³ Büyük İskender’in ardından bölgede güçler değişse de Yahudilerin üzerinde Hellenistik etki sürmeye devam etmiştir.³¹⁴ Bu dönemde var olan Yahudi gruplar arasında varlığını daha sonra da devam ettirecek olan Ferisîler,³¹⁵ Sadukîler ve Essenîler vardır.³¹⁶

Selevkos yönetimi döneminde Yahudiye bölgesi vergiye bağlanmış ancak bölgede Selevkos bölge yöneticisi bulunmamıştır.³¹⁷ Bunun yerine bölgenin dinî lideri konumundaki Kohen aynı zamanda siyasî temsilcilik de yaparak bölge ile Selevkoslar arasındaki iletişimi sağlamıştır. Bu durum Selevkos Kralı IV. Antiokhos Epiphanes döneminde Kudüs’te Hellenizm taraftarı bir grubun ortaya çıkmasıyla ve onların Epiphanes tarafından bölge idaresinde önemli mevkilere getirilmeleriyle değişmiştir. Bundan sonra Hellen taraftarı bu grup vasıtasıyla Yeruslayim bir Hellen şehri haline getirilmeye başlanmıştır. Hellenleştirme faaliyetleri sırasında gelişmelere karşı çıkan grupların da ortaya çıkmasıyla iki grup arasında çatışmalar yaşanmıştır. Bunu fırsat bilen Selevkos Kralı Epiphanes, bölgeye müdahalelerde bulunmaya başlamıştır.³¹⁸ Hellen karşıtı grupların baskı altına alındığı bu dönemde olaylar, Epiphanes’in fermanında; Süleyman Mabedi’ni pagan tapınağına döndürme kararı, Tora bulundurma, sünnet ve dinî vecibeleri yerine getirme yasağı ile daha da artmıştır. Epiphanes, tüm kararları ve yasakları tatbik edebilmek için Yeruslayim’e hâkim bir nokta olan Akra’ya kale kurmuş ve burada askerlerine nöbet tutturmuştur.³¹⁹ Epiphanes, Yeruslayim’de Mabet’te pagan uygulamaları yapmaya başlamış, dahası bu uygulamaları taşrada da

³¹³ Menahem Stern, “The Period of the Second Temple”, *A History of the Jewish People*, Ed. H.H. Ben Sasson, Harvard University Press, Cambridge 1976, ss. 185-186.

³¹⁴ Okan Açıl, “Haşmonayim Ailesinin Değişen İdeolojisi”, *Hittit İlahiyat Dergisi*, C. XXI, S. 1, 2022, ss. 85-86. Ayrıca Hellenistik Selevkos Devleti’nin hâkimiyet kurduğu dönemde Yahudiler arasında gruplaşmalar yaşanmıştır. Bu gruplaşmaların, İskender döneminden itibaren yapılan Hellenleştirme faaliyetlerinin Yahudi kimliği üstündeki etkisi ve daha sonra Hellenizm etkisinde olan Yahudi Haşmonayim Devleti’nin iktidarı ele geçirdiği dönemlerde Yahudilerin yaşadığı hayal kırıklığı sebebiyle olduğu ifade edilmiştir. Albert I. Baumgarten, “Ancient Jewish Sectarianism”, *Judaism*, University of California, C. XLVII, S. 4, Ed. Murray Baumgarten, California 1998, ss. 551-557.

³¹⁵ Josephus, *Antiquities*, 13.5.9; 13.10.5-6; 18.1.2-5; 18.3.3; Philo, “Every Good Man is Free (Qoud Omnis Probus Liber Sit)”, *The Works of Philo*, Çev: C. D. Yonge, Hendrickson Published, Paobudy Massachusetts 1993, 12:75-80; Ayrıca Bkz. Mat.15:1-14; 22:23; Babil Talmudu, Kidduşin, 66a.

³¹⁶ İlk dönem Yahudi mezhepleri için bkz. Bekir Zakir Çoban, “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27, İzmir 2008, ss. 57-69.

³¹⁷ Seth Schwartz, *The Ancient Jews from Alexander to Muhammed*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s. 32.

³¹⁸ Victor Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, The Magnes Press, Philadelphia, 1959, s. 17.

³¹⁹ E. Mary Smallwood, *The Jewish under Rule from Pompey to Diocletian*, Brill, Netherlands 1976, s. 3.

yapmasıyla güçlü bir direnişle karşılaşmıştır. Direniş zamanla isyana dönüşmüştür.³²⁰ Modeinli Mattathias (Mattityah/ Matityahu) ve beş oğlu liderliğinde başlayan ve Makkabi İsyanı (MÖ. 166) olarak bilinen isyanın en önemli sonucu Makkabiler veya Haşmonayim Hanedanı olarak bilinen bağımsız Yahudi yönetiminin oluşması olmuştur.³²¹

Makkabiler, Selevkoslara karşı Roma'dan yardım isteyerek mücadeleye devam etmişlerdir. Böylece Roma Devleti, Yahuda Devleti'ni resmen tanımıştır. Ancak I. Dimitrius'un Selevkos tahtına geçmesiyle Yahuda üzerine tekrar saldırı gerçekleşmiş ve Makkabi öldürülmüştür. İsyanı önderlik eden Haşmonayim ailesi, önce bölgenin filli hâkimi olurken sonra başrahiplik makamını elde etmiştir. Bundan sonra ise Selevkosların hâkimiyeti azalmış ve Haşmonayim MÖ. 140 yılında bağımsızlığını sağlamıştır. Diğer bir deyişle Yahudiler, Babil Sürgününden itibaren ilk kez bağımsızlıklarını sağlamışlardır. Yahudi Haşmonayim Devleti MÖ. 130 ve MÖ. 70 yılları arasında gücünün zirvesine çıkmıştır. Bu dönemde devlet sınırlarını genişletmiş, daha önce kendilerine uygulanan Hellenleştirme baskısının bir benzeri olarak kendileri de genişledikleri yerlerde zorla Musevileştirme faaliyetleri göstermişlerdir.³²²

MÖ. 63 yılına gelindiğinde Roma komutanı Pompeius, Yahudiler arasındaki parçalanmışlıktan faydalanarak Yahudilerin hâkim olduğu bölgeyi işgal etmiş, Haşmonayim varlığına son vermiştir. Bundan sonra Yahudiler, iç işlerinde serbest ancak dış işlerde Roma'ya bağlı bir konuma gelmiştir.³²³ Böylece Roma Haşmonayim'in son kralı olan II. Hyrcanus'un krallığını da elinden alarak geriye sadece Yahudi ulusunun başrahibi ünvanını bırakmıştır.³²⁴ Dahası Romalılar, Yahudilerin savaştan uzak durdukları Şabat günü saldırmış, bu sırada tapınakta bulunan din adamları ve ibadet için orada bulunanları öldürmüştür. Sonrasında Pompeius, Kitab-ı

³²⁰ Shmuel Ahituv, *The Jewish People an Illustrated History*, Continuum International Publishing Group, New York 2006, s. 60.

³²¹ Haşmonayim adı, ailenin ve Mattathias'ın Asamoniaos isimli büyük atasının adına nisbetle verilmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 1.1.3.

³²² Lester L. Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism, History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, The Maccabees, Hillel and Jesus*, T&T Clark International Publishing, Great Britain 2010, ss. 17-18; Sevilla-Sharon, a.g.e., ss. 59-60; Besalel, a.g.e., s. 60; Scheindlin, a.g.e., ss. 38-40; Johnson, a.g.e., s.105.

³²³ Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, Çev: Sevinç Altınçekiç, Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s. 47; Jack Finegan, *Light from the Ancient Past / The Archeological Background of the Hebrew- Christian Religion*, Priston University Press, Priston New Jersey 1946, s. 214.

³²⁴ Scheindlin, a.g.e., s. 42; Besalel, a.g.e., s. 61; Sevilla- Sharon, a.g.e., s. 65; Grabbe, a.g.e., s. 20-21.

Mukaddes'i saklandığı yerinden almış, Mabedi temizleterek ibadetin devam etmesine izin vermiştir.³²⁵

Pompeius'un Kudüs'ten ayrılmasından sonra Yahudiler isyana kalkışmış (MÖ. 57), ancak başrahip Hyrcanus zor duruma düşünce Suriye valisi Gabinius'un görevlendirilmesiyle isyan bastırılmıştır. Bu isyan Yahudilerin Roma'ya karşı başlattığı ilk isyan olmuştur. Roma, yönetme politikası gereği hâkimiyeti altındaki bölgeleri idari bölümlere ayırarak gücün merkezîleşmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Ancak Gabinius'un bölgeden ayrılmasıyla tekrar ayaklanmaya girişen Yahudileri fark eden Roma, yönetimde bazı eksiklikler olduğunu fark etmiştir.³²⁶ Roma'ya karşı Yahudilerin isyana kolay kalkışmasının nedeni olarak o sırada Roma'da yaşanan iktidar mücadeleleri neticesinde oluşan otorite boşluğu gösterilmiştir.³²⁷

Roma'nın hâkim eyaletler hakkındaki kanunları zamanla gelişmiştir. Bu kanunlar, eyaletlerin özel ihtiyaçlarına göre belirlenmiştir.³²⁸ Ayrıca Roma, dönemin siyasî şartları ve çıkarları doğrultusunda bazı eyaletlere ayrıcalıklar vermiştir. Roma'nın Yahudilere verdiği ayrıcalığın nedeni ise İmparator Ceasar'ın Mısır seferinde Yahudilerin Romalılar'a askeri yardımda bulunmalarından kaynaklanmıştır. Böylece bölgeye özerklik verilmiş ve vali olarak da Antipater görevlendirilmiştir.³²⁹ Üstelik Yahudilerin iç işlerinde serbest olması, din işlerinin kendi cemaatlerine bırakılması gibi kolaylıklar verilmesinde Mısır seferindeki yardımlarının etkisi olduğu düşünülse de Yahudilerin Roma inanç ve toplumundan farklı bir topluluk olmalarından dolayı din hürriyeti verilerek itaatlerinin sağlanmak istenmesi yorumu yapılmıştır.³³⁰ Aynı şekilde pagan inanca sahip Roma, kendilerinden farklı bir topluluk olarak hâkimiyeti altındaki Yahudilere özel kanunlar çıkarmıştır.³³¹ Bu anlamda İmparator Ceasar ve Augustus,

³²⁵ Suat Tural, "Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Yahudi İsyanlarına Genel Bakış", *International Journal of Social Sciences*, C. V, S. 1, 2021, s. 136.

³²⁶ Muhittin Çeken, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015, ss. 30-31.

³²⁷ Roma, yönetimde sorun yaratmadığı sürece eyaletlerdeki toplulukların dini ve ahlaki meselelerine karışmamıştır. Ancak MÖ. 139 tarihinde Roma'da yaşayan Yahudilerden bir grup kendi inanç ve uygulamaları sırasında Roma geleneklerini aşağıladıkları gerekçesiyle bulundukları şehirden ve İtalya'dan kovulmuşlardır. Bununla beraber Roma yönetimi Yahudi problemiyle en çok Doğu'da karşılaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Karaeli, "Nero'dan Vespasianus'a Kudüs'te Yahudi İsyanı (MS. 66-73)", *Cappadocia Journal of History and Social Science*, C. XIV, 2020, s. 27.

³²⁸ Halil Demircioğlu, "Roma Devleti'nin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 8, 1967, s. 445.

³²⁹ Besalel, a.g.e., s. 54

³³⁰ Karaeli, a.g.e., s. 28.

³³¹ Hatice P. Erdemir - Halil Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", *History Studies (Ortadoğu Özel Sayısı)*, 2010, s. 119.

Yahudilerin kendi kurallarına göre ibadet edebilmelerini güvence altına almışlardır.³³² Aynı şekilde Yahudiler, Vali Albinus'un yönetimini beğenmediklerinden Roma'dan bölgeye başka vali atanmasını isteyebilmişlerdir. Dahası Yahudilerin dinî işleri eskiden olduğu gibi Roma döneminde de Kudüs'teki dinî lider tarafından yönetilmiş, Roma valileri genel olarak güvenlik ile ilgilenmişlerdir.

Roma yönetimi altında da Kudüs'ün Yahudi dinî merkezi olma konumu devam etmiştir. Yahudilerin önem verdiği Mabet korunmuş ve korunması için tedbirler alınmıştır.³³³ Dahası Yahudilerin hac ibadetlerini yerine getirebilmeleri için Kudüs'e geliş gidişlerine yardımcı olunmuştur.³³⁴ Buna paralel olarak Roma, yirmi yaşın üzerindeki herkesin Kudüs Tapınağı'na vermekle yükümlü olduğu verginin toplanması ve Kudüs'e ulaştırılmasını sağlamıştır.³³⁵ Aynı şekilde kaynaklar, Roma döneminde Yahudilere verilen ayrıcalıklı haklardan bahsetmiştir. Bu konuda Roma'nın, Yahudilere Pompeius'un şehre girerken yıktığı Mabet duvarlarını onarmalarına izin verilmesinden ve Hyrcanus'a yüksek rahiplik görevi verilmesinden söz edilmiştir. Ayrıca, Yahudiler'in Roma'ya askerî hizmetten ve kışın askerlere kışlak vergisinden muaf tutulduklarından söz edilirken, Yahudi inancında Şabat yılı olan ve ekin ekilmeyen, meyve toplanmayan, tarla sürülmeyen yedinci yıldan vergi alınmadığından, Şabat günü mahkemeye çıkarılmadıklarından,³³⁶ eskiden sahip oldukları şeylerin yine kendilerinin olmasından, başrahiplikle ilgili düzenlemelerin aynı kalması gibi konularda ayrıcalıklar verildiğinden söz edilmiştir.³³⁷ Aynı şekilde Roma, tek tanrı inancına sahip ve kendilerinden farklı bir inanç yapısına sahip olan Yahudilere saygı duyarak ve kargaşaya sebebiyet vermemek için Yahudiler nezdinde put olarak değerlendirilen Roma'nın kartal başlı sembolünü³³⁸ Kudüs'e sokmamıştır. Bütün bunlar Yahudilerin Roma yönetimi altında dinî-idarî bakımdan ayrıcalıklara sahip olduğunu ve Roma'nın Yahudi varlığını korumaya yönelik tutumunu göstermektedir.

³³²Nazlı Berivan Ak, *İ.S. I. yüzyıl Roma Dünyasındaki Yeri, İçeriği, Alınlanması ve Olası İşlevleri Çerçevesinde Flavius Iosephus'un Contra Apionem Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, ss. 5-6.

³³³Hatice P. Erdemir, "Roma İmparatorluğu Yönetiminin Yahudi Politikası", *Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, Ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 31.

³³⁴Erdemir-Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı", s. 122.

³³⁵Charles Guignebert, *The Jewish World in the Time of Jesus (The History of Civilization)*, Çev: S. H. Hooke, Ed. C. K. Odgen, London 1939, s. 221.

³³⁶Çeken, a.g.e., s. 40.

³³⁷T. Rice Holmes, *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, Vol:3, Oxford University Press, Oxford 1923, ss. 507-508; Josephus, *Antiquities*, XIV, 10,6; 11-14; 16; 18-19.

³³⁸Roma döneminde kartal başlı devlet sembolü, kötü güçlere karşı koruyuculuğu, kudret ve hâkimiyeti ifade etmiştir. Elif Tuğçe Tecir, "Çift Başlı Kartal Motifinin Sembolik Anlamları ve Tekstillerde Kullanımı", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. XVII, S. 46, 2024, s. 954.

Roma, Yahudi bölgesini valilerle yönetirken MÖ. 37 yılına gelindiğinde buraya Vali Antipater'den sonra Roma'ya tabi olan Büyük Herod'u kral tayin etmiştir. Kral Herod, köken itibarıyla Yahudi olmasa da Yahudiydi ve onun Yahudiler açısından gerçekleştirdiği faaliyetler arasında en büyüğü Süleyman Mabedi'ni daha görkemli biçimde tekrar inşa ettirmesi sayılmıştır. Kral Herod'un vefatından sonra (MÖ. 4. y.), Filistin bölgesi onun üç oğlu arasında paylaştırılrsa da MÖ. 6. yılında Yahudi nüfusun yoğun olduğu Yahudiye ve Sâmiriye bölgelerine Roma tarafından valiler atanmıştır. Bu valiliğin sahibi MÖ. 26'dan 16'ya kadar Pontius Pilatus olmuştur.³³⁹ Bölgede temel görevleri vergi toplamak olan Roma valileri, topladıkları yüksek vergilerle ve yaptıkları uygulamalarla halkın Roma yönetimine tepki göstermesine neden olmuşlardır.³⁴⁰ Diğer bir ifadeyle Kral Herod'dan sonra Yahudi bölgesinin idaresi zorlaşmaya başlamıştır. Zaten bölgenin yönetiminde yaşanan zorluklar nedeniyle bölgeyi artık valiler yönetmemiş, bölge direkt merkezden yönetilen bir yer haline gelmiştir. Esasen İmparator Augustus (MÖ. 63) zamanında Roma'ya dahil edilen Provincia Iudea topraklarında MS. 14'e kadar sorunsuz yıllar geçirilmiştir. Sonraki dönemlerde özellikle Tiberius'tan Nero'ya kadar oldukça fazla baskı gören Yahudiler, gelenek ve görenekleri yok sayıldığı için kimliklerini savunabilmek adına Zelot³⁴¹ hareketine destek olmuşlardır.³⁴²

Kral Herod'un ölümünden sonra Yahudi bölgesinde vali olan Arkelaus, kötü yönetimi nedeniyle İmparator Augustus tarafından görevden alınmıştır. Bundan sonra bölge Judea ismiyle Roma eyaleti haline getirilmiş ve idaresine Romalı valiler tayin edilmiştir.³⁴³ Yönetimin Romalı valilere verilmesinden sonra Yahudi-Roma ilişkileri valilerin uygunsuz uygulamaları sebebiyle bozulmaya başlamıştır. Özellikle vergilerdeki düzensizlik Roma'nın birçok eyaletinde olduğu gibi Yahudiler için de problem olmuştur.³⁴⁴

³³⁹ *Oxford Bible Atlas*, Ed. Adrian Curtis, 4. Baskı, Oxford University Press, Oxford 2009, ss. 147-148.

³⁴⁰ Grabbe, a.g.e., ss. 22-25. Scheindlin, a.g.e., ss. 42-45; Besalel, a.g.e., ss. 62-63; Hayim Lapin, *Rabbis as Romans: The Rabbinic Movement in Palestine, 100-400 C.E.*, Oxford University Press, New York 2012, s. 11-13. Bölgenin idari yöneticilerinin yanında Roma merkezî idarenin işleri de Yahudi halkının tepkisini çekmiştir. Bu bağlamda İmparator Caligula, Kudüs'teki Mabede altın büstünü koyarak kendisine tapınılmasını istemiştir. Ancak Caligula'nın vefatıyla bu sorun fazla büyümemiştir. Scheindlin, a.g.e., s. 45.

³⁴¹ Zelotlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rümeyza Babadostu, *Provincia Iudea'da Zelot Hareketi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

³⁴² Y. Emre Ceren, *Provincia Iudea'da Yahudi İsyanları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 121.

³⁴³ Besalel, a.g.e., s. 59.

³⁴⁴ Erdemir-Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı", s. 123.

Esasen Yahudilerin Roma'dan şikâyetleri, bölgenin Roma hâkimiyetine girdiği güne kadar dayanmaktadır. Pompeius'un MÖ. 63 yılında Kudüs'ü ele geçirip şehrin hazinelerine dokunmaması ancak tapınağa girmek istemesi, benzer olarak İmparator Caligula'nın (MS. 37-41), kendi heykelini Kudüs Mabedine koymak istemesi de Yahudilerde hoşnutsuzluk yaratmıştır.³⁴⁵ İmparator Claudius zamanında da (MS. 41-54) Kudüs'te bayram kutlamalarında Mabedin düzeni içinde orada bulunan Romalı askerlerin uygunsuz hareketleri binlerce Yahudinin ölümüne sebep olacak bir kargaşa meydana getirmiştir. Ancak Roma'nın Yahudilere serbestiyet sağlaması, yaşananların büyümesini engellemiştir. Buna karşılık ilerleyen süreçte Roma valilerinin Roma'nın ve Yahudilerin aleyhine uygulamaları olayların büyümesine neden olmuştur. Yahudi bölgesinde göreve gelen Vali Pontius Pilatus'un (MS. 26) da Yahudilerin hoşlanmadığı uygulamaları ve Kudüs'e su getirebilmek için hazineden para almak istemesi hoşnutsuzlukları ilerletmiştir.³⁴⁶ Ayrıca şunu söylemek gerekir ki Josephus, Yahudilerin Roma'ya karşı ayaklanmalarını iki nedene bağlamaktadır. Birincisi Yahudilerin pagan komşularıyla aralarında yaşadığı gerginlik ve Haşmonayim hâkimiyeti öncesi yaşadıkları Hellen baskısının daha taze olmasıdır. Hellenistik baskı Yahudi inanç ve değerlerini incitmiştir. İkincisi ise Roma valilerinin Yahudiler üzerinde ağır vergi baskısıyla onları baskı altına alma girişimleridir. Dolayısıyla bu iki nedenin birleşmesi gerilime neden olmuştur. Bu arkaplanla birlikte bu dönemde kurtarıcı beklentisi (Mesih) ve radikal Yahudi grupları ortaya çıkmıştır.³⁴⁷

Diğer bir deyişle dönemin kargaşa ortamı mesih beklentisini arttırmış bu da isyana ortam hazırlamıştır. İsyana başlatan gruplarsa bu inancı taraftar toplamak için kullanmışlardır. Dolayısıyla Mesih beklentisinin yanında yalancı peygamberlerin ortaya çıkması ve toplumu etkilemesi sonucunda Roma'nın bölgeye müdahalesi adeta zorunlu

³⁴⁵ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Dost Kitabevi, Ankara 2003, ss. 405, 469.

³⁴⁶ Pontius Pilatus, bu hoşnutsuzlukları ortadan kaldırmak için olmalıdır ki sorgulanıp suçsuz bulunmasına rağmen Hz. İsa'yı mahkûm etmiştir. Luk.23: 13-22. Ayrıca Roma'nın, kendilerinden farklı bir inanç grubu olarak Yahudileri korumaya çalışması ve onlara müsamahalı yaklaşması, inciller anlatılan Hz. İsa'nın çarmıh hadisesinde de kendini göstermiştir. İncillerin anlatımına göre Hz. İsa, Hz. Musa'nın yasasını ortadan kaldırmaya çalıştığı, halkı isyana teşvik ettiği, imparatora vergiyi yasakladığı, Mesih ve kral olduğunu söylediği iddialarıyla Yahudi başrahibi tarafından sorgulandıktan sonra yeniden sorgulanması için bölge valisi Pontius Pilatus'a getirilmiştir. Pilatus, Yahudilere şikâyetlerini sorunca Yahudiler şikâyetlerini saymış ve onun öldürülmesini istemişlerdir. Pilatus, Hz. İsa'ya sorular sormuş ve onda suç bulamadığını, Pesah Bayramı dolayısıyla onu affedebileceğini söylemiştir. Ancak Yahudiler buna şiddetle karşı çıkmış, onun yerine eşkıya olan Barabbas'ın affedilmesini, Hz. İsa'nın çarmıhla cezalandırılmasını istemişlerdir. Mat.27: 11-26; Mar.15: 1-20; Luk.23:1-15; Yuh.19:1-16.

³⁴⁷ Şlomo Sand, *The Invention of the Land of Israel: From Holy Land to Home Land*, Çev: Jeremy Forman, Verso, London 2012, s. 35.

hale gelmiştir.³⁴⁸ Ayrıca bu dönemde Yahudiler arası ayrışmaların, mezhepler arası farklılıkların yaşandığı da görülmüştür. Bazı gruplar, Roma karşıtlığını Roma yanlısı olduklarını düşündükleri Yahudilere de göstermişler ve bunun yanı sıra Yahudilerin birbirlerine saldırdıkları görülmüştür. Bu kargaşa ortamı, bölgenin Roma Valisi Gessius Florus'un Mabel'in hazinelerine el koyması ve halktan para toplamaya çalışması üzerine daha da artmış ve MS. 66 yılında Yahudi ayaklanması baş göstermiştir.³⁴⁹ İlk Yahudi isyanı başladığı sıralarda Roma tahtında İmparator Nero (MÖ. 54-68) bulunmaktadır. Yine bu dönemde Roma'nın ekonomik anlamda güçsüzleşmesi, halktan ağır vergiler alınmasını gerektirmiştir. Her ne kadar isyanın sebebi Vali Florus'un tapınaktan ve halktan para toplaması gibi görünse de asıl sebebin katı bir zihniyete bağlanmış Zelotların kargaşa ortamından kendilerine çıkar temin etmek istemeleri olduğu söylenmiştir.³⁵⁰ Diğer taraftan Kudüs'teki Yahudilerin Roma ile ilişkilerini keserek kendi başlarına güçlenmek istemelerinin isyanın en temel sebebi olarak görüldüğü aktarılmıştır.³⁵¹

MS. 66 yılındaki ilk ve en büyük Yahudi ayaklanması MS. 70 yılına kadar sürmüş ve İmparator Nero, ayaklanmayı bastırmak üzere Vespasianus'u görevlendirmiştir.³⁵² İsyanı karşı Vespasianus'un oğlu Titus da onun emrinde görevde bulunmuştur.³⁵³

Yahudiler tarafından Kudüs çevresindeki direniş bir süre devam ettirilmiş, en sonunda MS. 73-74'te Masada Kalesi'nde³⁵⁴ devam etmiştir. Kaledeki Romalı asker birliği, isyancıların ani saldırısıyla öldürülmüştür. Yahudi ayaklanması sırasında Romalı askerlerden kaçanlar aile ve akrabalarıyla Masada Kalesi'ne sığınmışlardır. Ardından Roma Valisi Flavius Silva, kaleyi kuşatmıştır. Kaleye sığınanlar ve isyancı grubun lideri Eleazar ben Yair, her türlü savunmayı yapmışlardır. Eleazar ben Yair en sonunda

³⁴⁸ Karaeli, a.g.e., ss. 31,34.

³⁴⁹ Scheindlin, a.g.e., ss. 45-46; Besalel, a.g.e., s. 64.

³⁵⁰ Josephus, *The Jewish War*, 2.17.

³⁵¹ Erdemir-Erdemir, "66-70 Yılları Arası Kudüs'te Yahudi İsyanı", s. 194.

³⁵² Josephus, *The Jewish War*, III-IV.

³⁵³ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 243. Josephus, Yahudileri Roma'ya karşı ayaklanmamaya ikna etmek için görevlendirmiştir. Görevi sırasında birden direnişin lideri konumuna gelir. Josephus, daha sonra Roma tarafında geçmiş, Vespasianus Josephus'un hâmi olmuştur Martin Goodman, *The Origins of the Jewish Revolt Against Rome A.D. 66-70*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 156. Dolayısıyla Josephus'un anlattığı Yahudi-Roma savaş atmosferine Roma'nın hâmi olduğu Josephus perspektifinden bakmak gerekmektedir.

³⁵⁴ "Masada, Ein Gedi ve Sodom arasında, Judean çölünün kenarında, Ölü Deniz'in yaklaşık 400 metre yüksekliğinde kireçtaşı ve dolomit tabakalarından oluşan kayalıklarda yer almaktadır." <https://uzay.org/masada/> (Erişim: 08. 08. 2024). Kaleyi Kral Hiroides inşa ettirmiştir. Masada'da Kral Hiroides döneminde bir sinagog yapılmıştır. Bu sinagog ilk Yahudi isyanı sırasında Yahudi direnişine hizmet etmiştir. https://madainproject.com/masada#google_vignette (Erişim: 08.08. 2024).

ellerindeki savunma hattının kırıldığını anlamış ve bir karar almıştır. İsyancı Yahudiler, toplu intihar etmeyi seçmişler ve erkekler önce eş ve çocuklarını sonra da kendilerini öldürmüşlerdir. Sayıları 960'ı bulan bu topluluk önce aralarından diğer kişileri öldürecek on kişi seçmiş, sonra geri kalan dokuzunu öldürecek bir kişi seçmiştir. Son kalan kişi ise kendini öldürmüştür. Geriye sadece iki yaşlı kadın ve kalenin tünellerinde görevli çocuklar kalmıştır. Sabah olunca Romalı askerler kaleye baskın yapmıştır. Yaşlı kadınların anlattıkları ve gördükleri manzara Romalı askerleri çok etkilemiştir. Josephus'un anlatımına göre isyan ve kuşatma sona erdiğinde Romalı askerler, düşman eline düşmektense toplu intiharı seçen Yahudilerin kahramanlıklarına saygı göstermişlerdir.³⁵⁵

Benzer şekilde Antonia Kalesi'nde de Romalı askerler kılıçtan geçirilmişlerdir. Saldırı öncesi askerler, kaleden ayrılmasına izin verildiği takdirde teslim olacaklarını bildirmişler ve teslim oldukları vakit öldürülmüşlerdir. MS. 70 yılında son bulan isyanda Romalı Komutan Titus, Kudüs'ü ele geçirerek Kral Herod'un inşa ettirdiği II. Mabet'i yıktırıştır.³⁵⁶ İsyân esnasında Kudüs'teki Yahudi varlığı yok olma noktasına gelmiştir. Bu ayaklanma sırasında Mabet yıkılarak Yahudi nüfusunun büyük bir kısmı öldürülmüş, geride kalanlardan bir kısmı köleleştirilmiş, bir kısmı da başka şehirlere göç etmişlerdir.³⁵⁷ Ayrıca isyan sırasında çevre bölgelerde de pek çok Yahudi ve Yahudi olmayan kişilerin katledildikleri belirtilmiştir.³⁵⁸ Bu esnada diasporada bulunan Yahudiler ise, çıkan isyanları desteklememişlerdir. Diaspora Yahudileri isyan ve yıkım sonrası aşağılanmış olsalar da İmparator Vespasianus'un onların haklarını koruması dolayısıyla baskıya maruz kalmamışlardır.³⁵⁹ Ancak isyan sırasında Kudüs'te bulunan ve göç etmeyen kısım Roma yönetimi tarafından ağır yaptırımlara maruz kalmıştır. Bu çerçevede Roma yönetimi Yahudilerin kendi Mabetlerine yıllık olarak ödedikleri parayı, Yahudilere özel olarak Roma'daki Jüpiter Tapınağı'na ödenmesi gereken bir vergi

³⁵⁵ Josephus, *The Jewish War*, Books IV-VII, Çev: J. Thackeray, Harvard University Press, Cambridge 1928, ss. 577-619.

³⁵⁶ Morrison-Brown, a.g.e., s. 52; Scheindlin, a.g.e., s. 46; Besalel, a.g.e., ss. 64-65; James H. Charlesworth, "Christians and Jews in the First Six Centuries", *Christianity and Rabbinic Judaism (A Parallel History of Their Origins and Early Development)*, Ed. Hershel Shanks, Washington, 1992, s. 309; Reuven Firestone, *Yahudiliği Anlamak (İbrahim'in/ Avram'ın Çocukları)*, Çev: Çağlayan Erendag, Levent Kartal, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 2004, s. 46.

³⁵⁷ Josephus, bu isyan sırasında 1700 kadın, erkek ve çocuğun öldürüldüğünden ve köleleştirildiğinden bahsetmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 5. 6.4; . Goodman, a.g.e., ss. 231-232.

³⁵⁸ Josephus, *The Jewish War*, 2.18-20.

³⁵⁹ Erdemir, "Roma İmparatorluğu Yönetiminin Yahudi Politikası", ss. 33-35; Ulaş Töre Sivrioğlu, "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)", *History Studies*, C. VII, S. 2, 2015, s. 104.

(*Fiscus Juadicus*) haline getirmiştir.³⁶⁰ Dahası Titus, isyan edilen topraklara el koyarak onları en yüksek fiyat verene satmıştır.

İsyan sonrası Romalılar Kudüs Tapınağı'ndan bazı eşyaları almışlardır. Bu eşyaların arasında; altından kadeh ve kaplar, gümüş borazanlar, perdeler, değerli taşlarla bezeli giysilerle beraber en önemlisi de yedi kollu şamdan (*Menorah*), kutsal ekmek, ayin masaları ve Tevrat taslakları bulunmaktaydı.³⁶¹ Mabedin yıkılması saydığımız siyasî-ekonomik etkilerin yanında dinî olarak da Yahudiliği ciddi anlamda etkilemiştir. Bu bağlamda toplumda Mabede bağlı din adamlığı/ ruhbanlık ortadan kalkmış, Mabedin yerini sinagog, ruhbanlığın yerini hahamlık almıştır. Bu yeni oluşumlar, Mabedin yokluğunda diasporadaki Yahudi dinî hayatını yeniden şekillendirmiştir.³⁶² Bundan böyle Kudüs, diasporadaki Yahudileri birleştiren şehir olmaktan çıkmıştır. Bu durum Kudüs'ün dışında birçok yerde yaşayan Yahudiler için dinî ve kültürel farklılaşmaya sebep olacaktır.

İmparator Titus'un ölümünden sonra başa Domitianus geçmiştir. Birinci büyük isyan sonrası Yahudiler Mısır, Libya, Mezopotamya gibi yerlere dağılmışlardır. Bu dönemde Roma'nın siyasî alandaki sıkıntıları devam etmiş ve Yahudiler MS. 115-117 yılları arasında bu sefer Mısır, Libya ve Kıbrıs diasporalarında ayaklanmış ancak bunlar sert müdahalelerle hemen bastırılmıştır.³⁶³

Bununla beraber Roma Kralı Hadrianus döneminde (MS. 117-138) yapılan düzenlemeler yeniden Yahudi ayaklanmalarına sebep olmuştur. Hadrianus, Kudüs'ü *Aelia Capitolina*³⁶⁴ ismiyle Tanrı Jüpiter'e adanmış bir Roma şehri haline getirmek istemiştir. Bunun üzerine Yahudiler bunu şehrin kutsallığına hakaret olarak sayarak yapılan düzenlemelere karşı çıkmışlardır. Bu sefer öncekine göre daha büyük bir isyan

³⁶⁰ Scheindlin, a.g.e., s. 51; Sevilla-Sharon, a.g.e., ss. 79-80; Besalel, a.g.e., s. 62.

³⁶¹ Mabetten eşyaların götürülme sahnesi Komutan Titus'un zaferini gösteren Roma'daki zafer takında tasvir edilmiştir. Çeken, a.g.e., s. 49; Karaeli, a.g.e., s. 38.

³⁶² Grabbe, a.g.e., ss. 26-27; Scheindlin, ss. 51-52; Charlesworth, a.g.e., ss. 310-312; Sevilla- Sharon, a.g.e., ss. 80-81.

³⁶³ Grabbe, a.g.e., s. 28; Scheindlin, a.g.e., ss. 47,53; Sevilla-Sharon, a.g.e., s. 84.

³⁶⁴ Aelia Capitolina, MS. 135 yılında bastırılan Yahudi ayaklanmasından sonra İmparator Hadrianus tarafından Kudüs şehrine verilen isimdir. Burası, isyandan sonra Roma Tanrısı Jüpiter'e adanmış bir şehir haline getirilmiştir. Şehre, Tevrat yasalarına kasıtlı olarak karşı gelinerek Roma tanrılarının heykelleri yerleştirilmiştir. Ayrıca şehir surlarla çevrilerek yabancılar şehre alınmış, Yahudilerin girişi yasaklanmıştır. Aelia Capitolina, Britannica. <https://www.britannica.com/place/Aelia-Capitolina> (Erişim: 02.09.2024).

hareketi başlatmışlardır. *Provincia Iudaea*'da³⁶⁵ MS. 132-135 yılları arasında süren *Bar Kohba* İsyanı, Roma Kralı Hadrianus döneminde yaşanmıştır. Hadrianus kendini Yunan dinini ve kültürünü hayata geçirmeye adanmıştır. Aynı zamanda isyanın sebebi olarak bu sırada Iudaea'da bölge valisi olarak görev yapan Filavius Silva'nın Yahudilere yönelik politikaları gösterilmiştir. İsyanın ilk sebebi olarak Yahudilere getirilen sünnet yasağına işaret edilmiştir.³⁶⁶ İkinci sebep olarak yıkılan İkinci Mabed'in yerine *Aelia Capitolina* olarak isimlendirilen Jupiter Maksimus tapınağı kurulması gösterilmiştir.³⁶⁷ Belirtilen sebeplerin dışında isyana sebep olarak Yahudilerin yaşadığı kimlik, kültür sorunları ve baskı ortamı sayılmıştır.³⁶⁸ İsyanı başlatan kişi hakkında Eusebius, onun yıldız anlamına gelen *Bar Kohba* (MS. 132-136) adını kullanan, cani ve eşkıya olmasına rağmen sanki olağanüstü güçleri varmış gibi davranan, sefalet içindeki Yahudileri sihirli bir şekilde aydınlatan biri olduğunu anlatmıştır.³⁶⁹

Bar Kohba isyanı, Hadrianus'un bölgeye yakın bulunduğu sırada değil de bölgeden uzaklaştığı sırada başlatılmıştır.³⁷⁰ İsyanın başlangıcı Talmud'da şöyle anlatılmıştır:

Bir erkek çocuğu doğduğunda sedir ağacı dikmek, bir kız çocuğu doğduğunda ise çam ağacı dikmek gelenektir. Evlendiklerinde ağaç kesilir ve dallarından bir gölgelik yapılırdı. Bir gün imparatorun kızı yoldan geçerken tahtirevanının sapı kırılmış, bunun üzerine sedir ağacının dallarını kesip yanına getirmişler. Bunun üzerine Yahudiler onların üzerine atıldılar ve onları dövdüler. İmparatora Yahudilerin isyan ettiğini bildirdiler ve o da onlara doğru yürüdü.³⁷¹

İsyan hazırlığı uzun sürmüş, Yahudiler Hadrianus ve yanındakilerin bölgeden tamamen uzaklaşmasını beklemiş ve bu sırada silah üretmişlerdir.³⁷² Bununla beraber

³⁶⁵ Roma döneminde Yahudilerin yaşadığı eyaletlere verilen isimdir. Yahudi eyaleti anlamına gelmektedir. Sınırları kesin bilinmese de bugün İsrail ve Filistin topraklarının tamamıyla birlikte Ürdün ve Lübnan'ın bir kısmını içine alan bir bölge olarak tarif edilmiştir. Tural, a.g.e., s. 134.

³⁶⁶ *The Scriptores Historiae Augustae*, Çev: David Magie, Ed. E. Capps, W.H.D. Bouse, Harvard University Press, Cambridge 1921-32, 14.2.

³⁶⁷ Cassius Dio, *Dio's Roman History VIII: 61-70*, Çev: Earnest Cary, Herbert B. Foster, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 1925 69.12.1; David Hendin, *Guide to Biblical Coins*, 3. Baskı, Amphora, New York 1996, s. 183.

³⁶⁸ Ceren, a.g.e., s. 171.

³⁶⁹ *Bar Kohba* adı, Tanah'ta "*Yakup soyundan bir yıldız çıkacak*" pasajındaki yıldızın Aramicesidir.³⁶⁹ İsyan döneminde basılan sikkelerden anlaşıldığına göre asıl adı Simon Bar Kosiba'dır. Ancak mesihçi algıyı güçlü tutmak için *Bar Kohba* ismini kullanmıştır. Yine sikkelerden anlaşıldığına göre kendisi prens anlamına gelen Nasi ve "*İsrail'in Prensi*" şeklinde adlandırmıştır.³⁶⁹ Ancak isyanın başarısız olmasından sonra bazı hahamlar yıldızın oğlu anlamındaki *Bar Kohba* yerine Bar Koziba'yı tercih etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eusebius, *The Ecclesiastical History*, Çev: Kirsopp Lake, W. Heinemann, G.P. Putnam's Sons, London 1926-1932, ss. 311-312.

³⁷⁰ Cassius Dio, 69.12.2.

³⁷¹ Babil Talmudu, Gittin, 57a.

³⁷² Cassius Dio, 69.12.2.

yeraltı mağaraları, geçitler ve tünellerle Iudea'yı sarmışlardır.³⁷³ İsyanın sürdüğü üç sene boyunca Yahudiler bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşler, başhahamlık müessesesini ve sünnet uygulamasını yeniden hayata geçirmişlerdir. İsyanın üç yıl boyunca yılmadan devam etmesi, isyanın tek bir merkezden yönetilmesine, Yahudilerin aralarında gruplaşmaların olmayışına ve komşulardan alınan yardıma bağlanmıştır. Buna karşılık Roma ilk etapta isyanı çok umursamamış ancak kısa süre sonra bütün Iudea ayaklanmış, gizliden ve açıktan Roma'ya düşmanlık etmişlerdir. Hatta isyan Iudea dışına bile taşmıştır.³⁷⁴

İsyanın yayıldığını fark eden Hadrianus, en iyi komutanlarından Julius Severus'u isyanı bastırmak üzere görevlendirmiştir. Julius Severus, isyanın geniş alana yayıldığını bildiğinden bölgeye direkt olarak saldırmak yerine yıldırma politikası izlemiştir. Dolayısıyla Severus, Yahudileri yiyecek içecekten mahrum bırakarak, küçük gruplar halinde köşeye kıştırıp yavaş ve kesin hamlelerle isyanın önüne geçmiştir. Böylece isyancılardan sonunda pek az kişi hayatta kalabilmiştir. Severus, isyancılara ait 958 köyü ve elli garnizonu yok etmiş, 58.000 kişiyi kılıçtan geçirmiştir. Ölenlerin bazıları da açlık, hastalık, yangın gibi sebeplerden dolayı ölmüştür. Nihayet Iudaea ıssız bir yer haline gelmiş, Süleyman'ın mezarı parçalanmış, pek çok yeri çakallar ve kurtlar basmıştır.³⁷⁵ İsyanın en önemli sonucu Yahudilerin Kudüs'ten bütünüyle kovulmaları ve onların buraya adım atmalarının yasaklanması olmuştur.³⁷⁶ Ayrıca bölgenin adı Iudaea olmaktan çıkarılmış, Syria-Palaestine adı verilmiştir.³⁷⁷ Bu sırada Samirîler isyana dahil olmasalar da sadece Yahudi olmaları yetmiş ve kutsal saydıkları Gerizim Dağı'na da Jüpiter Tapınağı inşa edilmiştir.³⁷⁸ Üstelik Yahudilerin kutsallık addettikleri başka bir yerde tapınak yapmaları, ibadetleri ve dinî günleri yasaklanmıştır.³⁷⁹

Bu dönemden sonra Yahudiler, bulundukları yerlerde kendilerine karşıt bir anlayışa karşı her zaman göç etmeye hazır yaşamaya başlamışlardır. Ayrıca ezici bir yöne sahip olmasına rağmen sürekli göç ve diaspora tecrübesinin onları, dünyanın her

³⁷³ Ceren, a.g.e., ss. 172-173.

³⁷⁴ Louise H. Feldman - Meyer Reinhold, *Jewish Life and Thought Among Greeks and Romans*, T&T Clark, Edinburg 1996, s. 297.

³⁷⁵ Cassius Dio, 69.13.3-14.3.

³⁷⁶ Eusebius, a.g.e., 4.6.3.

³⁷⁷ Syria Palaestine. <https://www.britannica.com/place/Palestine/Roman-Palestine> (Erişim 20.08.2024).

³⁷⁸ Robert J. Bull, "A Preliminary Excavation of an Hadrianic Temple at Tell er Ras on Mount Gerizim", *American Journal of Archeology*, Archeological Institute of America, C. LXXI, S. 4, 1967, ss. 387-393.

³⁷⁹ Babil Talmudu'nda Yahudilerin ibadetlerini gizli yaptıkları anlatılmıştır. Babil Talmudu, Baba Batra, 60b.

yerinde bütün farklılıklara uyum sağlayabilen ve bütün zorluklara karşı ayakta durabilen bir topluluk haline getirdiğini fark etmişlerdir.

Özetle, Roma döneminde Yahudiler her ne kadar merkezi yönetim tarafından müsamaha ile karşılansalar da yerel valilerin yönetimleri Yahudilerin din ve kültürlerini yaşamalarının önüne geçmiştir. Bunun sonucunda üç kez isyan hareketi başlatan Yahudiler hiçbirinde başarılı olamamışlar ve Mabetleri ikinci defa yıkılarak tekrar sürgüne gönderilmişlerdir. Bu defa Yahudiler, dünyanın farklı coğrafyalarına yayılmışlardır.

6. YAHUDİLERİN DİASPORA TECRÜBELERİNE BAKIŞI

Yahudilerin diaspora tecrübelerine ek olarak Yahudilerin gözünden veya Yahudi yaşamından diasporaya bakmak da yerinde olacaktır. Böylece diasporanın Yahudi hayatında ve Yahudi zihnindeki yansımaları anlaşılabilecektir.

Mısır'dan Çıkış hadisesi Yahudilik tarihinin en büyük olayı olarak kabul edilmiştir. Yahudiler Fısıh bayramında atalarının yaşadığı tecrübe olan Mısır köleliğinden kurtuluşu anmaktadır. Dahası Yahudi tarihinde Mısır'dan Çıkışın özgürlük bayramı olarak kutlandığı³⁸⁰ ve fısıhın yalnızca Çıkışın anısına değil, politik bir güce karşı İsrailoğulları'nın direnişi olarak kutlandığı ifade edilmiştir.³⁸¹ Bunun yanında Mısır'dan Çıkış anlatısı, İsrailoğulları'nın ortak kimlik ve tarih oluşturmalarına yardımcı olacak bir inanca dönüşmüştür.³⁸² Dolayısıyla Yahve'nin İsrailoğullarına Mısır'da köle olduklarını unutmamaları telkininden³⁸³ de yola çıkılarak çıkış olayıyla İsrailoğullarının kutsal bir kökene sahip özel bir kavim oldukları kabul edilmiştir.³⁸⁴ Diğer bir ifadeyle İsrailoğullarının ortak yaşadıkları acılar, onların ortak bir köken, kimlik ve hafıza oluşturmalarını sağlamıştır.³⁸⁵

Diğer taraftan çıkış olayı, İsrailoğulları ve soyunun vadedilmiş topraklara bağlanmaları için ortak bir geçmiş görevi görmüştür. Bu bağlamda Hz. Musa'nın İsrailoğullarını firavun'un zulmünden kurtarması ve vadedilmiş topraklara ulaştırması

³⁸⁰ Şevket Özcan, “Yahudilikte Pesah (Fısıh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XI, S. 61, 2018, s. 1207.

³⁸¹ Israel Finkelstein – Neil Asher Silberman, *Bible Unearthed: Archeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, Free Press, New York 2001, ss. 70-71.

³⁸² Raja Bhat, *A Way Beyond Religion: To Our Inner Spirit*, Author-House, Bloomington 2004, s. 64.

³⁸³ Yas.25:17; Mik.6:5.

³⁸⁴ Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, Schosken Books, New York 1989, s. 9-10.

³⁸⁵ Hakan Olgun, *Hz. Musa'nın Muhalefeti: Horus'u Öldürmek*, Milel ve Nihal Yayınları, İstanbul 2021, s. 190.

dolayısıyla Yahudilerin seçilmiş halk fikrine meşruiyet sağladığı belirtilmiştir.³⁸⁶ Neticede çıkış, Yahudiler tarafından kölelikten özgürlüğe ve esaretten vadedilmiş topraklara bir yolculuk olarak kabul edilmiştir. Ayrıca çıkış olayı geçmişte yaşanmış bir olay olmasıyla değil, onun İsrailoğulları nezdindeki anlamı dolayısıyla anlam kazanmıştır. Ayrıca Çıkış hadisesinin Yahudi zihninde Tanrı-firavun karşıtlığı üzerinden şekillendiği ve böylece firavun'un İsrail'e tehdit olarak görülen şeylerin yerine konulduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında İsrailoğullarını Mısır'dan çıkaran Hz. Musa, Yahudi Mesih'inin modeli haline gelmiştir. Mesih'in Hz. Musa gibi Yahudileri kutsal topraklarda bir araya getireceğine inanılmıştır.³⁸⁷ Bu çerçeveden bakıldığında Mısır'dan çıkışın İsrailoğullarına ortak kimlik ve köken oluşturma, kutsal topraklar ve vadedilmiş topraklara meşruiyet üretme ve Mesih'in Hz. Musa'ya benzetilmesine yardımcı olduğu söylenebilir.

Öte yandan Tanah'ta Yahudilerin sürgün/diaspora tecrübeleri yaşamaları Tanrı'nın yolundan uzaklaşmalarının bir sonucu şeklinde değerlendirilmiştir.³⁸⁸ Öyle ki Yahudi kaynaklarında diasporalar, tarihsel olaylar olmalarının ötesinde tanrısal cezalar olarak da anlatılmıştır. Bununla birlikte Tanrı'nın İsrailoğullarına ceza vermesine, onların haddi aşmaları ve işledikleri günahlar gerekçe gösterilmiştir.³⁸⁹ Nitekim peygamberler, İsrailoğullarını Tanrı'nın anlaşmasını ihlal ettikleri için başlarına gelecek felaketler konusunda uyarılmışlardır.³⁹⁰ Özellikle kuzey kralı (İsrail) Yerovoam'dan itibaren neredeyse bütün kralların Tanrı'nın yolundan saparak başka ilahlara meylettikleri görülmüştür.³⁹¹ Bu bağlamda kuzeydeki İsrail Krallığı'nda güneyde kalan Mabetten ve Kudüs şehrinde mahrum kalmaları sonucunda Kudüs ve Mabede alternatif olabilecek kutsal yerler oluşturulmaya çalışıldığı ifade edilmiştir. Bu konuda kuzey kralı Yeroboam, güneydeki Yahuda Krallığı ile ilişkilerini kesmiş ve Kudüs'teki Mabede alternatif olarak Dan ve Beyt El şehirlerinde tapınaklar inşa ettirmiştir. Bunun yanında Kudüs'teki Mabede gidişleri engellemek amacıyla bayram tarihlerini bile değiştirmiştir.³⁹² Aynı zamanda kuzey krallığında İsrail Tanrısı Yahve'nin yanında

³⁸⁶ Olgun, *H. Musa'nın Muhalefeti*, s. 186.

³⁸⁷ Olgun, *H. Musa'nın Muhalefeti*, s. 196.

³⁸⁸ 1Kr.14:1-17; 2.Kr.1:2-17; 2.Ta.21:8-20; Yer.5:1-29; 6:1-30; 7:22-34; 25:4-11; Amo.4:1-12.

³⁸⁹ 2.Kr.17.

³⁹⁰ 2.Kr.17:13-23; Hoş.1:2-6, 5:1-15, 7:1-16, 8:1-14, 9:1-17,10:5-15, 13:1-16.

³⁹¹ 1Kr.16:1-2; 2.Kr.1:2-4.

³⁹² Fuat Aydın, *Yahudilik*, 4. Baskı, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2021, ss. 37-38.

başka ilahlara tapılmaya başlanmıştır.³⁹³ Bu dönemde İşıya peygamber, yaklaşan felaketler konusunda halkını uyarırken³⁹⁴ kuzeydeki İsrail Krallığı'nın yıkılışına ve halkının sürgüne gönderilmesine şahit olmuştur. İşıya, Asur'un Yahve'nin İsrailileri cezalandırmasına bir vasıta olduğunu haber vermiştir.³⁹⁵

Diğer bir sürgün dönemi peygamberi olan Yeremya (MÖ. 622), önceki peygamberlerde olduğu gibi Yahudilerin şekli ibadetini eleştirerek bir gün Mabedin yıkılacağına ve Kudüs'ün yerle bir olacağına inanıp şunları söylemiştir: *“Rabbi şöyle diyor: Nasıl ki çömlekçi kabını kırarlar, o da bir daha onarılamaz; ben de bu kavmi ve bu şehri öyle kıracağım.”*³⁹⁶ Yeremya bu sözlerinde yakında gerçekleşecek olan Babil sürgünü ve Mabedin yıkılmasını anlatmak istemiştir. Buna ek olarak sürgün dönemi peygamberleri³⁹⁷ her iki krallığın yıkılmasının sebebi olarak; İsrailoğullarının Tanrı ile yaptıkları ahitten uzaklaşmalarını ve yabancı ilahlara ibadet etmelerini göstermiştir.³⁹⁸ Ayrıca Tanah'ta Yahudileri sürgüne gönderenin krallar değil bizzat Tanrı'nın kendisi olduğu ifade edilmiştir.³⁹⁹ Dolayısıyla Tanah'ta sürgünlere sebep olarak İsrailoğullarının Tanrı'ya karşı suç işlemeleri, başka ilahlardan korkmaları, Yahve'nin değil başka ilahların kanunlarına uymaları gösterilmiştir.⁴⁰⁰

Bunun yanında Talmud âlimleri, Süleyman Mabedi'nin yıkılarak İsrailoğullarının âlim ve elit kesiminin yetmiş yıl boyunca Babil'de sürgün hayatı yaşamalarını yorumlanmıştır. Âlimler sürgünü, Tanrı'nın ahdini bozan İsrailoğullarının atalarının geldikleri yer olan Babil'e geri gönderilmeleri şeklinde yorumlamışlardır.⁴⁰¹ Babil Sürgünü'nün özellikle Mabedin yıkılması⁴⁰² ve Davut Krallığı'nın sona ermesi

³⁹³ Rabi Benjamin Blech, *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*, Çev: Estreya Seval Vali, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 2004, s. 116.

³⁹⁴ Yşa.6:11-13; 7:17-20; 8:4,7.

³⁹⁵ Yşa.10:5, 13,24.

³⁹⁶ Yer.19:11.

³⁹⁷ Sürgün dönemi peygamberlerinin Eliyahu, Yeşaya ve Yeremya oldukları kabul edilmektedir. Blech, a.g.e., ss. 116-119. Babil Sürgünü döneminde Hezekiel de peygamberlik yapmıştır. Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Universal Yayıncılık, İstanbul 2000, ss. 50-51.

³⁹⁸ Yer.34-40; Hez.5-6, 16; Hoş.1-13.

³⁹⁹ Yşa.6:12.

⁴⁰⁰ 2.Kr.17:7; 18:12.

⁴⁰¹ Babil'in seçilmesinin önemi Talmud'da Tanrı'nın İsrailoğullarını, tıpkı bir adamın hanımına kızdığında onu babasının evine göndermesi gibi onları annelerinin evine gönderdiği şeklinde aktarılmıştır. Buna göre İsrailoğullarının Babil'e gönderilmesi rastgele bir seçim değildir. Zira babaları (ataları) Hz. İbrahim'in ülkesi olmasından dolayı gönderildikleri rivayet edilmiştir. Babil Talmudu, Pesahim, 87b; Ali Osman Kurt, “Yahudilik'te Sürgün Teolojisi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. XIX, S. 25, 2006, s. 63.

⁴⁰² I. Krallar 8. bölümde Mabedin kurban yeri olmasından çok dua yeri olduğu vurgulanmıştır. Ackroyd, Mabedin kutsallığını hiçbir zaman kaybetmediğini, Mabedin kullanımı için girişimlerde bulunulduğunu yazmıştır. Peter R. Ackroyd, *Exile and Restoration/A Study of Hebrew Thought of the Sixth Century B.C.*, The Westminster Press, Philadelphia 1975, ss. 25-29.

dolayısıyla Yahudi zihniyetini etkilediği, hatta teolojik sarsıntı meydana getirdiği ifade edilmiştir.⁴⁰³ Mabedin yıkım öncesi Yahudiler arasında, Tanrı'nın Mabedinin sonsuza kadar korunacağı ve Yahudileri tehlikelerden koruyacağına dair inanç söz konusuyken,⁴⁰⁴ sürgün sonrası bu inancın sarsıldığı görülmüştür. Çünkü Yahudiler Davut Krallığı'nın ebediliğine⁴⁰⁵ ve kutsal toprakların başkaları tarafından fethedilemeyeceğine inanmışlardır. Ancak bu inancın Mabedin yıkılmasıyla nerdeyse ortadan kalktığı ifade edilmiştir.⁴⁰⁶ Talmud'un ifadesine göre Tanrı'nın sürgüne gönderme gerekçesi İsrailoğullarının sayılarını artırmaktır.⁴⁰⁷ Bununla beraber Yahudilerin kutsal topraklarından ayrı düşmeleri onların Tanrıdan uzaklaşmaları ve Mabet ile bağlarının kopması anlamına gelmektedir. Nitekim sürgündeki Yahudilerin *"Eğer seni unutursam ey Yeruslayim, sağ elim hünerini unutsun. Eğer seni anmazsam, eğer Yeruslayim'i baş sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın"*⁴⁰⁸ diyerek ağıt yaktıkları bilinmektedir.

Bunun yanında Yahudilerin Babil Sürgünü hakkında olumlu ve olumsuz görüşleri bulunmaktadır. Buna göre örneğin, Babil Kralı'nın Yahudileri sürgüne göndermesi, İsrailoğullarının putperestliği bırakmalarına sebep olması bakımından olumlu görülmüştür. Bu açıdan, sürgündeki Yahudilere yapılan baskıların onların lehine olduğu düşünülmüştür. İsrail'in büyük krallıklar sayesinde hayatta kaldığı, aksi takdirde küçük krallıklar olarak yaşamayı uzun süre devam ettiremeyip birbirleriyle savaşarak yok olacakları savunulmuştur. Üstelik sürgünün Yahudi inancını da iyileştirdiği, eğer kendi hallerine bırakılsalardı yerli pagan inançlara saparak yok olacakları, ama sürgünde monoteizme yönelmek zorunda kaldıkları belirtilmiştir.⁴⁰⁹ Sürgün tecrübesinin İsrailoğullarından geriye kalanlar için (özellikle Yahuda, Benyamin ve Levî soyundan Yahudilerin) tamamen monoteist bir topluluk olmaları için bir dönüm noktası olduğu

⁴⁰³ J. Maxwell Miller-John Haralson Hayes, A History of Ancient Israel and Judah, The Westminster Press, Philadelphia, 1986, s.416; Edwin M. Yamauchi, "The Exilic and Postexilic Periods: Current Developments", *Giving the Sense: Understanding and using Old Testament Historical Texts*, Ed. Michael A. Grisanti, David M. Howard, Kregel Publications, America 2003, s. 300; George Fohrer, History of Israelite Religion, Çev: David E. Green, Abingdon Press, New York 1972, s. 307; John Bright, *A History of Israel*, The Westminster Press, Philadelphia 1952, s. 328.

⁴⁰⁴ Max L. Margolis - Alexander Marx, *A History of the Jewish People*, Meridian Books, New York 1962, s. 109.

⁴⁰⁵ 1Kr.9:5: Tevrat'ta "...baban Davud' vaat ettiğim gibi İsrail üzerinde senin krallığının tahtını ebediyen pekiştireceğim" denmiştir. Ayrıca Peygamber Natan tarafından Kral Davud'a krallığının ebediyen güvende ve tahtının ebediyen sabit olacağı bildirilmiştir. II. Samuel, 7:4-17.

⁴⁰⁶ Leo, W. Shwarz, *Great Ages and Ideas of the Jewish People*, Random House, New York 1956, s. 73.

⁴⁰⁷ Babil Talmudu, Pesahim, 87b.

⁴⁰⁸ Mez.137:5-6.

⁴⁰⁹ Kurt, "Yahudilikte Sürgün Teolojisi", s. 72.

söylenmiştir.⁴¹⁰ Bunun yanı sıra Tanrı'nın kötülüğe meylini, sürgünü ve İsmailîleri yarattığına pişman olduğunu bildiren⁴¹¹ ifadeleri sürgünün olumsuz anlamına delil olarak kullananlar da olmuştur.

Babil Sürgünü'nün Yahudileri en çok teolojik konularda düşünmeye sevk ettiği söylenebilir. Nitekim Yahudiler, vadedilen topraklardan uzak kalmaları ve mabedin ilk kez yıkılması sonrası bu konunun nedenleri üzerinde düşünmüşlerdir. Neticede yıkımın peygamberlerinin sözlerini dinlememenin ve işledikleri günahların sonucu olarak tanrısal bir ceza olduğuna inanmışlardır.

Asur ve Babil istilalarından sonra diaspora durumuna düşen Yahudiler öncelikle görece daha yakın coğrafyalar olan Mısır ve Babil'e gitmişlerdir. Bu dönemde Büyük İskender'in fetihleri devam etmiştir ve Mısır diasporası Hellenistik kültür içinde gelişerek Akdeniz boyunca yayılmıştır.⁴¹² Yahudilerin Mısır'a *I. Mabet Dönemi* sonrasında (MÖ. 586) yerleştikleri bildirilmiştir. Bununla beraber Mısır'da ve İsrail'de Ptolemaios Dönemi'nde (MÖ. 332-MÖ. 201) Yahudi topluluğu gelişmiş, Selevkos ve Haşmonayim zamanlarında da Mısır'a göçler yaşanmıştır. Yahudiler, Mısır'da vatandaşlık haklarına sahip olmuşlar ve dinsel özgürlüklerini yaşayabilmişlerdir. Mısır'ın Roma eyaleti olmasından sonra da statüleri değişmemiştir. Bununla birlikte Mısır'da Yahudi kültüründe önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tora, Mısır'daki Yahudi cemaati tarafından Grekçe konuşan Yahudilerin kullanabilmesi için Grekçe'ye tercüme edilmiştir.⁴¹³ Tevrat'ın Grekçe tercümesine *Pentatök* (beşli) adı verilmiştir. İlerleyen dönemde Tevrat dışındaki diğer kitaplar da Grekçe'ye çevrilmiş, bu işte yetmiş mütercim çalıştığı için kitaba yetmişler manasında *Septuaginta* adı verilmiştir.⁴¹⁴ Dahası Mabet'in yıkılmasının ardından Rabbi Yohanan Ben Zakkai'nin Kudüs'ten kaçarak Yavne'ye gittiği ve *Tannaim* ismindeki bir grup âlimle beraber dinî geleneği geliştirmeye karar verdikleri ifade edilmiştir. Bu dönemde hem Yahuda hem de diaspora Yahudileri için Yahudiliğin en yüksek temsilcisi olarak kabul gören *Sanhedrin* yeniden oluşturulmuştur. Yine bu dönemde Yahudi sözlü geleneği Yahudah ha Nasi tarafından

⁴¹⁰ Besalel, a.g.e., s. 49-50; Gürkan, *Yahudilik*, s. 45.

⁴¹¹ Babil Talmudu, Sukkot, 52b.

⁴¹² Roger Garaudy, *İlahi Mesajlar Toprağı Filistin*, 1. Baskı, Çev: Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 113.

⁴¹³ Brenner, a.g.e., ss. 65-66.

⁴¹⁴ Meral, *Yahudilik*, ss. 37-38.

Mişna adındaki kitapta toplanmıştır.⁴¹⁵ Yahudi haham geleneklerinin koleksiyonu sayılabilecek bu eser sayesinde Tora'nın emirleri sistemleştirilmiştir.⁴¹⁶

Yahudilerin Mısır'dan başka diaspora topluluğu oluşturduğu bir başka yer Babil olmuştur. O dönemde Sasani hâkimiyeti altındaki Babil'deki Yahudiler rahat bir yaşam sürmüşlerdir.⁴¹⁷ Esasen Babil'deki Yahudi nüfusu *Bar Kohba* isyanından sonra yoğunlaşmıştır. İsyandan sonra birçok âlim Babil'e yerleşmiş, bir zaman sonra bu âlimler Yahuda'dakilerle iletişime geçerek *Mişna* çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır. Bundan sonraki dönemde önemli Yahudi akademileri kurulmuştur. Bunlardan birisi Babilli âlim Rav'ın MS. 219'da Sura'da kurduğu Sura Akademisi kabul edilmiştir. Bu akademilerden diğeri ise MS. 3. yy.'da Samuel tarafından Nehardea'da kurulmuştur. Neherdea Akademisi MS. 259'da yıkılmış, yerine Pumbedita Akademisi açılmıştır. Sura ve Pumbedita akademileri diaspora Yahudilerinin hayatında önemli bir konumda olmuş ve Talmud'da ismi geçen birçok âlim buralarda yetişmiştir.⁴¹⁸ Dolayısıyla bu dönemde Babil'de bulunan âlimlerin Kitab-ı Mukaddes ve sözlü gelenek üzerinde yoğunlaştıkları söylenebilir.⁴¹⁹

Ayrıca MS. 3. yy. ile 7. yy. arasındaki dönem *Talmud Dönemi* olarak adlandırılmıştır. Mabedin yıkılmasının ardından Mabedin, kurban ibadetinin ve kohenlerin yerini Tevrat, sinagog ve rabbiler almıştır. Ayrıca Babil'de kurulan din akademilerindeki rabbilerin Tevrat'ı yorumlayarak sözlü geleneği oluşturmaları, sinagoglarda yapılan dua geleneğini düzenlenmesindeki konumları dolayısıyla bu döneme *Rabbanî Dönem* de denilmiştir. Bu dönemde Babil Yahudiliği dinî, siyasî ve kültürel olarak yükselmiş ve Babil Talmudu olarak ortaya çıkmıştır. Rabbiler, Tevrat'ı yorumlamanın yanında hüküm vermeye de başlamışlardır.⁴²⁰

⁴¹⁵ Cohn-Sherbok, a.g.e., ss. 61-63.

⁴¹⁶ Britannica, "Mishna". <https://www.britannica.com/topic/Mishna> (Erişim: 02.07.2024).

⁴¹⁷ Scheindlin, a.g.e., s. 57.

⁴¹⁸ Ayrıca Babil'de yetişen ve atanmış kişilere âlim, üstad manasında *rabbi* denilmiştir. Bunun yanında *rabbi* ünvanını Yahuda'da yaşayan âlimler kullanırken, Babil'dekiler *rav* ünvanını kullanmıştır. Cohn-Sherbok, a.g.e., ss. 68-70.

⁴¹⁹ Babil'in yanı sıra o vakitte Filistin'de kalan Yahudiler de Tevrat çalışmaları yapmışlardır. Filistin Yahudilerinin Roma hâkimiyetinin ekonomik ve politik zayıflığından dolayı Babil Yahudilerine göre yoksul bir yaşam sürmüşlerdir. Dahası Filistin Yahudileri de Babil Yahudileri gibi din akademileri kurarak Tevrat'ın sözlü geleneğini oluşturmada ve dua geleneğinin düzenlenmesinde yardımcı olmuşlardır. Sonraki dönemde Filistin Yahudiliği Babil Yahudiliğinin gerisinde kalmıştır. Babil Talmudu'un yanında Filistin Talmudu oluşturulmuştur. Ancal Filistin Talmudu, Babil Talmudu'ndan daha erken derlendiğinden Babil Talmudu daha hacimli bir yapıya sahip olmuştur.

⁴²⁰ Gürkan, a.g.e., ss. 57-58.

Bu gelişmelere baktığımızda Yahudilerin ilk diaspora topluluğunun oluştuğu Mısır ve Babil bölgesinde ilk sistemli dinî çalışmalarını gerçekleştirdikleri görülmüştür. Bu bağlamda diaspora öncesi Yahudiler, Mabet çevresinde gerçekleştirilen dinî uygulamaları öncelerken, diasporada kutsal kitabı merkeze alan çalışmalar gerçekleştiremişlerdir. Dahası ilk diaspora toplulukları ciddi tercüme ve tefsir faaliyetleri gerçekleştirmiş ve önemli akademiler açarak önemli din âlimleri yetiştirmiştir. Bu durum Yahudilik dinini yalnızca mabedin çevresinde yaşanan bir din olmaktan çıkararak onu mabedin yokluğunda da yaşanabilir bir din haline getirmiştir. Bunun yanında Babil ve Filistin Talmudları oluşturularak Yahudilerin diasporadaki ilmî birikimlerinin karşılığı kutsal metinlere yansımıştır. Ayrıca Yahudilerin Mısır ve Babil’de dinleri üzerinde çalışmalar yapmaları onlara dinlerini diğer milletler arasında yaşama konusunda da ilk fikirleri verdiği söylenebilir. Nitekim bu dönemden başlamak üzere ilerleyen zamanlarda da farklı dinlerle etkileşim halinde yaşayarak onları bu konuda daha da geliştirecektir. Babil Diasporası’nın Yahudileri en çok dinî gelişim bakımından etkilediği ve Yahudilerin Tanrı’ya karşı işledikleri suçu fark etmelerini sağladığı söylenebilir.

Roma Sürgünü Yahudiliği Mabedin ikinci kez yıkılması ve kutsal topraklardan bütün dünyaya dağılma konusunda etkilemiştir. Esasen Roma hâkimiyeti altındaki Yahudilerin yaşamı incelendiğinde kaynaklar, Roma’nın Yahudileri dinlerini yaşama konusunda özgür bıraktığını göstermiştir. Ancak Yahudi zihninde kutsal toprakların başka milletlere ait olma düşüncesi ve öncesinde Mabedin yıkılma tecrübesi çerçevesinden bakıldığında Yahudilerin yabancıları tehdit olarak gördükleri söylenebilir. Nitekim Yahudiler, fırsat buldukları anda bağımsızlıklarını kazanmak için Roma’ya karşı ayaklanmışlardır. Buna karşılık Roma ise Yahudilere karşı yaptırımlar uygulamıştır. Dolayısıyla Roma Sürgünü Mabedin ikinci kez yıkılmasıyla Yahudilerin gözünde Romanın düşman olarak görülmesine yol açmıştır. Öyle ki bu inanç Yahudi Mesih düşüncesine de yansımıştır. Buna göre Yahudiler bekledikleri Mesih’in Armilus isminde bir deccal ile savaşaacağına inanmıştır. Armilus isminin ise Roma’nın kurucusu Romulus’un isminden geldiği ve bu inancın Yahudilerin Roma tarafından baskı ve zulüm gördüğü bir dönemde ortaya çıktığı belirtilmiştir. Yani Yahudiler bütün kötülüklerin kaynağı olarak gördükleri Roma’yı şeytanlaştırmışlar ve deccalın Roma’dan çıkacağına inanmışlardır. Böylece Mesih-Deccal savaşının Roma’da

gerçekleşeceği kabul edilmiştir.⁴²¹ Dolayısıyla Roma diasporasının Yahudiliği en çok eskatolojik inanç konusunda etkilediği görülmüştür.

Yahudi sürgünleri ve kutsal topraklardan uzak kalış (diaspora) hakkında üç görüş öne çıkmıştır. Birincisi sürgün, Yahudilerin günahlarına karşılık tanrısal bir ceza olarak başlarına gelmiştir. İkincisi Yahudileri sürgüne gönderen krallar, tanrısal planın parçaları olarak onları cezalandırmak için görevlendirilmişlerdir. Üçüncüsü ise sürgün, Yahudilerin işlediklerinin cezasını çektikten sonra sona erecektir.⁴²² Tanah metni incelendiğinde günah, sürgün, geri dönüş şeklinde tarihsel bir kanununun işlediği görülmektedir. Aynı zamanda her iki krallığın da başına gelen sürgünlerin, dönemin peygamberlerine kulak vermemenin sonucu olarak yaşandığı düşünülmektedir.⁴²³

Özetle, Mısır'dan çıkış İsrailoğullarının özgürlük bayramı olarak hâlâ kutlanmaktadır. Ayrıca çıkış anlatısıyla İsrailoğulları ihtiyaç duydukları ortak kimliğe sahip olmuş, vadedilen topraklardaki varlıklarına meşruiyet sağlamışlardır. Ayrıca çıkış, Yahudi Mesih'inin tıpkı Hz. Musa gibi İsrailoğullarını kutsal topraklarda bir araya getirecek bir figüre dönüştürmüştür. Bunun yanı sıra Yahudilikte sürgünlerin Tanrı tarafından ceza olarak ahde riayet etmemeleri, peygamberlerini dinlememeleri ve başka ilahlara tapmaları sebebiyle verildiği kabul edilmiştir. Yahudiler daha Asur Sürgünü sırasında bu durum üzerine düşünmüşlerdir. Ancak Mabedin yıkıldığı Babil ve Roma Sürgünleri döneminde daha ciddi teolojik tartışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda Asur, Babil ve Roma Sürgünlerinin ve Mabel'in yıkılmasının, Yahudileri Tanrı'ya karşı suç işlediklerinin bilincine erdirdiği söylenebilir.

⁴²¹ Meral, *Yahudilik*, ss. 124-125.

⁴²² Kurt, "Yahudilik'te Sürgün Teolojisi", s. 64.

⁴²³ Yeşaya peygamber kuzeydeki İsrail Krallığı'nın ve güneydeki Yahuda Krallığı'nın doğru yoldan sapan krallarına, Mabedin işlenen günahlar neticesinde birkaç nesil sonra yıkılacağını haber vermiştir. Dahası asıl ulusal felaketi haber veren Yeremya peygamber olmuştur. Tıpkı Hz. Musa'nın İsrailoğullarına Tevrat'ın emirlerine uymadıklarında başlarına gelecekleri haber vermesi gibi (Yas.28: 58-68), Yeremya da Mabedin yıkılması ve Babil'e sürgüne gidilmesinden önce İsrailoğullarını uyarmıştır. Yer.25: 1-7.

İKİNCİ BÖLÜM

DİASPORA TECRÜBESİNİN YAHUDİLİĞE YANSIMALARI

1. DİASPORANIN YAHUDİ İNANCINA ETKİSİ

Yahudiler diasporaya dağıldıklarında inanç ve ibadetlerinde değişim yaşandığı fark edilmiştir. Bu durum hem diaporanın teolojik şekilde yorumlanmasından hem de dinin merkezi olan Mabedin ortadan kalkmasından kaynaklanmıştır. Yahudilerin yaşadığı sürgünler, Yahudi inanç ve ibadetine etki etmiştir. Sürgünden inanç boyutunda tanrı, mesih, âhiret, ahit ve vadedilmiş topraklar inançları etkilenirken; ibadet boyutunda kurban, hac ve dua etkilenmiştir.

1.1. TANRI İNANCI

Yahudilik, kendisinin eski pagan dünyadaki ilk monoteist topluluk olduğunu iddia etmektedir.⁴²⁴ Bunun yanında kutsal kitapta da Tanrı'nın birliği vurgulanmıştır.⁴²⁵ Yahudiler, tarihlerinde yaşadıkları olumsuz tecrübeler ve farklı inançlara sahip milletlerle bir arada yaşamalarına rağmen bu inancı koruyabilmişlerdir. Bunda, etraflarındaki diğer politeist kavimlerin baskın inançlarının etkili olabileceği düşünülmüş, özellikle sürgünden sonra İsrailoğulları peygamberleri monoteist tanrı anlayışına daha sert tedbirlerle yaklaşmışlardır.⁴²⁶ Nitekim Raffaele Pettazonni, eski politeist inançlardaki yüce varlık inancı ile İsrail monoteizmini mukayese etmiş, İsrail Tanrısı'nın Babil Sürgünü'nden sonra İran etkisiyle her şeyi bilen göksel tanrıya dönüşmeyeceğine, zaten Kutsal Kitap'ta göğün ve yerin tanrısı olarak nitelendirildiğine dikkat çekmiştir.⁴²⁷

İsrailoğullarına, ortak tanımayan tek bir Tanrı'ya inanmaları ve onu sevmeleri emredilmiştir. Bu emir başta *Şema* duası olmak üzere Tanah metninde tekrarlanmıştır: *“Dinle ey İsrail, Rabbimiz Tanrı tek bir İlah'tır. Tanrınız Rabb'i bütün yüreğinizle, bütün canınızla, bütün gücünüzle seveceksiniz”*⁴²⁸ Dahası, on emrin ilk iki maddesi, İsrailoğullarına Tanrı'dan başka ilahlara ibadeti ve oyma put, suret yapmayı

⁴²⁴Yahudiliğin bu iddiasına rağmen, bizzat kutsal metinde çevre halkların ilahlarına da ibadet edildiği anlatılmıştır. Bunun yanında Tevrat, kutsal toprakların dışında diğer toplumların ilahlarını onaylayan ifadelerle sahiptir. Yas.4:19; Hak.11:24; Rut.1:15-16; 1Sa.26:19; 2.Kr.5:15-18.

⁴²⁵Yas.6:4; Ysa.45:21; 46:9.

⁴²⁶Mehmet Alıcı, “Yaşayan Tanrı'dan Suskun Tanrı'ya: Yahudilik'te tanrı Yahveh'nin Tarihsel Gelişimi”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. LIX, , S. 1, 2023, ss. 346-347.

⁴²⁷Raffaele Pettazonni, *The All-Knowing God: Researches into Early Religion and Culture*, Çev: Herbert J. Rose, Meuten and Co, London 1956, s. 437.

⁴²⁸Yas.6:4-5.

yasaklamıştır.⁴²⁹ İsrailoğullarında sürgün öncesinde tek tanrı inancı kuvvetli bir şekilde hissedilse de sürgün sonrasında onun aciziyetine inanılmış, başka tanrılara da tapınılmıştır. Öyle ki birçok Yahudi artık Yahve’yi inanmaya bile layık bulmamıştır.⁴³⁰ Tevrat’ta Yahve, tek tanrı inancından sapan ve kendisine ibadet etmeyen İsrailoğullarına hitap etmiştir.⁴³¹ Aynı şekilde o, putlara taparak kendisinden uzaklaşan halkını uyarak onların karşılığını kendisinin vereceğini bildirmiştir.⁴³² Sürgün öncesinde tek Tanrı inancına sahip olan İsrailoğullarının sürgün sonrasında farklı ilahlara tapmaları, sürgün döneminde farklı toplumlarla bir arada bulunmalarıyla ve ev sahibi toplumlardan etkilenmeleriyle açıklanmıştır. Üstelik İsrailoğulları, kendi tanrılarına olan inançları sarsıldığı için diğer toplumların ilahlarına tapmada daha kabule hazır bir durumda olmuşlardır. Bununla beraber İsrailoğulları arasında tek tanrı inancının benimsendiği dönem sürgün sonrası dönem kabul edilmiştir. Bazı araştırmacılar, İsrailoğulları dininde eskiden beri monoteist inancın bulunduğunu ancak azınlıkta kaldığını, sürgünden dönüşte Ezra reformlarının da etkisiyle resmî inanca dönüştüğünü ileri sürmüşlerdir.⁴³³ Sürgünün, ahde uygun davranmamanın sonucu yani ceza olarak kabul edilmesi, bu dönemde monoteist tanrı inancının öncesinde hiç olmadığı kadar belirginleşmesine neden olmuştur.⁴³⁴ Dolayısıyla sürgün, Tanrı inancında sapmalara neden olurken aynı zamanda Yahve’nin değerinin bilinmediğinin fark edilmesine ve emirlerine daha sıkı bağlanılmasına vesile olmuştur. Sürgün dönemi ve sonrasında yazılan kitaplarda, tek tanrı inancının yeni bir şey olmadığı, bilakis Yahudi atalarından beridir var olduğu anlatılmıştır.⁴³⁵ Alman bilim adamı J. Wallhausen da Babil Sürgünü’nden sonra pişman olan İsrail halkının, peygamberlerinin tevhit içerikli mesajlarını dinleyerek monoteizme yöneldiklerini iddia etmiştir. Dolayısıyla Yahudileri çoklu tanrı anlayışından tevhide götüren ana sebebin sürgün olduğu düşünülmüştür.⁴³⁶

⁴²⁹ Çık.20:1-6; Yas.5:7-10.

⁴³⁰ Yşa.57:1-13; Ali Osman Kurt, *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*, Basılmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 82.

⁴³¹ İşaya 57:12’de İsrailoğullarının taptığı bir başka tanrının da Molek olduğu kaydedilmektedir.

⁴³² Hez.14:1-11.

⁴³³ Stephen L. Cook, *The Social Roots of Biblical Yahwism*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2004, s. 1-13.

⁴³⁴ Kurt, “Yahudilik’te Sürgün Teolojisi”, ss. 77-78.

⁴³⁵ Yer.3:1-10; 9:12-16; 19:4-6; 22:8-9; Hoş.8:1-6; 11:1-2; Mal. 3:6-7.

⁴³⁶ David S. Sperling, “God; God in the Hebrew Scriptures” <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/god-god-hebrew-scriptures> (Erişim 01.09.2024); Leo W. Schwarz, *Great Ages and Ideas of the Jewish People*, Random House, New York 1956, s. 7; Hans Küng, *Judaism: Between Yesterday and Tomorrow*,

Bunun yanında Tanrı'nın hiçbir oyma, yontma, tasviri olamayacak bir varlık olduğuna inanılmış ancak kısmen antropomorfik biçimde izah edilebileceği kabul edilmiştir.⁴³⁷ Babil Sürgünü'nde putperestlikle fazlaca temas haline girmenin neticesinde, Yahve'nin İsrailoğullarıyla birebir ilişkisinin, daha çok evrenin sahibi şeklinde daha antropomorfist ifadelerle dolu somut bir tanrı algısına dönüştüğü yorumu yapılmıştır. Buna rağmen Tanrı inancındaki insan biçimciliğin sürgün öncesinde de var olduğu ifade edilmiştir.⁴³⁸ Yahudilikte Tanrı'nın antropomorfik hale dönüştürüldüğünü, İbranî atalar döneminden sonra Tanrı'nın evrensellikten çıkarıldığını ve ona bir yer izafe edildiğini düşünen araştırmacılar vardır.⁴³⁹ Bu duruma gerekçe olarak sonraki dönemde ibadetlerin genellikle Mabet etrafında gerçekleştirilmesi gösterilmiştir. Nitekim Tevrat'ta Mabedin yerinin Tanrı tarafından seçildiği belirtilmiştir.⁴⁴⁰ Bu anlayış, Mabedin Yahve'nin mekânı olduğu, onun orada her zaman hazır olduğu algısını beraberinde getirmiştir. Ancak Mabedin yıkılmasıyla Yahve'nin sahibi olduğu ve her zaman hazır bulunduğu mekân da ortadan kaldırılmıştır. Bu anlamda sürgün öncesinde, tanrı, mekânı olduğu kabul edilerek Mabetle bütünleşmiş bir inanç gözlemlenmiştir. Sürgünle birlikte mekândan münezzeh bir Tanrı ve Tanrı'nın her yerde var olduğu anlayışı zorunlu olarak geliştirilmiştir.⁴⁴¹

Tanah metninde Tanrı; yaratan, vahyeden, hâkim, kâdir, yargılayan özelliklerinin yanında;⁴⁴² kutsal, doğru, mükemmel, yüce, sonsuz, benzersiz, hikmetli, kanun koyan, mucize gösteren, kurtaran, adaletli ve merhametli özellikleri ile tanıtılmıştır.⁴⁴³ Nitekim İsrail Tanrısı Yahve, sürgüne giden halkıyla birlikte sürgüne gitmiştir.⁴⁴⁴ Bununla birlikte araştırmacıların çoğu sürgünden sonra bile İsrailoğullarının monoteist kalabildiklerini belirtmiştir. Ancak yaygın görüşe göre, sürgün sonrası "suskun Tanrı" anlayışı İsrail Tanrı inancına hâkim olmuştur. Sürgün döneminde

Crossroad, New York 1992, ss. 27-30; R. H. Charles, *Eschatology: The Doctrine of a Future Life in Israel, Judaism and Christianity*, Schocken Books, New York 1963, ss. 5-19.

⁴³⁷ İsrail Tanrısı Tanah'ta antropomorfik özelliklerle anılmaktadır. O, insanı kendi suretinde yarattığı için insana benzemektedir. Yar.1:26. Aynı zamanda Tanrı, affedici ve öfkesi büyük olarak ifade edilmiştir. Yunus, 4:2; Yereya, 3:12. İsrailoğullarının Tanrı'nın çocukları olduğu söylenmiştir. Eyü.1:6; 2:1. Tanrı, insan organlarına sahipmiş gibi anlatılmıştır. Çık.31:18; 33:20; Yas.4:33; 2.Kr.15:1.

⁴³⁸ Alıcı, a.g.e., s. 358.

⁴³⁹ Alıcı, a.g.e., ss. 350-351.

⁴⁴⁰ Tesniye, 12:5-7; 13-14.

⁴⁴¹ Ali Osman Kurt, "İkinci Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. X, , S. 2, 2006, ss. 439-440.

⁴⁴² 1Sa.2:6-10; 2.Kr.19:15; Ysa.40:26, 28; 45:18; Yer.10:7, 10; 32:27; Hez.14:13; Yoe.3:1; Amo.4:13; Zek.14:9; Mez.22:29; 96:10; Dan.7:14; 1.Ta.29:10-11.

⁴⁴³ Çık.34:6-7; Yas.10:17-18; 32:4; 1Sa.2:3; Ysa.5:16; 40:25; Yer.32:20; Mez.9:8-10; 77:14-16; 86:9; 90:2; 139:1-4; 145:8-9; Eyü.34:10-12; Neh.9:31-32.

⁴⁴⁴ Babil Talmudu, Megilla, 29a.

Tanrı'nın güçsüz olduğuna inanılmış, Babil ve Kenanî inançlarıyla harmanlanan yeni bir Tanrı figürü ortaya çıkmıştır. Bunu fark eden sürgün sonrası peygamberleri, monoteizmi daha fazla vurgulamışlardır. Dolayısıyla sürgünle birlikte, Tanrı Yahve'nin inandıkları kadar güçlü ve koruyucu olamadığı, dolayısıyla aciz bir Tanrı olduğu inancı oluşmuştur.⁴⁴⁵

Mabedin yıkılması ve kutsal toprakların kaybedilmesiyle Yahudi sözlü geleneğinde Tanah'ından farklı bir tanrı algısı ortaya çıkmıştır. Bu algı, Tanrı'nın otoritesini, gücünü kabul etmekle birlikte, artık onun her planının bilinemeyeceği, mucizelerin geçerli olmadığı ve tarihi İsrailoğullarıyla birlikte yaşayıp gören bir Tanrı olduğu algısı ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁶

Bu çerçeveden bakıldığında sürgünün Yahudilerin tanrı inancında iki yönlü etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi, bazı İsrailoğulları, öncesinde inandıkları tanrıdan uzaklaşarak sürgünde farklı ilahlara tapmaya başlamışlar ve böylece tanrı inançlarında sapma yaşanmıştır. İkincisi ise bazı İsrailoğullarının sürgün öncesinde inandıkları tanrıların evrenselliğine inanmalarını, ona daha bilinçli şekilde sarılmalarını, monoteist inancı güçlendirmelerini ve Tanrı'nın buyruklarına uymaya daha istekli olarak birlik beraberliklerini korumalarını sağlamıştır.⁴⁴⁷

1.2. MESİH/KURTARICI İNANCI

İbranice *Maşiah* (Mesih) kelimesi yağ ile meshedilmiş manasında kullanılmış ve ilk kez Levililer kitabında⁴⁴⁸ geçmiştir. Bu bağlamda Tanrı tarafından Hz. Davut'a sonsuz saltanat vaadi verilmiş,⁴⁴⁹ Davut neslinin seçilmişliği⁴⁵⁰ bildirildikten sonra İşaya ve Yeremya Peygamberlerin Davut soyundan çıkacak bir kralın başa geçerek saltanatının ihtişamını müjdelemeleriyle bu inanç perçinlenmiştir. Bununla beraber Yahudilerin Tanrı tarafından seçildiklerine dair inançlarına rağmen tarihlerinde olumsuz tecrübeler yaşamaları, başka ülkelerin hâkimiyeti altında kalmaları, dahası İran menşeli kurtarıcı düşüncesi Yahudi inancını etkilemiştir. Böylece Mesih kavramı dönüşüme uğrayarak, Tanrı'nın Yahudilerin layık oldukları eski günlerini yeniden tesis edecek bir

⁴⁴⁵ Eşmeli, a.g.e., ss. 1051-1052.

⁴⁴⁶ Alan J. Avery-Peck, "The Doctrine of God", *The Companion to Judaism*, Ed. Jacob Neuser, Alan J. Avery-Peck, Blackwell, Oxford 2013, ss. 120-121.

⁴⁴⁷ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik (İnanç Esasları)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 204.

⁴⁴⁸ Lev.4:3-5.

⁴⁴⁹ 2Sa.7:12-13.

⁴⁵⁰ 2Sa.22:51; Mez.89:35-38.

Kral-Mesih düşüncesi ortaya çıkmıştır. Mabedin ikinci defa yıkılmasıyla da kurtarıcı Mesih fikrinin kuvvetlendiği yorumu yapılmıştır.⁴⁵¹ Bu inanç öyle kuvvetlenmiştir ki İbn Meymun belirlediği on üç maddelik iman esaslarında Mesih'in gönderileceğine inanmaya yer ayırmıştır.⁴⁵² Dolayısıyla Mesih inancına her Yahudinin inanması zorunlu hale gelmiştir.

Yahudi dininin ilk dönemlerinde belirgin olmayan Mesih/kurtarıcı inancı, zamanla Yahudilerin yaşadıkları sıkıntılar sonucunda belirginleşerek temel inançlardan biri haline gelmiştir. İlk dönemlerde de var olan Mesih anlayışı, Yahudi krallarıyla ilişkili olarak anlatılmıştır. Buna göre krallar, görevlerine meshedilerek başlamışlardır. Meshetme uygulaması ilk kez Kral Davut ile başlamış ve oğlu Kral Süleyman ile devam ettirilmiştir. Krallığına meshedilerek başlayan kralın Tanrı tarafından yardım göreceğine inanılmıştır. Daha sonra Kral Davut'un soyu kutsal kabul edilmiş, kurtarıcı olacak Mesih'in de Davut soyundan olacağı inancı meydana çıkmıştır.⁴⁵³

Kralların meshedilmesiyle ortaya çıkan Mesih uygulaması, sürgünle birlikte İsrailoğullarını başka milletlerin esaretinden kurtararak vadedilen topraklara yerleştirecek, yıkılan Mabedi yeniden inşa edecek, Davut soyundan bir kurtarıcı haline gelmiştir. Bu anlamda Mesih'in, İsrailoğullarını Davut Krallığı dönemindeki gibi bir krallık altında toplayacağına, orada huzur, mutluluk sağlayacağına ve dinlerini özgür ve gerektiği gibi tastamam yaşayabileceklerine imkân sağlayacağına inanmışlardır.⁴⁵⁴ Bununla birlikte sürgün sonrası Mesih algısıyla onun zamanında Yahuda'nın kurtulacağına ve İsrail'in güvende olacağına inanılmıştır. Mesih Krallığı Daniel'in rüyasında anlatılmıştır:

Gece görümlerimde insanoğluna benzer birinin göğün bulutlarıyla geldiğini gördüm. Eskiden beri var Olan'ın yanına doğru ilerledi, O'nun önüne getirildi. Ona egemenlik, yücelik ve krallık verildi. Bütün halklar, uluslar ve her dilden insan ona tapındı. Egemenliği hiç bitmeyecek sonsuz bir egemenlik, krallığı hiç yıkılmayacak bir krallıktır.⁴⁵⁵

Mesih anlayışı, sürgün sonrası, milletlerin arasından İsrailoğullarını toplayıp bölünmemek üzere onları tek bir ulus haline getirecek, İsrailoğulları'nın Allah'ın buyruklarını eksiksiz yerine getirmelerini sağlayacak ve yerleştikleri toprakları ebedi

⁴⁵¹ Harman, "İnanç ve İbadetleri", s. 310.

⁴⁵² Ravza Aydın, "Yahudi İman Esasları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIV, S. 25, s. 198.

⁴⁵³ Jacques Waardenburg, "Mesih", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2004, C. XXIX, ss. 306-309.

⁴⁵⁴ Waardenburg, a.g.e., ss. 306-309.

⁴⁵⁵ Dan.7:13-14.

kılacak bir figüre dönüşmüştür.⁴⁵⁶ Böylece Tanah'ta Tanrı'nın ifade ettiği; “*Ve meskenim onların üzerinde olacak ve onların Allah'ı olacağım ve onlar da benim kavmim olacaklar*”⁴⁵⁷ beklentisi gerçekleşecektir.

Sürgün döneminde Yahudi din anlayışı yeniden şekillendirilmiştir. Yeni şekliyle Yahudilikte Mesih inancı güçlenmiştir. Öyle ki sürgünde kutsal topraklara ve Mabede bağlı ibadetler askıya alınmış, dinî pratiklerin yeniden uygulanabilmesi Tanrı'nın kurtarıcı olarak göndereceği Mesih'e bağlanmıştır.⁴⁵⁸

Esasen Yahudilerin kutsal topraklardan koparılmalarıyla güçlenen Mesih inancında, Hz. Davut ve Hz. Süleyman zamanının güzel günlerine dönme isteği bulunmaktadır. Çünkü krallar döneminde Yahudiler en verimli ve bağımsız günlerini yaşamışlardır. Kutsal topraklardan ayrıldıklarıdaysa tabiri caizse başlarına gelmeyen kalmamıştır. Bu sebeple Yahudiler, Hz. Davut soyundan birinin gelerek bu düzeni değiştireceğine inanmışlardır.⁴⁵⁹ Dolayısıyla Yahudiler, sürgün dönemlerinde yeniden o günlere dönmenin hayalini sürekli canlı tutarken Mesih inancına sarılmışlardır.

Yahudiler, Tanrı'nın milletlerin aralarında dağılan halkını toplayıp mülk edindiği diyara getireceğinin anlatıldığı pasajı⁴⁶⁰ Mesih'in gelişine yorumlamışlardır. Bu bağlamda Yahudilerin eskatolojik beklentileri Mesih çevresinde şekillenmektedir. Nitekim Yahudi kaynaklarında Mesih'in geleceği zamana dair anlatılar bulunmaktadır. Geleneksel görüşe göre III. Mabet, Tanrı tarafından gönderilen Mesih önderliğinde inşa edilecek ve bundan sonra İsrailoğulları Kral Davut dönemindeki ihtişamlı günlerine kavuşabileceklerdir. Bu bağlamda İsrail Devleti'nin Mesih'in gelişine aracı olacağına inanılmış, Mesih'in gelebilmesi için insanî çabanın gerekli olduğu düşünülerek çalışmalar yapılmıştır. Bu anlamda en büyük hedefin, Kudüs'te Mabet Tepesine III. Mabet'in inşa edilmesi olduğu anlatılmıştır.⁴⁶¹

Bunun yanında Mesih'in gelişi öncesi yaşanacak hadiselerden bahsedilmiştir. Bunlardan biri Gog Magog savaşı zikredilmiştir. Gog Magog'un ahir zamanda İsrail

⁴⁵⁶ Hez.37.

⁴⁵⁷ Hez.37:24.

⁴⁵⁸ Baki Adam, “Kutsal Toprak, Mesih ve Terör”, *Dini Araştırmalar*, C. VII, S. 20, s. 64.

⁴⁵⁹ Yusuf Taşdemir - İsmail Başaran, “Kurtarıcılık Bağlamında Yahudilikteki Mesih İnancı ile Ehli Sünnetteki Mehdi İnancının Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, S. 17, 2023, s. 193.

⁴⁶⁰ Yas.30:3-5.

⁴⁶¹ Hatice Kübra Baktemur, “Modern Dönem Yahudilikte Süleyman Mabedi'nin Yeniden İnşa Girişimi: III. Mabet Hareketi'nin Doğuşu”, *Oksident Yahudilik, Hristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, ss. 221-257.

topraklarında Yahudilere karşı savaş açacağı, Tanrı'nın onu etkisiz hale getireceği anlatılmıştır.⁴⁶² Dolayısıyla savaşın Gog Magog ve Tanrı arasında gerçekleşeceği yorumu yapılmıştır. Hezekiel'in anlatımından yola çıkarak Gog'un kral, Magog'un ülke olduğu anlaşılmıştır. Ancak bunların kime ve nereye tekabül ettiği konusunda o farklı görüşler öne sürülmüştür.⁴⁶³

Diğer bir eskatolojik düşman Armilus'tur. Ortaçağ yazarlarının kitaplarında anlatılana göre Armilus korkunç görünüşlü bir kimse olarak resmedilmiştir. Armilus, Yahudilere savaş açtığında Davut oğlu Mesih'ten önce geleceği kabul edilen Yusuf oğlu Mesih'i öldürecek ve Yahudileri kısa bir süreliğine sürgüne gönderecektir. Daha sonra Yahudilerin duası sonucu Davut oğlu olan asıl Mesih gelecek ve bütün Yahudileri zulümden kurtaracaktır. Mesih, Armilus'u öldürecek ve bu dönemden sonra beklenen Mesihî dönem başlayacaktır.⁴⁶⁴ Bunun yanı sıra Mesih gelmeden önce dünyanın kötülükle dolacağı, İsrailoğullarının da günahların peşinden koşacakları anlatılmıştır. Dünyanın kötüye gidişinin Mesih'in gelişinden hemen önce olacağına inanılmaktadır.⁴⁶⁵

Özetle, Yahudilikte Mesih inancı başlangıçta Tanrı tarafından görevlendirilen kimsenin yağlanarak göreve başlanması olarak uygulanmıştır. Ancak Yahudiler II. Mabet döneminde yaşanan sıkıntılarla Mesih inancına sarılmışlardır. Sürgünde Mesih inancı dönüşüme uğramış, bundan sonra Mesih Yahudileri Hz. Davut zamanındaki ihtişamlı günlere geri döndürecek bir figür olarak kabul edilmiştir. Bunun neticesinde Mesih'e inanmak iman esasları arasında sayılmıştır. Bunun yanında Mesih gelmeden önce yaşanacak eskatolojik olaylardan bahsedilmiştir. Bu bağlamda Mesih gelmeden önce İsrailoğullarının kutsal topraklarda Gog Magog ve Armilus ile savaşacağına inanılmıştır.

1.3. AHİT VE VADEDİLMİŞ TOPRAK İNANCI

Yahudilikte kutsal toprak inancını ayrı bir başlıkta ele alacağımız için burada ahit ve kutsal toprak hakkında genel bilgiler verip, müstakil başlıkta daha ayrıntılarıyla bahsedeceğiz.

⁴⁶² Gog Magog hakkında bilgi Hez.38:1-8'de geçmektedir.

⁴⁶³ Gog Magog'un kim ve nereye tekabül ettiği hakkında tartışmalar ve Yahudilerin ahir zamanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, ss. 25-105.

⁴⁶⁴ Muhammed Ali Bağır, "Yahudi Eskatolojisinde Armilus", *Doğu Araştırmaları*, S. 15, 2016, ss. 5-21.

⁴⁶⁵ Meral, *Yahudilik*, ss. 121-128.

Ahit, bir şeyin yerine getirilmesi için emretmek, tâlimat vermek; tâlimat, taahhüt, antlaşma, yükümlülük anlamlarına gelmektedir. Ahitte yemin ve kesin söz verme anlamı bulunmaktadır.⁴⁶⁶ Ahit, Yahudiliğin karakteristik özelliklerindendir. Dolayısıyla ahitsiz biz zamanın olmadığına inanılmıştır. Tanrı'nın Hz. Âdem ve Hz. Nuh ile bütün insanlık adına; Hz. İbrahim ve Hz. Musa ile İsrailoğulları adına yaptığı ahitlerden söz edilmiştir. Tanrı'nın diğer milletlerle de ahitler yapmak istediği, ancak bunu sadece İsrailoğulları'nın kabul ettiği bildirilmiştir.⁴⁶⁷ Bu bağlamda Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan ahdin hiç kopmayacağına inanılmış,⁴⁶⁸ Tanrı bu bağı sürdürceğine yemin etmiştir. Dolayısıyla Yahudiler ahdin hükümlerine uymasalar da Tanrı onlardan vazgeçmemiş, yalnızca cezalar vererek onları ahit içinde tutmaya çalışmıştır.⁴⁶⁹ Din âlimleri bu durumu “*Yahudi günah işlese de yine de Yahudidir*” sözüyle ifade etmişlerdir.⁴⁷⁰

Tevrat'ta her ne kadar Hz. Âdem ile yapılan bir ahitten bahsedilmemiş olsa da tarihte ahit onunla başlatılmıştır. Hz. Âdem yaratıldığında Tanrı'nın ona ilk hitabıyla hükümlerin verildiği düşünülmüştür. Âdem ahdinin altı hükmünün daha sonra Hz. Nuh'a verilecek olan yedi hükümden altısı olarak; putlara tapma yasağı, Tanrı'ya küfretme yasağı, adam öldürme yasağı, cinsel ahlaksızlık yasağı, hırsızlık yasağı ve adli kurumlar tesis etme emrinden oluşmuştur.⁴⁷¹

Tanah'a göre Tanrı, yeryüzünde bozgunculuk çıkaran insanı yarattığına pişman olmuş ve tufan ile insanları cezalandırmaya karar vermiştir.⁴⁷² Tufandan yalnızca Hz. Nuh ve ailesini kurtarmış, tufanın ardından sunak yaparak kurban kesen Hz. Nuh'tan hoşnut olan Tanrı insanlığı bir daha yok etmeyeceğini söylemiş,⁴⁷³ Hz. Nuh ile ahit gerçekleştirmiştir. Ahit bağlamında Tanrı, insan öldürmeyi ve kanlı et yemeyi yasaklayarak ahdin bütün canlılarla sonsuza kadar geçerli olacağını bildirmiştir.⁴⁷⁴

⁴⁶⁶ Abdurrahman Küçük, “Ahid”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, TDV Yayınları, Ankara 1988, s. 532.

⁴⁶⁷ Babil Talmudu, Avoda Zara, 2b.

⁴⁶⁸ Hak.2:1.

⁴⁶⁹ Hez.20.

⁴⁷⁰ Babil Talmudu, Sanhedrin, 44a.

⁴⁷¹ Babil Talmudu, Sanhedrin, 56a; Eldar Hasanov, “Nuh Kanunları'nın Kökeniyle İlgili Görüşler Üzerine”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 1, 2012, s. 202.

⁴⁷² Yar.6:5-8.

⁴⁷³ Yar.8:20-21.

⁴⁷⁴ Yar.9:9-10: “Sizinle ve gelecek kuşaklarınızla, bütün canlılarla- kuşlar, evcil ve yabanıl hayvanlar, gemiden çıkan bütün hayvanlarla- ahdimni sürdürmek istiyorum.”

Tanrı, ahdin simgesinin gökkuşağı olacağını söylemiştir.⁴⁷⁵ Yahudilere göre Nuh ahdinin geçerliliği hala devam etmektedir.⁴⁷⁶

Yahudi inancında Tanrı, Hz. Âdem ve Hz. Nuh vasıtasıyla bütün insanlıkla ahitleşmiş olmasına rağmen, insanların belli bir kısmıyla da ahitleşmek istemiş ve özel ahitler gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri Hz. İbrahim ile diğeri Hz. Musa ile yapılan ahitlerdir. Bu kısımlardan kutsal toprak başlığında bahsedilecektir.

Ancak genel hatlarıyla belirtmek gerekirse Yahudi geleneğinde Hz. İbrahim ile yapılan ahit kapsamında Tanrı onun soyunu çoğaltarak Kenan topraklarını ona ve soyuna vereceğini, onu kutsayacağını ve diğer milletlerin de onun sayesinde kutsanacağını bildirmiştir.⁴⁷⁷ Aynı şekilde Tanrı, onun bir oğlu üzerinden neslinin sayısının gökteki yıldızlar kadar olacağını, Nil ve Fırat arasındaki toprakların ona ve soyuna verileceğini vadederek Hz. İbrahim ile ahitleşmiştir.⁴⁷⁸ Bu vaat ve ahit, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak ve torunu Hz. Yakup ile devam ettirilmiştir.⁴⁷⁹

Tanrı'nın seçtiği milletle gerçekleştirdiği diğer özel ahit Hz. Musa ile olandır. Bu ahit Sina'da yapıldığından Sina ahdi, Hz. Musa aracı kılındığından Musa ahdi ve muhatap kitle İsrailoğulları olduğundan İsrailoğulları ahdi de denmiştir.⁴⁸⁰ Hz. Musa, bu ahdin yapılmasında aracılık görevi yapmış, İsrailoğullarına on emir verilmiştir.⁴⁸¹ İsrailoğulları Tanrı'nın verdiği hükümlere uyacaklarına yemin etmişlerdir. Ahdin sembolü olarak Şabat/ Cumartesi günü belirlenmiştir. Dolayısıyla MS. 70 yılından sonra Mabedin olmadığı dönemde Yahudi din bilginleri ahdin devam edip etmediğini sorguladıkları, nihayetinde ahdin devamlılığının sünnet olmakla ve Tevrat hükümlerine uymakla sağlanacağına karar verdikleri aktarılmıştır. Bu bağlamda ahdin sürekli olduğu

⁴⁷⁵ Yar.9:1-17.

⁴⁷⁶ Hz. Nuh ile yapılan ahit evrensel yani bütün insanlıkla gerçekleştirildiğinden kurtuluş için Yahudi olmak şart koşulmamış, söz konusu hükümlere uyan kişiler için “dünyanın dürüst insanların gelecek dünyada nasibi vardır” denilmiştir. Mişna, Sanhedrin, 10; Baki Adam, “Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslâm'a Bakışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVII, S. 3-4, 1997, s. 337.

⁴⁷⁷ Yar.12:1-7; 13:14-17.

⁴⁷⁸ Yar.15:4-7; 18-21.

⁴⁷⁹ Yar.26:3-4; 28:13-15.

⁴⁸⁰ Eldar Hasanoğlu, “Yahudilikte Ahit Anlayışı”, *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C I, S. 2, 2022, s. 57.

⁴⁸¹ Çık.20:2-17 ve Yas.5:6-21'de on emir şu şekildedir:

1-Tanrın Yahve'den başka ilahların olmayacak. 2- Kendine yukarıda, gökte; aşağıda, yerde veya derinlerde, yeraltında yaşayan putlar yapmayacaksın. Onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin. 3- Tanrın Yahve'nin ismini boş yere anmayacaksın. Çünkü Yahve onun adını boş yere ağza alan kişiyi cezasız bırakmayacaktır. 4- Haftanın altı günü üretecek ve dünyevi çalışmalarını gerçekleştireceksin. Haftanın son günü, yedinci gün mukaddes Şabat günündeyse bütün işlerini bırakacak ve Tanrın Yahve'ye ibadet edeceksin. O gün Sebt'tir. 5- Annene ve babana hürmet edeceksin. 6- Öldürmeyeceksin. 7- Zina etmeyeceksin. 8-Çalmayacaksın 9- Komşularına karşı yalan yere şahitlik yapmayacaksın. 10- Komşunun, yakınının mülklerine tamah etmeyeceksin.

kabul edilmiştir. Yahudiler ahde uymadıklarında Tanrı ahdi sona erdirmemiş ve onlara çeşitli cezalar vererek terbiye etmeye çalışmıştır. Nitekim Yahudi tarihinde başta sürgünler ve sıkıntılar bu çerçevede değerlendirilmiştir.⁴⁸²

Ahdin içeriği Tanrı'nın buyruklarına itaat karşılığında vadedilmiş toprak ahitleşmesidir. Tanrı, Hz. İbrahim ile ahitleşerek ona Mısır Irmağı'ndan Fırat'a kadar olan bölgeyi vadedmiştir.⁴⁸³ Toprak vaadi daha sonra Hz. İshak ve Hz. Yakup ile devam ettirilmiştir. Hz. Musa önderliğinde vadedilen topraklara doğru yola çıkan İsrailoğullarının, Tanrı'yı hoşnutsuz etmelerinden ötürü vadedilen topraklara girmeleri yasaklanmıştır.⁴⁸⁴ İsrailoğulları, kutsal topraklara ancak Hz. Musa sonrası Yeşu önderliğinde girilebilmiştir. Kral Davut ve Kral Süleyman dönemlerinde İsrailoğulları ahde riayet ederek vadedilen topraklara sahip olmuşlardır.⁴⁸⁵ Ancak bu dönemden itibaren İsrailoğullarının Tanrı'nın ahidine uymamaları neticesinde önce birlikleri bozulmuş, kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmışlar daha sonra Asur ve Babil kuvvetleri tarafından varlıkları ortadan kaldırılmıştır. Ahde uymamalarının cezası olarak Mabet, Tevrat ve kutsal topraklardan men edilen İsrailoğulları, sürgün döneminde Tanrı ile ahitlerini tutarak ve Ezra önderliğinde kutsal topraklara geri dönerek Kudüs'e, Mabede ve Tevrat'a yeniden kavuşmuşlardır.⁴⁸⁶ İlerleyen süreçte İsrailoğulları yine ahde riayet etmeyince bu sefer sonuç, MS. 70 yılında Roma'nın onları dünyanın farklı yerlerine sürgün etmesi olmuştur.⁴⁸⁷

İkinci defa topraksız ve Mabetsiz kalan İsrailoğulları, ahit ve vadedilmiş topraklar konusunda yeni düşünceler ortaya koymuşlardır. Dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Yahudiler, kutsal topraklarına dönerek Hz. İbrahim'in ahdiyle başlayan vadedilen topraklarda Mabedi yeniden inşa etmenin ve şeriatlarını tam manasıyla yaşamının hayalini kurmuştur. Bu hayal, onları Siyonizm düşüncesine yöneltmiştir. Siyonizm düşüncesi Yahudiler arasında geniş kabul görmüş ve devamında İsrail Devleti'nin kurulmasına ortam hazırlamıştır. Böylece Yahudilikte Hz. İbrahim'den beri gelen ahit ve vadedilmiş topraklar anlayışında sürgünün etkisinin olduğu fak edilmiştir.

⁴⁸² Hasanoğlu, "Yahudilikte Ahit Anlayışı", ss. 57-59.

⁴⁸³ Yar.12:7; 15:18-21; 17:8.

⁴⁸⁴ Cohn-Sherbok, a.g.e., ss. 45-47.

⁴⁸⁵ Yar.17:2-8.

⁴⁸⁶ Kurt, "Yahudilik'te Sürgün Teolojisi", ss. 61-63; Seyfeli-Akdemir, a.g.e., ss. 244-245.

⁴⁸⁷ Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik (Giriş-Tarih)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 190.

Bu açıdan günümüzde de Yahudilerin kutsal topraklara bakışında sürgünün etkisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸

1.3. AHİRET İNANCI

Yahudilikte âhirete dair anlatı apokaliptik unsurlar içeren İşaya,⁴⁸⁹ Daniel⁴⁹⁰ ve Hezekiel⁴⁹¹ kitabında yer almıştır. İşaya kitabında yer alan ifadeler yeniden dirilme ve ebedî hayata delil sayılmıştır:

Senin ölümlerin dirilecekler; benimkilerin cesetleri kalkacaktır. Ey sizler, toprak içinde yatanlar, uyanın ve terennüm edin... ve her yer ölümlerini dışarı atacak⁴⁹², Daniel kitabında ise; “Ve yerin toprağında uyuyanlardan birçoğu, bunlardan ebedî hayata ve şunlar utanca ve ebedî nefrete uyanacaklar. Ve anlayışlı olanlar gökkubbesinin parıltısı gibi, birçoğunu salaha döndürenler de yıldızlar gibi ebediyen ve daima parlayacaklar.”⁴⁹³

Örnek verilen kutsal kitap metinleri var olmasına rağmen Tanah'ta âhirete dair açık ifadeler bulunamamış, Yahudilikte âhret inancının tarih içerisinde şekillendiği kabul edilmiştir. Dolayısıyla Yahudilikte âhret inancı hakkında tartışmaların İran/Fars ve Yunan kültürü ile temas sonucunda başladığı iddia edilmiştir.⁴⁹⁴ Ayrıca âhret inancıyla ilgili tartışmaların Hellen Devleti olan Selevkosların döneminde yoğunlaştığı ifade edilmiştir. Çünkü bu dönemde Selevkoslar tarafından Yahudilere yönelik zulüm artmış, Yahudiler de katlandıkları şeylerin karşılığını alacaklarına dair umut ve beklenti beslemeye başlamışlardır.⁴⁹⁵ Buna uygun olarak, Yahudi grupları arasında da fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Ölümötesi konusunun kutsal kitapta açık ifadelerle yer almaması ve ilgili kültürlerle etkileşim, mezhepler arası farklılıklara neden olmuştur. Buna göre ilk dönem Yahudi mezheplerinden Ferisiler, Tevrat'ın yanında sözlü geleneği de şerî kaynak kabul ettiklerinden ruhun ebediliği ve yeniden dirilmeyi bir dogma olarak yorumlamışlardır. Buna karşılık kutsal metnin zahirine odaklanan ve onu literal alan Sadukiler, Tevrat'ta yer almadığı gerekçesiyle hem ruhu hem de âhireti reddetmişlerdir.⁴⁹⁶

⁴⁸⁸ İsmet Eşmeli, “İnanç ve İbadete Etkisi Bağlamında Yahudi Sürgünü”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 2, 2021, s. 1054.

⁴⁸⁹ İşaya, 26:19.

⁴⁹⁰ Dan.12:2.

⁴⁹¹ Hez.37: 1-14.

⁴⁹² Yşa.26:19.

⁴⁹³ Dan.12:2-3.

⁴⁹⁴ Claudia Setzer, *Resurrection of the Body in Early Judaism and Early Christianity*, Brill, Leiden 2004, ss. 6-18.

⁴⁹⁵ Leila Leah Bronner, *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, Urim Publishing, Jerusalem 2011, s. 36.

⁴⁹⁶ Ömer Faruk Harman, “İnanç ve İbadetleri”, *Kur'an'da Yahudiler*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2019, s. 64.

Yahudilikte yeniden dirilme hakkındaki metinler günümüze ulaşmadığı, bu yüzden Yahudilikte âhiret inancının olmadığı, onların bu inancı İran kültüründen aldığı iddia edilmiştir. Ayrıca yeniden dirilme anlayışının kaynağının da Mısır, Kenanlılar ve Zerdüşter olduğu düşünülmüştür. Buna gerekçe olarak Yahudilerin MÖ. VI. yüzyılda İran'da 50 sene esir kalmaları gösterilmiştir. Nitekim âhirete dair delillerin bulunduğu Daniel kitabının MÖ II. yüzyıla ait olduğu belirtilmiştir. MÖ. II. yüzyılda ortaya çıktığı düşünülen âhiret algısı zamanla yerleşmiş ve son haliyle bireysel bir kaderden çok İsrail'in kurtuluşu, Yahudi olmayanların cezalandırılması hatta Mesih inancını da içine alacak şekilde açıklanmıştır.⁴⁹⁷ Mesih dönemi, dirilme ve âhiret hayatı birbiriyle ilişkilendirilmiştir. İlerleyen dönemlerde müstakil hale gelen âhiret meselesinde yeniden dirilme, ebedi hayat, yargılanma gibi kavramlar oluşmuştur. Ruhun ebediliği ve öte dünya konusu ilk defa Tanah sonrası Yahudi literatüründe açıklanmış, Rabbanî literatürle beraber inanç haline gelmiştir.⁴⁹⁸ Bununla birlikte dirilişin dünya üzerinde gerçekleşeceği, gerçekleşecek yerin de Zeytin Dağı olacağı işaret edilmiştir.⁴⁹⁹

Tanah'ta âhirete vurgu yapan kavramlardan biri *Şeol* kavramıdır.⁵⁰⁰ Şeol, ölümden sonra tüm insanların gideceği, iyilerin huzurla beklediği, kötülerin farklı derecelerde azaba uğradığı yer olarak nitelendirilmiş, daha sonra sadece kötülerin azap göreceği yer şeklinde algılanmıştır. Yahudilikte iyi ya da kötü herkesin Şeol'de bulunacağı, orada kederli şekilde varlıklarını sürdürecekleri kabul edilmiş, muhakmeden bahsedilmemiştir.⁵⁰¹ Bazı apokrif kaynaklarda ise Şeol'un yerine kötülerin azap göreceği *Gehinnom* (cehennem), iyilerin de gideceği Aden Bahçesinden ya da cennetten söz edilmiştir.⁵⁰² Ruhun ölümsüzlüğü de yine apokrif Makkabiler kitabında şehitlik bağlamında ele alınmış, Yahudi şehitlerin ebedi hayata kavuşacakları belirtilmiştir.⁵⁰³ Bununla beraber sürgün öncesinde Yahudi inancında yer bulan şeol inancına, aynı zaman ve mekânda bulunan komşu toplulukların inançlarında da rastlanmıştır. Dahası her ne kadar Yahudi kutsal metninden âhiret inancına dair direkt

⁴⁹⁷ Abdurrahman Küçük – Günay Tümer – Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, 11. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 268.

⁴⁹⁸ Harman, "Yahudilik (İnanç Esasları)", s. 205.

⁴⁹⁹ Zek.14:3-4.

⁵⁰⁰ Say.16:33; Mez.6:5; Ysa.38:18.

⁵⁰¹ Küçük vd., a.g.e., s. 269.

⁵⁰² Harman, "İnanç ve İbadetleri (Yahudilik)", s. 307; Küçük vd., a.g.e., s. 268.

⁵⁰³ II. Makkabiler, 7:14; IV. Makkabiler, 9:8, 17:5. <https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=1411&mc=3&sc=1404> (Erişim: 20.09.2024).

ifadeler bulunmasa da, sürgün sonrasında Yahudi bilginlerin metinlerinde⁵⁰⁴ bu konuya işaret eden ifadelere rastlanmıştır. Bunda, sürgünde Yahudilerin karşılaştıkları toplulukların etkisi olduğu düşünülmüştür.⁵⁰⁵

Talmud literatüründe âhiret konusu ve öte dünya, Mesihî kurtuluş ve yeniden dirilme ilişkisi içinde ele alınmıştır. Ölüm sırasında ruhun bedeni terk ettiğine ancak ilk on iki ay gidip gelerek ceset çürüyünceye kadar onunla iletişimini devam ettirdiğine inanılmıştır. Sayılan on iki ay, günahkârlar için arınma dönemi kabul edilerek daha sonra iyilerin *Aden*'e (cennet), kötülerin *Gehinnom*'a (cehennem) gideceği belirtilmiştir. Ruhların, bazısına göre izzet tahtının altında sessizlik içinde, bazısına göre bilinçli bir halde bekleyeceği düşünülmüştür.⁵⁰⁶ Bunun yanında Mesihî çağda ruhun, yeniden dirilmek üzere toprağa dönüşeceğine inanılmıştır. Dirileceklerin sadece iyiler mi olacağı yoksa kötülerin de diriltilip diriltilmeyeceği tartışılmıştır.⁵⁰⁷ Ayrıca Talmud'da da öte dünyayla ilgili net bir çerçevenin çizilemediği görülmüştür. Dahası, Talmud'da âhirete inanmayanın gelecek dünyada yeri olmayacağı vurgulanmıştır.⁵⁰⁸

Yahudilikte sürgün öncesi ve sonrası âhiret inancında belirgin farkların olduğu görülmektedir. Sürgün öncesi Yahudilikte, komşu topluluklarla benzeşen Şeol, daha basit düzeyde ölümden sonra bulunulacak bir yerken, sürgün sonrasında karşılaşılan toplulukların da etkisiyle inancın daha detaylandığı ve ceza-mükâfatı da içine alan bir yer haline gelmiştir.⁵⁰⁹

2. DİASPORANIN YAHUDİ İBADETLERİNE ETKİSİ

2.1. KURBAN

Kurban; ya Tanrıyı etkilemek, Tanrı ile onu sunan arasındaki bağı güçlendirmek için bir kişiyi, nesneyi veya hayvanı Tanrıya adamak şeklinde ifade edilmiştir. Kurban bir kefarete vesilesi olarak genellikle günahların hayvanlara yüklenerek Tanrının

⁵⁰⁴ Saadya Gaon, İbn Meymun, ve İbn Kemmüne'nin âhiret hakkındaki görüşleri için bkz. Yasin Meral, "Tevrat'ta Âhiret Neden Zikredilmedi? Yahudi Düşünürlerin Gerekçeleri ve Kur'an'ın Tanıklığı", *İslâmî Araştırmalar*, C. XXI, S. 1, 2020, ss. 1-17.

⁵⁰⁵ İsmail Taşpınar, *Yahudilik'te Âhiret Anlayışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 57-58.

⁵⁰⁶ Babil Talmudu, Şabat 152b.

⁵⁰⁷ Harman, "İnanç ve İbadetleri (Yahudilik)", s. 307.

⁵⁰⁸ Babil Talmudu, Sanhedrin 90b-91a.

⁵⁰⁹ Taşpınar, a.g.e., s. 89

yetkisine bırakılması olarak ifade edilmiştir. Tanah'taki kurbanın daha çok bu anlamda ifâ edildiği belirtilmiştir.⁵¹⁰

Tevrat'a göre eski İsrail toplumunda ibadetin temeli olan kurban, İbranî atalar döneminde ferdî biçimde, Tanrı'ya sunulan adak, takdim ve duadan ibaret olmuştur.⁵¹¹ Yahudilikte kurban ilk dönemlerden itibaren ibadetlerin temeli olarak farklı şekillerde uygulanmıştır. Tanah'ta Hz. Âdem'in çocukları Habil'in⁵¹² sürünün ilk doğanlarını, Kabil'in⁵¹³ ise toprağın ürünlerinden Rabbe takdime sundukları, bunun yanında Hz. Nuh'un⁵¹⁴ da Tanrı'ya kurbanlar sunduğu anlatılmıştır. Daha sonraki dönemde göçebe yaşam süren İsrailoğulları tarafından, merkezileşmiş bir kurban ibadetinden ziyade çeşitli yerlerde kurulan mezbahlarda kurbanlar sunulmuştur. Tanah'ta İbranî atalar kabul edilen Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup'un⁵¹⁵ mezbahlar kurarak Tanrı'ya kurbanlar sundukları belirtilmiştir.⁵¹⁶

Hz. Musa döneminde de ibadetin merkezinde kurban yer almaktadır. Nitekim o, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmak için Firavun'dan izin isterken Tanrı'nın emriyle kurbanı öne sürmüştür: *"İbranilerin Allah'ı Yehova bize rast geldi ve şimdi rica ederiz, çölde üç günlük yol gidelim ta ki Allah'ımız Yehova'ya kurban keselim."*⁵¹⁷ Sina Dağı'nda Hz. Musa'ya kurbanla ilgili *"Ancak Rabden başka bir ilaha kurban kesen helak edilecek"* buyruğu verilmiştir.⁵¹⁸ İsrailoğullarının çöldeki yaşamı boyunca kurban Çadır Mabedi merkezli icra edilmiştir. Daha sonraki süreçte Kenan'a yerleşen İsrailoğullarının önce Şilo, sonra Gibeon ve Toplanma Çadırı ibadetler için merkez olarak belirlenmiştir.⁵¹⁹ Öte yandan Yahudilikte kurban çeşitleri hakkında bilgi Tanah'ta Levililer bölümünde anlatılmıştır. Takdimeler, ulus adına ve münferit şekilde yapılabildiği gibi; içecekler, toprağın mahsulü ve hayvanlar da kurban türleri olarak anlatılmıştır. Hayvan kurbanı ise Levililer kitabında *şlamim* (esenlik sunusu), *ola*

⁵¹⁰ Eric J. Sharpe, *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, Çev: Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa 2000, ss. 44-46.

⁵¹¹ Yar.12:8; 21:33; 26:25; 35:7; 14.

⁵¹² Yar.4:4.

⁵¹³ Yar.4:3.

⁵¹⁴ Yar.8:20.

⁵¹⁵ Yar.31:54; 46:1.

⁵¹⁶ İsrailoğulları ataları döneminde kurban ibadeti için bkz. Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Emin Yayınları, Bursa 2018, ss. 168-179.

⁵¹⁷ Çık.3:18; 5:3,8,17; 8:8; 25; 19:25.

⁵¹⁸ Çık.22:20.

⁵¹⁹ Ömer Faruk Harman, "Mabet ve İbadet", *Kur'an'da Yahudiler*, Kuramer Yayınları, Ed. Ömer Faruk Harman, İstanbul 2019, s. 340.

(yakmalık sunusu), *hat'at* (günah sunusu), *aşam* (su sunusu) ve *minha* (hediye sunusu) olarak gruplandırılmıştır.⁵²⁰

Kenan'a yerleştikten sonra Kudüs'ü fetheden Hz. Davut, Toplanma Çadırı'nı da Kudüs'e taşımış, böylece ibadet merkezi bundan böyle Kudüs olmuştur. İsrailoğulları Kral Davut ve Kral Süleyman dönemlerinde Yahudi Krallığı'nın güçlenmesi ve Mabedin Yahudi toplumunda merkezileşmesiyle farklı bölgelerde ve mezbahlarda uygulanan kurban ibadeti de merkezîleşmiştir. Zamanla kurban ibadeti yalnızca Süleyman Mabedi'nde uygulanmaya başlanmıştır.⁵²¹

Kral Süleyman'ın ardından İsrail Krallığı ikiye ayrılmıştır. Bu dönemde Kudüs dışındaki yerlerde de kurban ibadetine göz yumulmuştur. Bölünmüş Krallık dönemi boyunca krallar tarafından gerçekleştirilen dinî reformlar neticesinde Süleyman Mabedi dışındaki mezbahlar yıkılarak ibadet merkezîleştirilmeye çalışılmıştır. Nihayet kuzeydeki İsrail Krallığı'nı Asurlular; güneydeki Yahuda Krallığı'nı Babilliler yıkarak İsrailoğullarını sürgüne göndermişlerdir. Ayrıca güney krallığı sınırları içerisindeki Süleyman Mabedi yok edilmiştir. Sürgün sürecinde diğer inanç ve ibadetlerde olduğu gibi kurban da etkilenmiş ve sürgün kurban ibadetinin icra edileceği ve kabul edileceği yerin yok olması anlamına gelmiştir. İsrailoğullarının Babil Sürgünü'nden geri dönerek MÖ. 515'te Mabedi tekrar inşa etmesine ve Kral Herod'un Mabedi genişletmesine kadar geçen sürede kurban ibadeti uygulanmamıştır.⁵²² II. Mabet Dönemi denilen bu dönemde kurban ibadeti yeniden uygulanmaya başlanmıştır.

MS. 70 'te Roma Sürgünü ve Mabedin ikinci kez yıkılmasıyla birlikte kurban ibadeti de diğer inanç ve ibadetlerde olduğu gibi yeni durumlara göre geliştirilmiş, Mesih'in yeryüzüne gelerek Mabedi yeniden inşa edeceği ve Tevrat hükümlerinin yeniden işlerlik kazanacağı güne kadar kurban ibadeti askıya alınmıştır. Sürgünle birlikte kurbanın yerini dua almış, Yahudiler bulundukları yerlerde Mabedin yerine inşa ettikleri sinagoglarda dua, Tevrat talimi ve günlük ibadetler ikame etmişlerdir.⁵²³ Böylece Tevrat ve dua Yahudi ibadetinde merkeze gelirken, kurban da III. Mabedin inşa

⁵²⁰ Lev.1-7.

⁵²¹ Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, ss. 251-254.

⁵²² Peter Richardson, *Herod: King of Jews and Friend of Romans*, University of South Carolina Press, Columbia 1996, s. 245.

⁵²³ Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, s. 214.

edileceği güne kadar askıya alınmıştır.⁵²⁴ Kurbanın yerini alan dua, günlük hayatta var olmaya başlamış, titizlikle yerine getirilmektedir.⁵²⁵

Sürgün tecrübelerinin ardından dua, genellikle diğer ibadetlerle ilişkili şekilde icra edilmiştir. Sürgün öncesi en önemli ibadet kurban kabul edilirken yaşanan sürgünler ve Mabedin yıkılmasıyla kurban ibadetinin yerini dua geleneği almıştır. Dahası Yahudi geleneğinde üç duadan sabah duası Hz. İbrahim'e, ikinci duası Hz. İshak'a, akşam duası Hz. Yakup'a dayandırılmış, daha sonra üç olan sayının beşe çıkarıldığı kabul edilmiştir. Ancak Mabedin yokluğunda, Mabet varken uygulanan kurban ve kohenlik uygulamalarına, sinagogda dua ve kohenlik uygulamaları ikâme edilmiştir. Bundan sonra Yahudilikte dua önem kazanmış, Tevrat'tan, Mezmurlar ve birçok din âlimi tarafından dua derlemeleri oluşturulmuştur.⁵²⁶

Özetle, Yahudilikte kurban ibadeti önce bir merkezden bağımsız olarak uygulanmıştır. Yahudi ataları Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup kurdukları mezbahlarda bu ibadeti gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda Yahudiler de istedikleri yer ve zamanda kurbanı uygulamışlardır. Hz. Musa ile Mısır'dan çıkıldıktan sonra Tanrı çöl hayatı boyunca Çadır Mabedi'nde ibadet edilmesini emretmiştir. Bu, kurbanın ve diğer ibadetlerin merkezîleşmeye başladığı göstermektedir. Hz. Davut'un Kudüs'ü fethetmesi ve Hz. Süleyman'ın Mabedi inşa etmesiyle Mabet dışındaki ibadet yerleri hükümsüz kalmış, yalnızca Süleyman Mabesinde yapılan ibadetlerin kabul edileceğine inanılmıştır. Hz. Süleyman sonrası İsrailoğulları kuzey-güney olarak ayrılarak Asur ve Babil hâkimiyetine girerek kutsal topraklardan sürgün edilmişlerdir. İbadet merkezlerinden ayrı kalan Yahudiler, bulundukları yerlerde sinagoglar kurarak dua ve Tevrat çalışmalarına ağırlık vermişlerdir. Ayrıca Yahudiler, sürgün dönemi bitip Mesih etrafında kutsal topraklarda buluşuncaya ve III. Mabet kuruluncaya kadar kurban ibadetini askıya almışlardır.

2.2. HAC

Yahudilikte hac ibadeti Yahudi tarih boyunca değişik şekillerde icrâ edilmiştir. Hac ibadeti, Yahudilerin yerleşik yaşamından önce, yerleşik yaşamı sırasında ve sürgün döneminde farklı biçimlerde uygulanmıştır. Başka bir ifadeyle Yahudilikte hac, Mabet

⁵²⁴ Ahmet Güç, "Yahudilik (Mabed-İbadet)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 209-211.

⁵²⁵ Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, ss. 289-290; Güç, "Yahudilik (Mabed-İbadet)", s. 211.

⁵²⁶ Gürkan, *Yahudilik*, ss. 282, 283.

merkezli olmadan önce, Mabet döneminde ve Mabetsiz dönem olmak üzere üç farklı dönemde farklı usullerde uygulanmıştır.

Yahudilikte hac da tıpkı diğer uygulamalarda olduğu gibi Hz. İbrahim ile başlatılmıştır. Yahudiler, Hz. İbrahim ile ilişkisinden dolayı Kenan'da ilk durağı olan Şekem'i, konakladığı Beytel/Bethel'i ve Hebron/Mamre'yi ve zaman geçirdiği Berşeba'yı kutsal yerler olarak kabul etmişlerdir.⁵²⁷ Daha sonra Hz. İshak ve Hz. Yakup dönemlerinde Tanrı'nın görünmesi, haccın zaman ve mekânının belirlenmesinde ölçüt kabul edilmiştir. Dolayısıyla Tanrı'nın görüldüğü yer hac yeri kabul edilirken, Tanrı'nın görüldüğü zaman hac vakti tayin edilmiştir.⁵²⁸ Böylece yerleşik hayata geçene kadar Yahudi atalarına ait mekânlar hac için kullanılmış, bu yerler yılın belirli zamanlarında ziyaret edilmiştir.

Mabet öncesi dönemde çeşitli yerler ibadet maksadıyla ziyaret edilmiştir. Bunlar; Gilgal, Benyamin Mispahı, Gibeon, Ofra, Dan ve Kudüs olarak sayılmıştır. İsrailoğulları, vadedilen topraklara geldiklerinde öncelikle Kenanlılara ait kutsal yerlerde ibadet ederek buraları zamanla Yahve'ye ibadete tahsis etmişlerdir. Buna paralel olarak Kudüs'ün Hz. Davut tarafından fethi ve Ahit Sandığı'nın buraya getirilmesiyle buranın Yahve tarafından ibadet merkezi olarak seçildiğine inanılmıştır.⁵²⁹ Bunun yanı sıra Tanah'ın tarihi boyunca ortaya çıkan mekânlar ve Talmud'da, Kabala'da ismi geçen ve özellikle Celile'deki bilge mezarları ile İsrail'de ya da Filistin dışındaki yerlerde Yahudi azizlerine ait yerlerden oluşan hac mekânları da bulunmuştur.⁵³⁰ İsrailoğulları kral, peygamber ve velilerin kabirlerini de ziyaret etmişlerdir.⁵³¹ Yahudilik içerisinde, Hâkimler döneminde hac, Silo'da gerçekleştirilmiştir.⁵³² Ancak Silo'daki hac uygulaması Filistinliler'in Silo'yu yıkmasıyla ortadan kalkmıştır.⁵³³

⁵²⁷ Yar.12:7-8; 13:18; 26:23-25; 33:18-20; 35:1-5.

⁵²⁸ Ali Erbaş, "İslâm Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 5, 20220, s. 106.

⁵²⁹ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, 2. Baskı, Emin Yayınları, Bursa 2021, s. 118.

⁵³⁰ Harman, "Hac (Yahudilik)", s. 383.

⁵³¹ Ziyaret edilen meşhur kimseler arasında; Kral Davud'un Kudüs'teki, Ezra'nın Kurna'daki, Daniel'in Kerkük'teki, Karmek Tepesi'ndeki İlya Mağarası, Hoşea'nın Safed'deki kutsal yerleri sayılabilir. Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, ss. 126-132; Erbaş, a.g.e., ss. 106-109.

⁵³² Yşu.16:6, 18:1,8-10, 19:51, 21:1-2, 22:9,12; Hak.18:31, 21:12, 19,21.

⁵³³ Ömer Faruk Harman, "Hac", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 383.

Yahudiliğin ilk dönemlerinde hacetmek isteyenler, önce kendilerine bir lider seçmekte, bu lider kafilenin önünden giderek Mezmurlar'dan bir bölüm okumaktaydı.⁵³⁴ Sonra kabile Kudüs'e doğru ilerlerken yine Mezmurlar'dan bir ilahi okunmaktaydı.⁵³⁵ Yahudiler, Tanrı evinde geçirilen bir günün başka bir yerde geçirilen bin günden daha hayırlı olduğuna inanmaktaydı.⁵³⁶ Kudüs'e girdiklerinde de yine Mezmurlar'dan bir ilahi okuyarak coşkularını dile getirmekteydiler.⁵³⁷

Aynı zamanda Yahudilikte hac ibadeti Yahudilerin millet olmalarıyla belirgin hale gelmiştir. Bu çerçevede bir millet olarak güçlendikleri Krallık döneminde hem hac için ziyaret edilen eski mezbahların bulunduğu mekânlar hem de içinde ahit sandığının bulunduğu Kudüs'teki Mabet olmak üzere iki türlü hacdan bahsedilmiştir. Bunun yanında üç hac bayramının da Süleyman Mabedi'nin inşasından sonra ortaya çıktığı, kurbanda olduğu gibi hacda da Mabetin merkez olduğu kabul edilmiştir. Babil Sürgünü'yle Mabet'in olmadığı dönemde hac ibadeti de uygulanamamış, II. Mabet Dönemi'yle uygulaması kaldığı yerden devam etmiştir.⁵³⁸

Yahudiler haccı yetişkin erkeklerin uygulaması gereken bir ibadet kabul etmiştir. Tevrat'a göre Yahudilere, yılda üç kez hac ibadetini yerine getirmeleri buyrulmuştur.⁵³⁹ Ayrıca Çıkış kitabında hac şu şekilde ifade edilmiştir:

Yılda üç kez bana bayram yapacaksınız. Size buyurduğum gibi, Aviv/ Bahar ayının belirli günlerinde yedi gün mayasız ekmek yiyerek Mayasız Ekmek Bayramı'nı kutlayacaksınız. Çünkü Mısır'dan o ay çıktınız. Kimse huzuruma eli boş çıkmaz. Tarlaya ektiğiniz ürünleri biçtiğinizde ilk ürünlerle Hasat Bayramı'nı kutlayacaksınız. Yılsonunda tarladan ürünlerinizi topladığınızda Ürün Devşirme Bayramı'nı kutlayacaksınız. Bütün erkekleriniz yılda üç kez Egemen Rabbin huzuruna çıkacaklar. Evinizde maya bulunduğu sürece bana kurban kesmeyeceksiniz. Bayramda bana kurban edilen hayvanın yağı sabaha bırakılmamalı. Toprağınızın seçme ilk ürünlerini Tanrı'nın tapınağına getireceksiniz...⁵⁴⁰

Söz konusu hac vakitleri, hasat bayramı olarak kabul edilen *Pesah* (Mayasız Ekmek Bayramı), *Şavout* (Haftalar Bayramı) ve *Sukkot* (Çadırlar Bayramı)

⁵³⁴ Mez.87:2: "Siyon'un kapılarını Yakup'un bütün konutlarından daha çok sever."

⁵³⁵ Mez.84:1: "Ey her şeye egemen Rab! Ne kadar severim konutunu."

⁵³⁶ Mez.84:10: "Senin avlularında bir gün, Başka yerdeki bin günden iyidir; Kötülerin çadırında yaşamaktansa, Tanrım'ın evinin eşiğinde durmayı yeğlerim."

⁵³⁷ Mez.122:1-9: "Bana: "RAB'bin evine gidelim" dendikçe sevinirim. Ayaklarımız senin kapılarında, Ey Yerusâlim! Bitişik nizamda kurulmuş bir kenttir Yerusâlim! Oymaklar çıkar oraya, RAB'bin oymakları, İsrail'e verilen öğüt uyarınca, RAB'bin adına şükretmek için. Çünkü orada yargı tahtları, Davut soyunun tahtları kurulmuştur. Esenlik dileyin Yerusâlim'e: "Huzur bulsun seni sevenler! Surlarına esenlik, Saraylarına huzur egemen olsun!" Kardeşlerim, dostlarım için, "Esenlik olsun sana!" derim. Tanrımız Rabbin evi için İyilik dilerim sana!"

⁵³⁸ Harman, "Hac (Yahudilik)", ss. 382-386.

⁵³⁹ Çık.23:14, 17; 34:23.

⁵⁴⁰ Çık.23:14-19.

bayramlarıdır.⁵⁴¹ Yahudiler, Mabet döneminde bu üç bayramda Mabedi ziyaret ederek ibadetlerini gerçekleştirmişlerdir. Bunlardan *Pesah* (Mayasız Ekmek Bayramı), Mısır esaretinden kurtuluş adına hac bayramı olarak kutlanmaktadır. Tevrat'ta Tanrı'nın "*Evlerinizden mayayı kaldıracaksınız, yedi gün boyunca evlerinizde maya bulunmayacaktır*" emri gereği Yahudiler, evlerinde mayalı yiyecek bulundurmadıklarından bu bayram, *Mayasız Ekmek Bayramı* olarak da adlandırılmıştır.⁵⁴² Pesah'ta kesilen kuzunun kanından kapılara sürülmektedir. Çünkü İsrailoğulları Mısır zulmü altındayken Firavun onların gitmesine izin vermemiş, bunun üzerine Yahve, Mısır'ın ilk doğanlarının öldürüleceğini bildirmiş, ölüm meleğinin İsrailoğullarının evlerini tanıyabilmesi için kesilen kuzu kanının kapılara sürülmesini istemiştir. MS. 70 yılından sonra Pesah kuzusu kurban edilme geleneği son bulmuştur.⁵⁴³

Hac bayramlarından bir diğeri *Şavout* (Haftalar Bayramı), Yahudilikte büyük bir bayram olup hac günü kabul edilmiştir. Bugünde İsrailoğullarının yaşlıları Sina Dağı'nda toplanarak Tanrı'nın Hz. Musa'ya gönderdiği emir ve yasakları dinleyerek memleketlerinde esenlik içinde yaşadıkları ve ekinlerinin kötü şartlardan korunduğu için şükretmektedir. Yahudiler, Şavout günü hasatlarının ilk ürününü sunmakta ve Tanrı'nın kendilerini kutsaması için dua etmektedir. Mayasız Ekmek (Fısıh) günleriyle Şavout bayramı arasında elli gün olduğu ve bu süre içinde Tanrı'nın Yahudilere yönelik şeriatını tamamladığı kabul edilmektedir.⁵⁴⁴

Yahudilerin haccı icra ettikleri diğer bayram *Sukkot* (Çadırlar Bayramı) kabul edilmektedir.⁵⁴⁵ Hac bayramlarının en önemlisi kabul edilen Sukkot, ekinlerin toplandığı, İsrailoğullarının çıkış sonrası çölde kırk yıl boyunca çadırlarda yaşamaları anısına kutlanmaktadır. Yahudiler, Sukkot süresi boyunca çadırlarda kalmaktadır. Bununla birlikte onlar hurma yaprağı, ağaç kavunu, yapraklı söğüt dalı, mersin dallarını ellerinde tutarak yedinci günde, gelecek yılın hasadı için dua etmekte ve Tesniye kitabı okumaktadır.⁵⁴⁶

⁵⁴¹ Yas.16:16-17; 2.Ta.8:13.

⁵⁴² Çık.12: 15,19.

⁵⁴³ Galip Atasâğun, "Yahudilikte Dinî Semboller ve Kavramlar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 11, 2001, ss. 144-145.

⁵⁴⁴ Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El- Âsâr el-Bâkiye)*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2019, ss. 292-293.

⁵⁴⁵ Mircea Eliade - Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev: Ali Erbaş, Ed. İsmail Taşpınar, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 290.

⁵⁴⁶ Fuat Aydın, a.g.e., s. 127.

Mabedin varlığında Kudüs'te coşkulu biçimde icra edilen hac ibadeti, Mabedin yokluğunda Zeytin Dağı'nda icraya başlanmıştır. Ancak buraya gelemeyenler, sembolik olarak bulundukları yerdeki sinagoglarda ya da evlerde haclarını gerçekleştirmişlerdir. Mabet döneminde Mabedin altarı çevresinde dönme uygulaması Mabedin yokluğunda yine sinagogun içinde bulunan Tevrat tomarları etrafında dönülerek sembolize edilmiştir.⁵⁴⁷

MS. 70 yılında tekrar sürgün edilen ve Mabetsiz kalan Yahudiler, hac konusunda yeni bir anlayış geliştirmişlerdir. Mabetsiz dönemde Süleyman Mabedi'nden geriye kaldığına inanılan Ağlama Duvarı, Yahudiler için hac ibadetinin zamansız gerçekleştirilebildiği bir mekân görevi görmeye başlamıştır.⁵⁴⁸ Dolayısıyla sürgünün hac üzerindeki etkisi, onun zamanı ve yapılış şekli üzerinde olmuştur. Günümüzde Yahudiler Ağlama Duvarı önündeki ibadetlerini 17 Temmuz'dan 19 Ağustos'a kadar yirmi üç gün boyunca devam ettirerek Süleyman Mabedi'ni anmaktadırlar. Yahudi hacılar, duvarın önünde Tevrat'tan ve Siddur'dan dualar okuyarak ağlamakta ve duvarın çatlaklarına içerisinde dileklerinin bulunduğu kâğıtlar sıkıştırmaktadırlar.⁵⁴⁹

Özetle, Yahudilikte hac ibadeti tarihî süreçte şekillenmiştir. İsrailoğulları, önceleri Yahudi atalarıyla ilintili olan yerleri, Yahudi azizlerinin ve büyüklerinin kabirlerini ziyaret etmişlerdir. Daha sonra Tanrı'nın Hz. İshak ve Hz. Yakup'a görüldüğü zaman ve mekanlar hac için belirleyici kabul edilmiş, bu zaman ve mekanlarda haccedilmiştir. Diğer bir deyişle Mabet öncesi dönemde farklı birçok yer hac için kullanılmıştır. Hz. Davut'un Kudüs'ü fethederek Ahit sandığını buraya taşıması ve Hz. Süleyman'ın Mabedi inşasıyla hac ibadeti merkezileşmiştir. Ayrıca üç hac bayramı olan *Pesah*, *Şavout* ve *Sukkot* bayramlarının Mabedin inşasından sonra ortaya çıktığı kabul edilmiştir. Birinci Mabet Döneminden sonra hac Zeytin Dağı'nda uygulanmış, buraya gelemeyenler sembolik olarak bulundukları yerdeki sinagoglarda haccetmişlerdir. İkinci Mabet Döneminden sonra Yahudiler, Süleyman Mabedi'nden geriye kaldığına inanılan Ağlama Duvarı'nı ziyaret ederek hac ibadetlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir. Dolayısıyla Yahudiler Mabedin varlığında belirli zaman ve mekânda haccı uygularken, sürgün sonrası mabedin yokluğunda belirli bir zaman olmaksızın Ağlama Duvarı'nı ziyaret etmektedir.

⁵⁴⁷ Mehmet Alparslan Küçük, "Din-Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslâmiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış", *Dini Araştırmalar*, C. XVI, S. 42, 2013, s. 115.

⁵⁴⁸ Erbaş, "İslâm Dışı Dinlerde Hac", s. 108.

⁵⁴⁹ Baki Adam, "Dinlerde Hac İbadeti", *Diyanet Aylık Dergi*, C. III, S. 29, 1993, s. 13.

3. YAHUDİLERİN YAHUDİ OLMAYANLARLA İLİŞKİLERİ

Yahudiler, Roma Sürgününden sonra kutsal topraklardan ayrılarak dünyaya yayılmışlardır. Diasporadaki Yahudiler, özellikle Hristiyanlığın ve İslâm'ın hâkim olduğu coğrafyalarda yaşamışlardır. Şimdi diaspora Yahudilerinin Hristiyanlık ve İslâm toplumlarındaki yaşamlarına değinilecektir. Ayrıca bu bölümde karşılıklı olarak Yahudi-Hristiyan ve Yahudi-Müslüman münâsebetleri de incelenecektir. Böylece Yahudi zihnindeki Hristiyan ve İslâm algısı anlaşılmaya çalışılacaktır.

3.1. İSLÂM DÜNYASINDA YAHUDİ DİASPORASI

İslâm beldelerinde yaşayan Müslüman olmayan halka *zimmî* adı verilmiştir.⁵⁵⁰ İslâm devletleri, kendi topraklarında yaşayan gayrimüslimlere hoşgörölü yaklaşmıştır. Bu bağlamda zimmîler, haklar ve sorumluluklar elde etme, can ve mal dokunulmazlığı, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, kamu hizmetlerinden yararlanma, siyasî ve hukukî konularda hak sahibi olabilmişlerdir.⁵⁵¹ Bu durum Hz. Peygamber Dönemi'nden itibaren bütün İslâm diyarlarında uygulanması gereken İslâm prensipleridir.⁵⁵² Bunun yanı sıra *Ehl-i Kitap* kavramı, Kur'an ve sünnete göre Hz. Musa ve Hz. İsa'ya tâbi olan ve İslâm geleneği içindeki peygamberlerin inananları için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu tanımın içine Yahudiler de girmektedir.⁵⁵³ Araştırmacılar İslâm'ın Ehl-i Kitap olarak değerlendirdiği Hristiyan ve Yahudileri hoşgörölüyle karşıladığını ve İslâm hâkimiyetini kabul ettikleri takdirde haklar ve serbestiyetler elde ettiklerini ifade etmiştir.⁵⁵⁴ Buna paralel olarak Yahudiler de İslâm hâkimiyetinde en iyi zamanlarını yaşadıklarını kabul etmişlerdir.⁵⁵⁵

Yahudiler, İslâmiyet öncesi Arabistan'da bulunmuşlar, İslâm geldikten sonra ise Müslümanlarla birbirleriyle ilişki içinde olmuşlardır. Bu bağlamda Peygamber Hz. Muhammed, Yahudilerle daha çok Medine'de müâsebette bulunmuş ve Medine'ye göç ettikten sonra onlarla *Medine Vesikası* adı verilen bir antlaşma imzalamıştır. Bu vesika,

⁵⁵⁰ Mustafa Fayda, "Zimmî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 428. Zimmî statüsü Kuran-ı Kerim'de Tevbe Suresi'nin 29. ayetine dayanmaktadır: "Ehl-i kitap'tan Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."

⁵⁵¹ Ahmet Yaman, "Zimmî (Fıkıh)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 434-438.

⁵⁵² İslâm ülkelerinde de Yahudilere zulüm yapıldığı belirtilmiştir. Bu yerler, İran, Yemen ve Şam olarak sayılmıştır. Besalel, a.g.e., s. 89.

⁵⁵³ Osman Güner, *Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münâsebetleri*, Fecr Yayınevi, Ankara 1997, s. 56.

⁵⁵⁴ Cohn-Sherbok, a.g.e., s. 77; Besalel, a.g.e., ss. 88-89. Bunun yanında İslâm hâkimiyetinde Yahudilerin zimmî olarak görüldükleri, Müslümanlarla eşit haklara sahip olmasalar da önceki durumlarından daha iyi durumda oldukları söylenmiştir. Brenner, a.g.e., s. 69.

⁵⁵⁵ Blech, a.g.e., s. 167.

Yahudilerin de içinde bulunduğu inanç gruplarının varlıklarını tanıyan, hak ve sorumluluklarını kayıt altına alan bir belge niteliğindedir.⁵⁵⁶ Ancak bazı Yahudi kabileleri antlaşmaya sadık kalmadıklarından Medine dışına sürülmüş,⁵⁵⁷ antlaşmaya sadık kalanları ise Medine’de kalmaya devam etmişlerdir. Medine’den sürülen Yahudiler Şam ve Hayber’de toplanmış, sonraki dönemde bu yerler İslâm hâkimiyetine girmiştir. Hz. Muhammed Dönemi’nde antlaşmaya sadık kalan Yahudilerle iyi ilişkiler sürdürülmüştür. Ancak ikinci halife Hz. Ömer Dönemi’nde antlaşmaya riayetsizlikten Hayber’den de sürülen Yahudiler İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerine dağılmışlardır.⁵⁵⁸ Yine Hz. Ömer Dönemi’nde gerçekleştirildiği söylenen *Ömer Antlaşması* ile Ehl-i Kitap üyelerinin bazı şartlar altında Müslümanların hâkimiyetinde dinlerini yaşadıklarından bahsedilmiştir.⁵⁵⁹ Dolayısıyla İslâm beldelerinde Ehl-i Kitap ve zimmi statüsünde olan Yahudilerin de İslâm hâkimiyetini kabul ettikleri takdirde dinlerini rahat biçimde yaşamaları garanti altına alınmıştır.

Yahudiler, ilk İslâm dönemlerinden sonra 7. ve 8. yüzyıllarda Batı Asya ve Kuzey Afrika’ya egemen olan Müslümanların hâkimiyetine girmişlerdir. Bu bölgelerde bir taraftan Aramca konuşanlar ile Hellenleşmiş Yahudiler arasında kültürel ve siyasî ayrılıktan, diğer taraftan Bizans vatandaşı ve Pers vatandaşı olan Yahudiler arasında da ayrılıklar söz konusu olmuştur. Bunun yanı sıra Babil ve Filistin’deki Yahudiler arasında da rekabet yaşanmıştır. Fakat Müslümanların Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika’yı fethetmesiyle Yahudi diasporaları büyük oranda İslâm sancağı altında birleşmiştir. Bu birleşme neticesinde çok farklı Yahudi grupları İslâmî yönetimler altında yaşamaya başlamışlardır.⁵⁶⁰

Yahudiler, İslâm topraklarında ilmî ve ekonomik alanda gelişim göstermişlerdir. İslâmiyet’in Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Endülüs’e ulaşmasıyla Yahudilerin eskiden sahip olduğu statüleri ve dinî merkezleri koruma altına alınmıştır. İslâm öncesi dönemde Yahudiler daha çok tarımla uğraşmış olmalarına rağmen birkaç yüzyıl içinde zanaatla ve ticaretle ilgilenen şehirli bir halka dönüşmüşlerdir. Bu dönemde ticaretin

⁵⁵⁶ Fayda, “Zimmî”, s. 428.

⁵⁵⁷ Cohn-Sherbok, a.g.e., s. 76.

⁵⁵⁸ Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler: Abbasi ve Fatımiler Dönemi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 65.

⁵⁵⁹ Brenner, a.g.e., s. 67. Ömer Antlaşması ve Ehl-i Kitap’a dair belirlenen şartların ne olduğuna dair bkz. Mustafa Fayda, “eş-Şürüttü’l- Ömeriyye”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2010, ss. 273-274.

⁵⁶⁰ Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, Çev: Bahadır Sina Şener, İmge Yayınları, İstanbul 1996, ss. 90-92.

yoğunlaştığı bölge Yahudi bölgeleri olmuş ve devlet tarafından engellenmedikleri için onlar da ticarete gelişme göstermişlerdir.⁵⁶¹

Yahudilerin Müslüman coğrafyası içinde diasporada olduğu bir diğer yer İspanya'dır. Bu bölgeye Yahudi göçü MS. 70 yılından itibaren başlamış, ancak Yahudiler İspanya'da Hristiyan egemenliğinde yaşarken MS. 616 yılında Yahudilik yasaklanmıştır. Bundan sonra onlar din değiştirmeye ya da sürgün tercihinine bırakılmışlar ve bu durum MS. 711'de İspanya'nın Müslüman Araplar tarafından fethedilmesiyle değişmiştir.⁵⁶² Müslümanların Yahudilere dinî ve siyasî alanda hoşgörülü davranmalarından dolayı Yahudiler açısından bu dönem *Altın Çağ* (MS.711-1492) olarak nitelendirilmiştir. Kendi din ve kültürlerine yoğunlaşan Yahudiler, bu dönemde Yahudi literatüründe önemli din âlimleri yetiştirmişlerdir. Maimonides olarak bilinen Musa bin Meymûn (MS.1135-1204) ve Nahmanides olarak da bilinen Musa ibn Nahman (MS.1198-1270) gibi âlimler bu çağda yetişmiş, ayrıca Yahudi mistisizm kitabı *Zohar* bu dönemde kaleme alınmıştır.⁵⁶³ Bu çerçeveden bakıldığında Endülüs'ün, Yahudi din ve kültür hayatının en önemli mekânlarından biri olduğu söylenebilir.

Yahudilerin *Altın Çağ* olarak nitelendirdiği Endülüs yaşamları öncesinde MS. 718'de başlayan ve 1492'de biten *Reconquista*⁵⁶⁴ sürecinde Hristiyanlar bölgeye yeniden hâkim olmaya çalışmışlardır. Bu süreçte İspanya'da Abbasi yönetimi (MS. 750-1258) tarafından baskı gören Yahudiler Hristiyan bölgelerine göç etmişlerdir. Yahudiler, kültürel, sosyal, siyasal birikimlerini de yanlarında götürdüklerinden Hristiyanlar tarafından iyi karşılanmışlar, önemli konumlara getirilerek Hristiyan bölgelerinin kalkınmasını sağlamışlardır. *Reconquista* ile İspanya toprakları Hristiyanlar tarafından tamamen ele geçirildiğinde, Hristiyanlar Yahudilere göç ya da ölüm seçenekleri sunmuşlardır.⁵⁶⁵

Hristiyanların baskı ve zulmü sebebiyle İspanya Yahudileri Osmanlı topraklarına sığınmışlardır. Osmanlı'ya gelen Yahudilere *Sefarad* adı verilmiş; genellikle Balkanlarda Arnavutluk, Yunanistan, Makedonya; Anadolu'da ise Gelibolu,

⁵⁶¹ Eva Groepler, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev: Süheyla Kaya, Belge Yayınları, İstanbul 1999, ss. 19-20.

⁵⁶² Groepler, a.g.e., s. 23.

⁵⁶³ Cohn-Sherbok, a.g.e., ss. 80-83; Yahudilerin Endülüs'teki çalışmalarıyla ilgili bkz. Şevket Yıldız, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 1, 2009, ss. 509-528.

⁵⁶⁴ Reconquista: Ortaçağ'da Hristiyanların İber Yarımadası'ndaki topraklarını Müslümanlardan geri alabilmek için başlattıkları seferlerdir. "Reconquista", Britannica. <https://www.britannica.com/event/Reconquista> (Erişim: 03.10.2024).

⁵⁶⁵ Besalel, a.g.e., s. 75-76,79.

İstanbul, Amasya, İzmir ve Bursa gibi şehirlere yerleştirilmişlerdir.⁵⁶⁶ Osmanlı topraklarında iyi şartlara sahip Yahudilerin nüfusu hem yaptıkları göçlerle hem de Osmanlı'nın fetihleriyle gittikçe artmıştır.⁵⁶⁷ Bunun yanında *Sefarad* Yahudileri zamanla Osmanlı toplumuna entegre olmuştur. Diğer bir Yahudi topluluğu olan *Aşkenazlar* da Osmanlı'ya gelmeye başlamışlardır. Yine de Osmanlı toplumunda hâkim Yahudi topluluğu Sefaradlar olarak kalmıştır.⁵⁶⁸ İspanya'nın yanı sıra Osmanlı'ya Macaristan'dan, Fransa'dan, Sicilya'dan, Venedik'ten ve Bavyera'dan da Yahudi göçleri yaşanmıştır.⁵⁶⁹

15. ve 19. yy. arasında Yahudiler genellikle Osmanlı topraklarında yaşamışlardır.⁵⁷⁰ Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, İslâm hukukuna uygun olarak *zımmî* statüsüne tâbi olmuşlardır. Osmanlı'nın genel tutumu gayrimüslim halkı bu çerçevede yönetmek olmuştur. Osmanlılar, gayrimüslime hoşgörülü davranmayı hukukî mecburiyet olarak görmüşlerdir. Yine “Dinde zorlama yoktur”⁵⁷¹ anlayışına binaen Osmanlı'da Müslüman olmayan halk, dinî hayatlarında serbest bırakılmıştır. Millet Sistemi denilen bu uygulama sayesinde Osmanlı'da her milletin yaşamı kendi din kanunlarına göre düzenlenmiştir. Padişahın izniyle seçilen din adamları, kendi cemaatlerinin din işlerini düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmişlerdir. Böylece Osmanlı'da milletlerin kendi kuralları çerçevesinde bir hayat yaşamalarına müsaade edilmiş, gayrimüslim gruplara geniş bir özerklik tanınmıştır. Bunun yanı sıra gayrimüslimler, kıyafet ve ibadet konusunda bazı uygulamalara uymak durumunda

⁵⁶⁶ İspanya Yahudileri'nin Osmanlı'ya gelişi II. Bayezid (1481-1512) dönemine rastlamıştır. Yahudilerin Osmanlı topraklarına pragmatist gerekçelerle kabul ettiği ifade edilmiştir. Buna göre Sultan II. Bayezid ve Osmanlı önde gelenleri birlikte karar vermişlerdir. Buna göre padişah ve önde gelenler, Yahudilerin ilim, zanaat gibi konularda gelişmiş bir topluluk olmasından etkilenmiştir. Aynı zamanda Yahudilerin ticaretle iyi olmaları vesilesiyle Osmanlı'nın kalkınmasında da etkili olabilecekleri düşünülmüştür. Bununla beraber Osmanlı Yahudilerinin genellikle Selanik'e yerleştirilmeleri Yahudilerin genellikle ticaretle uğraşmasıyla ilgilidir. Buna gerekçe olarak da İstanbul'daki tacirlerin denetimden ve yüksek vergiden muaf olmaları gösterilmiştir. Ticaretin Osmanlı'da önemli bir yer işgal etmesi dolayısıyla da Yahudiler yoğunluk olarak İstanbul yerine Selanik'e yerleştirilmişlerdir. Furkan Oğur, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Endülüs Yahudilerini Kabul Etme Nedenlerine Dair İnceleme”, *International Journal of Cultural and Social Studies*, C. IX, S. 1, 2023, ss. 55-57.

⁵⁶⁷ Ayrıca yapılan Yahudi göçlerinin her zaman isteğe bağlı olmadığı anlatılmıştır. Lewis, a.g.e., ss. 140-143.

⁵⁶⁸ Scheindlin, a.g.e., s. 125.

⁵⁶⁹ Meral, *Yahudilik*, ss. 48-49.

⁵⁷⁰ Brenner, a.g.e., s. 88. Araştırmacılar, 16. yy.'da Yahudilerin Osmanlı yerine daha çok Hollanda ve İtalya gibi yerleri tercih ettiklerini belirtmiştir. Osmanlı'da yapılan reform hareketleriyle Yahudiler yeniden statü ve güvence altına alınmışlarsa da araştırmacılar, 900'lü yıllardan sonra Yahudilerin Müslüman coğrafyalarla etkileşiminin iyice azaldığını belirtmiştir. Lewis, a.g.e., s. 82.

⁵⁷¹ el-Bakara 2/256.

olmuşlardır.⁵⁷² Örneğin zimmîlerin propaganda olarak kullanabilecekleri dinî sembollerin toplum içinde bulundurulması ve ibadetlerin yüksek sesle icra edilmeleri yasaklanmıştır.⁵⁷³ Osmanlı'nın ilk zamanlarında sistemli şekilde uygulanan Millet Sistemi, Tanzimat Dönemi'ne (1839-1876) kadar devam ettirilmiş, Tanzimat'la beraber Müslümanlar ve Gayrimüslimler eşit vatandaşlık haklarına sahip olmuşlardır. Bundan sonra Yahudiler de hiçbir kısıtlamaya maruz kalmadan idarî, askerî ve sivil hayatta var olmaya başlamış ve devam eden süreçte hakları daha da artırılmıştır.⁵⁷⁴

Tanzimat'tan sonra birçok hakka sahip olmalarına rağmen Osmanlı Yahudileri arasında ortaya çıkan Sabatay Sevi'den (1626-1676) de bahsetmek gerekir. Sabatay Sevi Mesihlik iddiasıyla ortaya çıkmış, Padişah IV. Mehmet ondan mucize istediğinde gösterememiş ve o, Müslüman olduğunu söyleyerek kurtulmuştur. Ancak içten içe inançlarını devam ettirmiştir. O dönemde dünya Yahudilerini hayal kırıklığına uğratan Sevi'nin Mesihlik iddiasına, bugün bile inananların olduğu düşünülmektedir.⁵⁷⁵ Bu açıdan bakıldığında onun Yahudiler üzerindeki etkisinin büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Yahudiler, Müslümanların hâkimiyetinde yaşadıkları dönemlerde, zihinlerinde İslâm ve Hz. Muhammed hakkında bazı algılar oluşmuştur. Bu algılar, Yahudi bilginlerin eserlerinde görülmekte ve onlar İslâm ve onun Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliği ve Kur'an'ın vahiy ürünü olup olmadığı gibi konuları tartışmışlardır.

Yahudiler, İslâm hakkında yazdıkları eserlerinde genellikle Hz. Peygamberin peygamberliği konusunda yoğunlaşmışlardır. Yahudiler İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemişlerdir. Yahudiler tarafından Hz. Muhammed'in peygamberliğinin kabul edilmemesinin gerekçesi olarak peygamberliği Malaki ile son bulduğu gösterilmiştir. İslâm'ın kabul edilmemesi ise onun Tevrat hükümlerine zıt ve onları ortadan kaldıran esasları getirdiği şeklindeki bir algıdan kaynaklanmıştır.⁵⁷⁶ Ayrıca Yahudi bilginler, Hz. Peygamber'in soyu, ailesi, doğumu, kişilik özellikleri ve peygamberliği hakkında bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler, genellikle Hristiyan hâkimiyetinde yaşayan Yahudiler tarafından ve Ortaçağ-Bizans

⁵⁷² Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Belleten*, C. LVII, S. 219, 1993, s. 540.

⁵⁷³ M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî (Osmanlılar'da)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, C. XLIV, İstanbul 2013, ss. 438-440.

⁵⁷⁴ Bozkurt, a.g.e., ss. 543- 547.

⁵⁷⁵ Küçük vd, a.g.e., s. 271.

⁵⁷⁶ Yasin Meral, "Orta Çağ Yahudi Dünyasında İslam Algısı", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. X, S. 1, 2015, s. 74.

kaynaklarından alıntılarla yazılmış ve gerçeklerden oldukça uzaktır. Bu açıdan Yahudiler, Hz. Muhammed'in peygamber olmadığını ispatlamak ve onu küçümsemek maksadıyla onu bazı olumsuz sıfatlarla nitelendirmişlerdir. Örneğin Hz. Peygamber'i sahtekâr, sözde peygamber manasında *rasul* kelimesine benzer şekilde *pasul*, koyun çobanı, günahkârların sefih çobanı manasında *ro'e evili*, mecnun, deli, dengesiz manasında *meşuga*, psikolojisi bozuk, dengesiz manasında *iş ha-ruah* sıfatlarıyla nitelendirmişlerdir. Bunun yanı sıra İbranice'de Muhammed ismini karşılayan her bir harf bulunmasına rağmen, onun ismini doğrudan kullanmamak için *Mahmit*, *Mahomat*, *Mahomati* ya da *Mahmad* gibi isimler kullanmışlardır. Benzer şekilde Yahudiler, eserlerinde Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmedikleri için ondan söz ederken *peygamberlik iddiasında bulunan şahıs* olarak nitelendirmişlerdir. Dahası Hz. Peygamber için “*güçlü, çok kurnaz, entrikacı, halkın aklını çalmayı iyi bilen sahtekâr, aldatici ve elinin ulaştığı yere kötülük bulaşan ve kurnazca duygularla İslâmiyet'i güzel gösterebilecek kadar göz boyayıcı*” ifadeler kullanmışlardır.⁵⁷⁷

Zikredilenlerin yanı sıra Yahudilerin İslâm ve Müslümanlara karşı da olumsuz algıları ve yaklaşımları olmuştur. Yahudi algısında İslâm genellikle Araplıkla eşdeğer görülmüş, Hz. İsmail'in Hz. İbrahim'in hayırsız oğlu olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle Yahudiler, İslâm'a da İsrailoğulları-İsmailoğulları düşmanlığı çerçevesinden bakmışlardır. Ayrıca Yahudiler, Hz. İsmail'in önce sünnet olmasının Hz. İshak'a haksızlık olduğuna inanmış ve kutsal toprakların İsmailoğulları tarafından alınacağından endişe duymuşlardır. Üstelik İsmailoğullarının İsrailoğullarına en çok zulmeden topluluk olduğu söylenmiştir.⁵⁷⁸ Dolayısıyla Yahudilerin Hz. İsmail'e duydukları düşmanlık, Araplar ve onların soyundan olan Hz. Muhammed ve Müslümanlara da olmuştur.⁵⁷⁹

Diğer taraftan Yahudi kaynaklarında İslâm'ın kökeni hakkında da bazı teorilerden bahsedilmiştir. Bunlardan birisine göre; Kur'an-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in etrafındaki Müslüman görünen ancak Yahudi olan arkadaşları tarafından yazıldığı iddiasıdır. Diğer bir ifadeyle Yahudiler, Kur'an ve Tevrat arasındaki benzerliklerden dolayı Kur'an'ın Yahudi kutsal kitabına dayandığını iddia etmişlerdir. Buna göre Hz.

⁵⁷⁷ Nuh Arslantaş, “İslâm ve Yahudi Kaynakları Bağlamında Ortaçağ Yahudilerinde Hz. Muhammed Algısı”, *Siret Sempozyumu II- Türk-İslâm Tarihinde ve Batı'da Hz. Muhammed Algısı*, 30 Nisan-01 Mayıs 2011, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik 2012, s. 122.

⁵⁷⁸ Zohar, Şemot, II, 17a.

⁵⁷⁹ Baki Adam, “Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslâm'a Bakışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVII, 1997, ss. 333-359.

Peygamber kendisine peygamberliğin müjdelendiğiyle ilgili rüyasını bir Yahudi âlime anlatmış, o da bunun peygamberlik âlâmeti olduğunu anlayarak Yahudi cemaatine haber vermiştir. Yahudi cemaatinden öne çıkan isimler de Hz. Peygamberi kandırmış, yönlendirmiş ve bir kitap yazarak ona sunmuşlardır. Böylece Hz. Peygamber'in Yahudilere zarar verme ihtimalinin ortadan kaldırıldığı şeklinde bir düşünce kabul görmüştür.⁵⁸⁰ Ayrıca Yahudiler, İslâm'ın geldiği dönemde hâkim kültürün Yahudilik olduğundan hareketle Kur'an'da geçen *cennet*, *cehennem*, *sekîne*, *Furkan* gibi kavramların, kıssaların ve kişi isimlerinin Yahudilikten esinlenildiğini iddia etmiştir. Böylece Kur'an'ın orjinal bir kitap olmadığını ve onun Yahudi kültürünün devamı olduğunu söylemeye çalışmışlardır. Bunun yanı sıra Yahudiler, İslâm'dan önce Arabistan'daki diaspora Yahudilerinin burada yüksek bir kültür oluşturmalarından yola çıkarak da Hz. Peygamber'in Yahudilerden bu kültürü sözlü/şifahi olarak aldığını ve bizzat Yahudi mabetlerini ziyaret ederek bilgi edindiğini düşünmüşlerdir.⁵⁸¹ Dolayısıyla Yahudiler, İslâm'ın Yahudilik'ten etkilendiğini, Kur'an'daki birçok şeyin Yahudilik'ten alındığını ve onun orijinal bir din olmadığını iddia etmişlerdir.

Yukarıda anlatılanlara örnek olarak Endülüs'te İslâm hâkimiyetinde yaşayan Yahudi âlim İbn Meymun'un eserlerindeki İslâm ve Müslüman algısından bahsetmek yerinde olacaktır. İbn Meymun'un Hz. Muhammed'in Tevrat'ta müjdelendiğini reddettiği ve Hz. Peygamber hakkında *meşuga* sıfatını kullandığı nakledilmiştir.⁵⁸² Buna paralel olarak o, Kur'an için *kalon* (utanç) sıfatını kullanmıştır. Bunun yanında o, Yahudilik dışında hiçbir inancın olamayacağını kabul etmesine rağmen Müslümanların putperest olmadığını ve İslâm'ın tevhit dini olduğunu söyleyerek İslâm hakkında olumlu ifadelere yer vermiştir. Bu anlamda onun, İslâm dinini Yahudilik dışındaki dinlerden en üstünü olarak gördüğü aktarılmıştır.⁵⁸³ Bununla beraber İbn Meymun'un, İslâm dinini Mesih merkezli olarak ele aldığı fark edilmiştir. İbn Meymun Hz. Muhammed'in, Allah'ın mesajını putperestler arasında yaymakla ve insanlığı Allah'a çağırarak Mesih'in gelişine ortam hazırladığını kabul etmiştir. Dahası İbn Meymun, İslâm sayesinde Tora'nın hükümlerinin ve monoteizmin uzak memleketlerde

⁵⁸⁰ Yasin Meral - Uri Melammed, "Hz. Muhammed'e Dair Bir Yahudi Efsanesi: Ma'ase Mahmat Adlı Risalenin Yeniden Tahkik ve Tercümesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LIII, S. 2, 2012, ss. 1-21.

⁵⁸¹ Özcan Hidir, "İslâm'ın Yahûdî Kökeni Teorisi İle İlgili İddialar Ve Çalışmalar", *İLAM Araştırma Dergisi*, C. III, S. 1, 1998, ss. 155-168.

⁵⁸² Nuh Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet-İbranice Tarih Kitapları Açısından Bir İnceleme*, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, ss. 92-94.

⁵⁸³ Yasin Meral, *İbn Meymun'un Eserlerinde İslâm ve Müslümanlar*, Basılmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, ss. 140-246.

yayılabildiğini söylemiştir.⁵⁸⁴ Ayrıca İbn Meymun, İslâm'ın monoteist bir din olduğunu ifade ettiği bir mektubunda İslâm'dan putperest diye bahsedenin günâh işlediğini de belirtmiştir.⁵⁸⁵ Buna rağmen İbn Meymun İslâm'ın ve Müslümanların dinlerinin yanlışlığını Mesih döneminde anlayacaklarını ifade ettiği aktarmıştır.⁵⁸⁶ İbn Meymun'un İslâm hakkında olumlu söylemlerinin yanı sıra, Yahudi âlimi Natanel ben Feyyumi de Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmiş, ancak onun yalnızca Araplara peygamber olarak gönderildiğini, Yahudilerin bundan muaf olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁷

Özetle, Müslüman hâkimiyeti altındaki Yahudiler, Kur'an ve sünnet çerçevesinde oluşan *Ehl-i Kitap* ve *zimmîlik* hukuku çerçevesinde hoşgörüyle karşılanmışlardır. Hristiyan yönetimlerin altında baskı gören Yahudilerin İslâm beldelerine kaçmasıyla bu topraklarda Yahudi nüfusu gittikçe artmıştır. Hz. Peygamber Dönemi'nde Yahudiler hukuken bir millet olarak tanınmış ve belli şartlarda bir arada yaşamaya çalışılmış, ancak onlar bu şartlara uymayarak Medine'den sürülmüşlerdir. Hz. Peygamber sonra Halifeler, özellikle de Hz. Ömer Dönemi'nde *Ömer Antlaşması* Ehl-i kitap'ın din özgürlüğü garanti altına alınmıştır. İslâm fetihlerinin yaygınlaşmasıyla farklı Yahudi diasporaları Müslüman hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Endülüs Emevî Dönemi, Yahudilerin İslâm hakimiyeti altında Altın Çağ'larını yaşadıkları bir dönem kabul edilmiştir. Ancak Hristiyanların Endülüs'ü Müslümanlardan geri almasıyla Yahudilere baskı uygulanmıştır. Neticede Yahudiler Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Yahudiler, Müslüman bir idare olan Osmanlı'da en rahat dönemlerinden birini yaşamışlar ve gün geçtikçe daha fazla hakka sahip olmuşlardır. Müslümanların kendilerine bu kadar hoş görülü davranmalarına karşılık Yahudiler, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve İslâm dininin vahiy ürünü olmasını tartışmışlardır. Onlar, Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul etmezken onu küçümseyici sıfatlarla nitelendirmişlerdir. Aynı şekilde Kur'an'ın da Yahudilik'ten alındığını ispat etmeye çalışmışlardır. Sonuç olarak Yahudilerin, İslâm dünyasında diaspora tecrübelerinin yanı sıra onların Hristiyan dünyasında da diaspora yaşamışlıkları vardır.

⁵⁸⁴ Jacob Neusner, *Judaism in the Secular Ages*, Ktav Publishing House, New York 1970, s. 71.

⁵⁸⁵ Isadore Twersky, *A Maimonides Reader*, Behrman House, New Jersey 1972, s. 477.

⁵⁸⁶ Eldar Hasanoğlu, "Nuhî Kimliği Bağlamında Yahudilikte Yabancı Algısı", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. II, S. 1, 2015, s. 152.

⁵⁸⁷ Yasin Meral, "Hz. Muhammed'in Peygamberliğini Kabul Eden Yahudi Âlim: Natanel ben Feyyûmî", *Oksident*, C. II, S. 2, 2020, ss. 261-267.

3.2. HİRİSTİYAN DÜNYASINDA YAHUDİ DİASPORASI

Hıristiyanların Yahudilere bakışı Hıristiyanlık öncesi Hellenistik Dönem’le ilişkilendirilmiş ve bu dönemde yaşananlar Hıristiyanların Yahudilere bakışını etkilemiştir. Ayrıca pagan yazarların Yahudiler hakkında yazdıkları metinlerin de daha sonraki dönemde Hıristiyanların Yahudilere bakışında etkili olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda Hellenistik Çağ’da Yahudiler daha kapalı bir toplum olarak inanç ve geleneklerini korumaya çalışmışlardır. Onların bu çabası Hellenler tarafından anlaşılabilir görünüşte tepkilere neden olurken konjonktür gereği Yahudilerin kendilerini diğerlerinden ayırdıkları ve Hıristiyanların bu arkaplandan az da olsa etkilendikleri düşünülmüştür. Örneğin Yahudilerin insan kurban ettiği iddiası gibi pagan Yahudi karşıtlığından gelen inançların Hıristiyanlar tarafından da kabul edildiği görülmüştür. Diğer bir ifadeyle paganlar Yahudilerin insan kurban ettiğini iddia etmiş ve bu iddianın Hıristiyanlar tarafından da benimsendiği belirtilmiştir.⁵⁸⁸

Yukarıdakilere ilâveten Hıristiyanların Yahudi karşıtlığının en temel kaynağı Tanah olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede ilk Hıristiyanlar da Yahudilere Tanah üzerinden suçlamalarda bulunmuşlar ve Tanah’ta Yahudilerin çokça eleştiriliyor olması, Hıristiyan yazarların kullanabileceği argümanlara dönüşmüştür. Özellikle Hz. İsa ile İsrailoğulları peygamberlerinin çektiği sıkıntılar birbirine benzetilerek Yahudiler suçlanmıştır. Dahası erken dönem Hıristiyanlığında Yahudilere yönelik düşmanlığın temelinde, Yahudilerin Hz. İsa’ya inanmayarak onun çarmıha gerilmesinden sorumlu tutulmaları gösterilmiştir. Sadece Hz. İsa ile çağdaş olan Yahudiler değil, onların soyundan gelen Yahudiler de bu günahın sorumlusu sayılmışlardır.⁵⁸⁹ Bu durum onların, erken dönem Hıristiyanları tarafından *Mesih katilleri* ve *Tanrı Oğlu’nun katilleri* olarak isimlendirilmelerine sebep olmuştur. Hz. İsa’nın kanını döktüklerinden dolayı Yahudilerden kan bedeli talep edilmiştir. Bu nedenle Hıristiyanlar, Yahudilerin bu günahı ancak vaftiz yoluyla kurtulabileceklerine inanmışlardır.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ Walter Laqueur, *The Changing Face of Antisemitism -From Ancient Times to the Present Day*, Oxford University Press, New York 2006, s. 55; Ayrıca Yahudilere yönelik kan iftiralarıyla ilgili Bkz. Seda Özmen, “Batıda Yahudilere Yönelik Kan İftiraları”, *Türk&İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, S. 13, 2017, ss. 154-163.

⁵⁸⁹ Mat.27:25 numaralı metin üzerinde tartışılmış ve Yahudilerin Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesini istemelerinin sorumluluğu hem Hz. İsa’nın çağdaş Yahudilere hem de onların soyundan gelenlere isnad edilmiştir.

⁵⁹⁰ Elç.2:36-39.

Yahudiler, Hz. İsa'nın mesajını yaydıkları için Havarileri suçlamışlardır.⁵⁹¹ Bunun yanı sıra Kilise Babaları, İznik Konsili öncesinde Yahudilere karşı duyarsız kalmışlardır. Onlar genellikle Yahudi inancının hükümsüzlüğü ve yeni İsrail'in artık Hristiyanlar olması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bunun yanında yine onların İznik konsili sonrası Yahudilere karşı daha sert bir duruş sergiledikleri görülmüştür. Buna paralel olarak bu dönemde de Yahudilerin başlarına gelen felaketlerin, Hz. İsa'ya düşmanlıklarından kaynaklandığına inanılmıştır. Aynı zamanda İznik Konsili sonrası (4. yy. sonrası) Kilise Babalarının, kitleleri de Yahudilere karşı kışkırttıkları, bu konuda Yahudi ve Hristiyanları ayıran kararlar aldıkları görülmüştür. Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmî din olarak kabul ettikten sonra Yahudilere karşı geliştirilen nefret, bireysel cemaat inancından, devlet kurallarına dönüşmüştür. Bundan sonra Roma, Yahudilere karşı baskı politikası izlemeye başlamıştır.⁵⁹² Pagan dünyadan başlatılan ve zamanla şiddetlenen antisemitizm mirasını devralan Hristiyan dünyası, sonraki dönemde de bu mirasa sadık kalmıştır.

İslâm hızla yayılmasına rağmen Hristiyanlık, Avrupa ve Bizans'ta varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde Batı Avrupa'daki Yahudiler, kendi kurallarınca ve mahkemelerince yönetilmişlerdir. Ancak zamanla Hristiyan Avrupa'daki Yahudi varlığı tehdit olarak algılanmış, 1096'da Papa II. Urban ile başlatılan Haçlı Seferleri esnasında bu tehdit ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Yahudiler toplu katliamlara maruz bırakılmış ve Yahudilerin *Mesih katilleri* olduğu dillendirilmiştir. Aynı zamanda Yahudilerin ticaretle uğraşmaları engellenmiş, bu nedenle Yahudiler tefeciliğe yani ticaret yapmak isteyenlere borç vererek finanse etme işlerine yönelmişlerdir.⁵⁹³ Bundan sonra Yahudiler hem katil hem tefeci olarak olumsuz bir imaja sahip olmuşlardır. Bunun üzerine 1144 senesinde Norveç'te bulunan bir Yahudi grubunun Fısıh Bayramı'nda ekmek yapmak için Hristiyan bir çocuğun kanını kullandıklarının iddia edilmesiyle bu *kan iftirası* Avrupa'da büyük taraftar bulmuştur. Hristiyanların Yahudiler hakkındaki iddialarına ve suçlamalarına bir örnek de İspanya'dan verilebilir. Örneğin, İspanya'da toplanan Toledo Konsillerinde, Yahudi Hristiyan ilişkileri daha gergin bir seviyeye taşınmıştır. Bu konsilde Yahudilerin Hristiyanlarla evlenmesi yasaklanmış, köleleştirilmelerine karar verilmiş ve Yahudilere vaftiz ya da sürgün

⁵⁹¹ Elç.14:2, 19; 17:5.

⁵⁹² Ulaş Töre Sivrioğlu, "Erken Hristiyan Literatüründe Yahudiler ve Anti-Semitizm", *Seleucia (Olba Kazısı Serisi)*, S. 7, Nisan 2017, ss. 235-278.

⁵⁹³ Cohn-Sherbok, a.g.e., s. 84.

olmak üzere iki seçenek sunulmuştur.⁵⁹⁴ Böylece Hristiyan Avrupa'da Yahudi sorunuyla daha yakından ilgilenilmeye başlanmıştır.⁵⁹⁵

13. yy. gelindiğinde Avrupa'da Yahudi nüfusu artmakla beraber bunların çoğu Batı Avrupa'daki Almanya gibi ülkelerde yaşamışlardır. Yahudiler, Almanya'da da baskı ve saldırılara uğramış ve neticede birçok Yahudi cemaati yok olmuştur. 14. ve 15. yy.'larda Avrupa'daki Yahudi nüfusu, Yahudilere karşı yapılan baskı, kovulma, veba salgını gibi nedenlerden ötürü ciddi şekilde azalmıştır. Yaşanan felaketlerin Yahudilerden kaynaklandığı algısı Yahudileri sürekli sürgün ve katliamlarla karşılaştırmıştır.⁵⁹⁶

Zikredilen yüzyıllarda İngiltere'deki Yahudi yaşamının inişli çıkışlı olduğunu söylemek mümkündür. Yahudilerin ülkeden kovulmaları için fermanlar hazırlanmıştır. Hristiyanların kendi aralarında faizli borç ilişkisinin dinen yasaklanmasından yararlanan Yahudiler, böylece borç ve faiz ile zenginleşmiş, hatta hükümdarlara bile borç vermişlerdir. Yine de Avrupa'da yayılan Yahudi efsanelerinden payını İngiltere de almıştır. Haçlı Seferlerini gerçekleştirmek için paraya ihtiyaç olması ve Yahudilerin ülkede zenginleşmesi arasında ilişki kurularak Yahudilere cephe alınmış⁵⁹⁷ ve sonuçta konu yine Yahudilerin sürgününe gelmiştir. Böylece İngiltere Yahudileri cebri biçimde Fransa, Almanya ve İtalya'ya gönderilmişlerdir. Yahudiler zamanla Fransa'dan da kovulmuşlar ancak Almanya ve İtalya'da merkezi yönetimin bulunmasından dolayı bütün bir halk olarak ülke dışına çıkarılamamış, bölgesel manada kovulmalar yaşanmış ve mallarına el konulmuştur. Bunun yanında Yahudiler, İspanya ve Portekiz'den de kitlesel olarak göçe zorlanmışlardır. Hristiyanların İber Yarımadası'nı Müslümanlardan geri alma ideali olan *Reconquista* kapsamında Hristiyanlar, sahip olabildikleri bölgelere Yahudileri yerleştirmişlerdir. Bu dönemde yöneticiler Yahudilerin siyasî ve ekonomik tecrübelerinden yararlanmak için onlara yönetimde görev vermişler, İber Yarımadası'nın tamamının fethinden sonra Yahudilere gerek kalmadığı düşüncesiyle verilen görevler geri alınmıştır. Halk ve Kilise, Yahudilerin din değiştirmesi için baskı yapmışlardır. Böylece görünürde Hristiyan olup asıl dininde Yahudi kalan

⁵⁹⁴ Mehmet Özdemir, "Hristiyan İspanya'da Yahudi Aleyhtarlığı", *Bütün Yönleriyle Yahudilik Sempozyumu (Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII)*, 18-19 Şubat, Ankara 2012, ss. 241-242.

⁵⁹⁵ Cohn-Sherbok, a.g.e., s. 84.

⁵⁹⁶ Cohn-Sherbok, a.g.e., ss. 84-85.

⁵⁹⁷ Cecil Roth, *A History of the Jews in England*, 3. Baskı, Clarendon Press, Oxford 1964, s. 21.

Marranolar⁵⁹⁸ ortaya çıkmıştır. Bunun ardından 1480 senesinde İspanya’da Kral Ferdinand ve Kraliçe İzabella’nın isteğiyle Hristiyan dinine uymayan, görünürde Hristiyan olup Yahudi inancını sürdüren *Marranoları* yargılamak için Engizisyon mahkemeleri kurulmuştur.⁵⁹⁹ Marranolar, mahkemede sorgulanmış, günahlarını itiraf edenler türlü cezalara çarptırılarak ıslah edilmiş, itiraf etmeyenlere daha büyük cezalar verilmiştir. Yahudiler bu sayede asimile edilmeye çalışılmışlardır. Aynı zamanda hem Yahudiliği hem Hristiyanlığı bir arada yaşamaya çalışan Marranolar, melez bir kültür meydana getirmişlerdir. Onlar, toplumsal hayatta Hristiyan olduklarını ispat edebilmek için görünür işaretler ve şekli ibadetlerini yerine getirirken, farketirmeden Yahudi kültür ve ibadetlerini de yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Marranolar, tek tanrı, Mesih, kurtuluş ve Yahudi Hristiyan yaşamı konularında kendilerine has kaynaşmış bir yaşam stili ortaya koymuşlardır. Bu durum, Kilise tarafından homojen bir dinî toplum meydana getirme amacının tam anlamıyla gerçekleştirilemediğini göstermiştir.⁶⁰⁰ 1492’ye gelindiğinde son Müslüman toprağı Granada da Müslümanlardan geri alınmış, kral ve kraliçe Yahudilerden ya Hristiyan olmalarını ya da ülkeyi terk etmelerini istemiştir. Yahudiler 1497’de Portekiz’den kovulmuş, 16. ve 17. yy.’larda da son Marranolar İspanya’yı terk etmişlerdir. İspanya’dan ve Portekiz’den Osmanlıya göç edenler Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Akdeniz bölgelerindeki Yahudi cemaatlerine katılırken Avrupa’ya gidenler kendi cemaatlerini kurmuşlardır.⁶⁰¹

İspanya’nın Portekiz’i topraklarına katmasıyla daha önce bahsettiğimiz Engizisyon mahkemeleri Portekiz’de katı biçimde uygulanmış ve baskılar sonucu Marranolar Portekiz’den Amsterdam’a göç etmişlerdir. Göç eden Marranolar, eğitimli kimseler ve devlet adamlarından oluşmuştur.⁶⁰² Amsterdam 1930’larda Seferad Yahudilerinin merkezi haline gelmiştir. Ardından 1940’larda Aşkenazlar da burada cemaatleşmeye başlamışlardır. Seferadlar, Aşkenazlara karşı üstünlük iddiasında olmuşlardır, Aşkenazilerle evliliği yasaklamışlar ve cemaatlerinden bile dışlamışlardır. Bütün bunlarla birlikte Amsterdamlı Yahudiler, 17. ve 18. yy.’da din ve ekonomi gibi alanlarda öncü rolünde olmuşlardır. Amsterdamlı önemli isimlerden Baruch

⁵⁹⁸ Bu kişilere İbranice’de zorlananlar anlamında *Anusim* denilmesine rağmen İspanya halkı onlara domuzlar anlamında Marrano demiştir. Besalel, a.g.e., s. 78.

⁵⁹⁹ Cohn-Sherbok, a.g.e., s. 85.

⁶⁰⁰ Mahmut Salihoglu, “Marranolar ve Dini İnançları”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 5, S. 49, 2011, ss. 105-115.

⁶⁰¹ Besalel, a.g.e., ss. 75-80.

⁶⁰² Scheindlin, a.g.e., s. 160.

Spinoza'nın ailesi de Amsterdam Yahudilerindendir.⁶⁰³ Spinoza, Yahudi bir aileden gelerek Tanah eğitimi almıştır. O, Tevrat'ı Hz. Musa'nın yazmadığını, Yahudilerin ebediyen seçilmiş ve üstün bir halk olmadıklarını iddia etmiştir. Bunun yerine Tanrı'nın sevgisinin, ahdinin evrenselliğini, her insanın eşit derecede kutsal olduğunu ve peygamberliğin İbranilere has olmadığını vurgulamıştır.⁶⁰⁴ Bütün bunların yanında o, panteist düşüncesinden dolayı Sinagogda *herem cezası*⁶⁰⁵ verilmiştir.⁶⁰⁶ Hollanda'da ise ilk başta az sayıda Yahudinin dinlerini açıkça yaşamalarına izin verilmiştir. 17. yy'da Yahudi nüfus artmaya başlayınca da şehirden şehire durumları değişmiştir.⁶⁰⁷

İlerleyen dönemlerde Hümanizm'in etkisiyle antik dil ve kültürlerle eğilim başlamıştır. Hristiyanlar, İbranice, İncil'in İbranice yorumları ve Kabala hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Dolayısıyla Hümaniz, Hristiyanların Yahudiler, dilleri ve kültürleri hakkında bilinçlenmelerine vesile olmuştur. Bunun yanı sıra Reformasyonla öne çıkan Martin Luther, önce kiliseyi eleştirerek Yahudileri kazanmaya çalışmış, bu gerçekleşmeyince halkı Yahudilere karşı kışkırtmıştır.⁶⁰⁸ Luther, Yahudi karşıtı yazılar hazırlamış, sinagogları ve evleri yakmaya, Yahudi din adamlarının eğitim hakkını gasp etmeye ve Yahudileri kısıp almaya çağırıştır.⁶⁰⁹ Martin Luther, ilk etapta görüşlerine Yahudilerden taraftar bulabilmek için 1523'te *The Jesus Christ was Born a Jew* isimli kitabını yazmış, Yahudileri yanına çekemediğini gördükten sonra 1543'te *On the Jews and Their Lies* isimli kitabını kaleme alarak Yahudileri, haklarında Avrupa'da yayılmış olan efsaneleri kullanarak sert bir dille eleştirmiştir. Dolayısıyla kendi cemaatinde ve Hristiyan halkta var olan Yahudi aleyhtarlığını da körüklemiştir.⁶¹⁰

1500'lerde başlayan değişimler Yahudi hayatını olumlu yönde etkilemiştir. Avrupa'da ekonominin gelişmesi uzun yıllardır tefecilikle ilgilenen Yahudilerin işine yaramıştır. 17. yy.'da Kapitalizm, Modernleşme, Hümanizm, Aydınlanma ve Reform hareketleri gibi gelişmeler neticesinde kilisenin tekeli kırılmış, Yahudiler artık bir

⁶⁰³ Brenner, a.g.e., ss. 111-113.

⁶⁰⁴ M. Kazım Arıcan, "Spinoza Felsefesinde Yahudilik ve Yahudiler", *Bütün Yönleriyle Yahudilik Sempozyumu (Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII)*, 18-19 Şubat, Ankara 2012, ss. 421-432.

⁶⁰⁵ Spinoza'ya verilen Herem cezası için bkz. Rumeysa Bektaş, *Yahudilikte İtikâdî Sapkınlıklar ve Cezaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, ss. 127-131.

⁶⁰⁶ Gürkan, *Yahudilik*, s. 73.

⁶⁰⁷ Brenner, a.g.e., s. 111.

⁶⁰⁸ Scheindlin, a.g.e., ss. 153-154.

⁶⁰⁹ Brenner, a.g.e., ss. 102-103.

⁶¹⁰ Hatice Keleş, "Martin Luther'in Yahudiler Hakkında Söylemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Amasya İlahiyat Dergisi*, S. 22, 2024, ss. 120-155.

cemaatten çok vatandaş olarak görülmeye başlanmıştır. Bundan sonra daha iyi konumlara gelerek artık Batı Avrupa'nın her yerinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir.⁶¹¹

Yahudiler, Haçlı Seferleri esnasında Hristiyanların olumsuz tutumları sonucu Orta Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya göç etmişlerdir. Göç ettikleri Polonya ve Litvanya gibi yerlerde, ekonomik gelişmelere paralel olarak dönemin yöneticileri tarafından, ticari zekâlarından faydalanmak için tercih edilmişlerdir. Bu sayede Yahudiler halk ve asiller arasında aracı haline gelmişlerdir. 1600'lü yıllarda bu bölgelere tamamen yerleşerek ticaretin yanında tarım ve zanaat gibi işlerle de ilgilenmişlerdir. Daha önce Orta ve Batı Avrupa'da baskı ve dışlanma gören Yahudiler Doğu Avrupa'da nisbeten daha rahat bir yaşama kavuşmuşlardır. Elde edilen ekonomik imkânlar, Aşkenazları da entelektüel olarak etkilemiş, Aşkenazlar Talmud çalışmalarına yönelmişlerdir. Gittikçe serbestiyet elde eden Yahudiler, Ukrayna'nın Polonya'ya saldırmasıyla yeniden zulüm görmüşlerdir. Neticede Doğu Avrupa'da Yahudi nüfusu ölüm, göç gibi nedenlerle azalmış, Yahudiler ancak yüzyılın sonuna doğru toparlanabilmişlerdir. Bu sırada Mesihlik iddiasında bulunan Sabatay Sevi'nin Mesihlikten dönmesi ve Müslüman olduğu haberleri Doğu Avrupa Yahudilerini psikolojik olarak ciddi anlamda etkilemiştir.⁶¹²

Yahudiler üzerine zulümler devam ederken Doğu Avrupa'da Yahudi varlığı yok olma noktasına gelmiştir. Yahudi cemaatinden birçok insan öldürülmüş ve köleleştirilmiştir. Yaşananların şiddetini ifade edebilmek için bu döneme *Üçüncü Yıkım* adı verilmiştir. Bundan sonra Yahudiler, Almanya, Amsterdam ve Osmanlı gibi ülkelere göç etmişlerdir. Bu sırada Polonya, kısa sürede kendisini toparlamış⁶¹³ ancak bu sefer 1700'lü yıllarda Prusya, Avusturya, Rusya tarafından ülke parçalanmıştır. Yahudilerin ekseriyeti Rus bölgesinde kalmış, Osmanlı'dan alınan yerlere yerleştirilmiştir. 1800'lü yılların başında Rusya'da I. Aleksander, Yahudilere yönelik hoşgörülü bir politika izlemiştir. Yahudilerin Rus okullarında eğitim almalarına ve belli şartlar altında okul açmalarına izin verilmiştir. Bunun yanında Yahudilerin köylerde yaşamaları, içki ticareti yapmaları ve toprak kiralamaları gibi bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Yahudiler, şehirlerde genişlemeye başlamış ancak bu kısa sürmüştür. Devam eden süreçte Yahudilere yönelik baskı yeniden başlamış, asimile çalışmaları yapılmıştır. Aynı

⁶¹¹ Scheindlin, a.g.e., ss. 149-150.

⁶¹² Scheindlin, a.g.e., ss. 152-153.

⁶¹³ Brenner, a.g.e., s. 134.

zamana tekabül eden Yahudi aydınlanması ile Yahudiler de modern bir döneme girmişlerdir.⁶¹⁴

Yahudilerin yaşadıkları coğrafyalarda dinî, ekonomik, siyasî baskılar görmeleri ve neredeyse bulundukları her yerden sürgün edilmelerinin ardından önemli gelişmeler yaşanmıştır. 18. ve 19. yy'ları içine alan dönemde Avrupa Aydınlanmasına paralel ortaya çıktığı düşünülen Yahudi Aydınlanma düşüncesi kendine yer bulmuştur. Yahudi Aydınlanması *Haskala* olarak adlandırılmıştır. Temel amaç, Yahudilerin din ve kültürlerinden vazgeçmeden bulundukları toplumlarla entegre olmaları ve Yahudi dininin modern hayata uyarlanmasıdır. Haskalanın özellikle Yahudi eğitim öğretimi, dili, Mesih inancı üzerinde etkileri olmuştur. Haskala fikrinin Yahudiliğe zarar verdiğini ve onu asimile edeceğini düşünen Ortodoks çizgi, bu düşünceye karşı çıkmıştır.⁶¹⁵ Haskala öncülerinden Moses Mendelson, Yahudilerin kendilerini tam bir rahatlıkta hissettikleri yerlerde vatandaş olabileceklerini vurgulamıştır. Mendelson, Tevrat'ı Almanca'ya çevirmiş, Yahudi eğitiminin modernize edilmesiyle ilgilenmiştir.⁶¹⁶ Esasen bu düşünce Yahudilerin yüzyıllardır içinde bulundukları toplumlarda gördükleri eziyetleri bertaraf etmek için bazı çerverelerce bir çare olarak düşünülmüştür denebilir. Çünkü iki karşıt grubun çatışması zamanla birinin taviz vermesini gerektirmektedir. Burada daha ziyade taviz verebileceğini düşünen tarafın Yahudiler olduğunu görmekteyiz. Bununla beraber Yahudilik'te reform düşüncesi, daha çok Almanya'da kendisine yer bulmuş ve kökleşmiştir. Zamanla Yahudiliğin şeriata sahip bir din olması basitleştirilerek, onun yalnızca ahlak kurallarından ibaret olduğu düşünülmüş ve Yahudi pratikleri terk edilmiştir. Daha sonra Yahudilikte reform düşüncesi Amerika'ya taşınmıştır.⁶¹⁷

Amerika'ya göç eden ilk Yahudiler, 1492'de İspanya'dan sürülerek sonrasında dünyaya açılan Yahudilerle ilişkilendirilmiştir. Yahudiler, önceleri küçük bir grup oldukları Amerika'ya mali destekte bulunmuş ve Amerikan toplumuyla iyi ilişkiler geliştirmişlerdir. 19. ve 20. yy.'larda Nazi Almanyası'ndan ve Rusya baskısından kaçan Yahudilerin Amerika'ya gelmesiyle buradaki Yahudi nüfus artmıştır. Amerika'ya

⁶¹⁴ Scheindlin, a.g.e., ss. 173-176.

⁶¹⁵ Ali Osman Kurt, "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. VII, S. 1, 2010, ss. 33-59.

⁶¹⁶ Cohn-Sherbok, a.g.e., ss. 126-127.

⁶¹⁷ Judaism, "Religious Reform Movement", Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Judaism/Religious-reform-movements> (Erişim: 10.10.2024).

Yahudi göçlerinin nedenleri olarak Yahudi düşmanlığı, pogromlar,⁶¹⁸ ayrımcılık ve ABD'deki yeni olanakların varlığı sayılmıştır. Zamanla Amerika, Yahudi diasporasının merkezi haline gelmiştir.⁶¹⁹ Amerika'da Yahudi nüfusu 1800'lerin başlarında 5000 iken 1920'lerde 4 milyona kadar ulaşmıştır. Yahudiler, Amerika'da büyük şehirlerde yaşamış, başlarda küçük işler yaparken zamanla işlerini büyütmüşlerdir. Bu dönemde sendikalar, Amerikan Yahudilerinin bir araya gelmelerini sağlamıştır. Ancak zamanla Amerika yaşamına alışan Yahudiler dinlerinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Bunun yanında Alman Yahudileri yanlarında reform düşüncesini de getirmişlerdi. Amerikan Yahudileri reform düşüncesinden uzak durmuşlar, Amerika vatandaşlığını kaybetmemek için Siyonizm'e de mesafeli yaklaşmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda çok sayıda Yahudi ölmüş, savaş sonrası Amerika'ya göçmen girişi yasaklanmıştır. Ayrıca Yahudiler, genellikle ticaretle ilgilendiklerinden, 1929 Ekonomik Krizinden etkilenmişlerdir. Dahası Almanya'da Nazi propagandasının ve dünyada antisemitist eylemlerin tekrar gün yüzüne çıkmasıyla Yahudiler, kendi kimliklerine tekrar eğilmişlerdir.⁶²⁰

Yahudiler, İspanya, Portekiz, Almanya, Rusya gibi büyük ülkelerin kendilerine yönelik düşmanlıklarından kaçarak Amerika'da karşıtlıklardan ve kölelikten kurtulacaklarına inanmışlardır. Zorluk dönemlerinde daha da sarıldıkları Mesih inançları ile Amerika'da kavuşacaklarına inandıkları özgürlük arasında ilişki kurarak burada devlet egemenliğine yeniden kavuşacaklarını düşünmüşlerdir.⁶²¹ Aynı zamanda Alman Yahudileri, New York'ta Yahudi Teoloji Fakültesi'ni, yurtdışındaki Yahudilerin lobi faaliyetleri için Amerikan Yahudi Komitesi'ni ve yurt içinde Yahudi karşıtlığı ile mücadele için Anti Defamation League'yi kurmuşlardır. Bu kuruluşlar daha da çoğalmış, Amerika'da Yahudilerin farklılıklarının aza indirilmesinde etkili olmuşlardır.⁶²² Yahudilerin Amerikada kısıtlandığı dönemler de olmuştur. I. Dünya Savaşı döneminde yabancılar dışlanırken Yahudiler buna dâhil edilmiştir.⁶²³

⁶¹⁸ Rusça bir kelime olarak Pogrom: "katletmek, zulmetmek, şiddetle yok etmek" anlamına gelmektedir. Bu manada Yahudilerin Rusya'dan göç etmelerine neden olmuştur. Dahası Pogrom, Rusya'da Yahudi karşıtlarının Yahudilere yönelik şiddet eylemlerine verilen isim olmuştur. "Pogrom", *Holokost Encyclopedia* <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/pogroms-abridged-article> (Erişim: 05.10.2024).

⁶¹⁹ Ufuk Ulutaş vd., *İsrail Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Seta Yayınları, Ankara 2012, ss. 182-183.

⁶²⁰ Besalel, a.g.e., ss. 91-92.

⁶²¹ Brenner, a.g.e., s. 175.

⁶²² Cohn-Sherbok, s. 139.

⁶²³ Scheindlin, a.g.e., s. 194.

Yahudiler, Hristiyan yönetimlerinde yaşamışlar, Hristiyanlık ve Hristiyanlar hakkındaki düşüncelerini eserlerinde ifade etmişlerdir. Onlar, Hristiyanlık hakkında genellikle Hz. İsa'nın Mesihliği ve Hristiyan dininin vahiy ürünü olması konularını ele almışlardır. Yahudiler, Hristiyanlığın Yahudilik'ten türeyen bir din olması bakımından ona olumlu bakarken; Hz. İsa'nın Yahudiliğe ters öğretiler getirmesi ve Hristiyanlığın sonradan politeist yapıya bürünmesi bakımından ona olumsuz bakmışlardır. Yahudiler, Hz. İsa'nın Yahudi öğretilerine uygun şeyler getirdiğini ancak kendisini Mesih ilan etmesinde bir ayrışma noktası yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Bu çerçeveden bakıldığında Yahudiler, Hristiyanları bazı noktalarda eleştirmişlerdir. Bunlar; daha önceki peygamberlerin aksine Hz. İsa'nın Tanrı adına konuşması, Hristiyanlığın teslis ile politeizme düşmesi, Hristiyanlıkta Tanrı'nın Hz. İsa'da bedene bürünmesi, Hz. İsa'nın Tanrı ile insanlar arasında aracı olması, Hristiyanlığın Aslî Günah doktrinine inanması, Hristiyanların kurtuluşu Hz. İsa'ya bağlaması ve Yahudiliği daha aşağı bir din olarak görmesidir.⁶²⁴ İbn Meymun Mesih'i tanıyabilmek için önemli kriterler koymuş, eğer bir kişi milletler karşı zafer kazanır, Mabet'i inşa eder ve İsrailoğullarını yeniden toplarsa o kişinin Mesih olduğu anlaşılabilecektir. Hz. İsa bunları başaramadığına göre onun Mesih olması mümkün görülmemiştir. Ayrıca İbn Meymun, Hz. İsa'yı Yahudiliği yıkmak isteyen ilk kişi olarak anlatmıştır.⁶²⁵

Esasen Yahudiliğin Hristiyanlığa eleştirileri Hz. İsa hayattayken o ve takipçilerini yakalattırıp mahkum etmeleriyle başladığı belirtilmiştir. Hristiyanlar Tanah'ta geçen Yeşu isminin Mesih'i ifade ettiğini kabul etmelerine karşın Yahudiler, Yeşu'nun Mesih'i delalet etmediğini iddia etmişlerdir. Bunun yanında Yahudiler, Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı bakire olarak doğurmasını imkânsız görerek onu zina sonucu doğduğunu düşünmüşlerdir. Hz. İsa'nın yaşadığı dönemde Yahudilerin Mesih beklentisinin güçlü olmasına rağmen Yahudi inancında Mesih'in doğal yollarla dünyaya geleceği kabul edildiğinden Yahudiler Hz. İsa'nın Mesih olduğunu kabul etmemişlerdir.⁶²⁶

Yahudi din bilgini Hasday Crescas, Hristiyanlığı *teslisi inancı, aslî günah, bakireden doğum, vaftiz* konularında eleştirmiştir. Bu konularda felsefî açıklamalar yapan Hasday Crescas, Hz. İsa'nın aslî günahtan kurtaran kişi olamayacağını ifade

⁶²⁴ Adam, "Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslâma Bakışı", ss. 345-349.

⁶²⁵ Meral, *Yahudilik*, ss. 390-392.

⁶²⁶ Meral, *Yahudilik*, ss. 382-389.

etmiştir.⁶²⁷ İbn Meymun ise Hristiyanlık hakkında olumsuz bir bakış açısına sahip olmuş ve eserlerinde bundan bahsettiği için Ortaçağ'da Kilise tarafından sansüre maruz kalmıştır. İbn Meymun, Hristiyanlığı putperest bir din olduğunu kabul etmiş, özellikle Pazar günü onlarla alışveriş yapılmaması gerektiğini söylemiştir. Dahası İbn Meymun tıpkı İslâm dinini gördüğü gibi Hristiyanlığı da Yahudilik'ten kopyalanan bir din olduğunu iddia etmiştir.⁶²⁸

Özetle, Yahudiler, Hristiyanlık ile genellikle sürtüşmeli bir ilişki içinde olmuşlardır. Kutsal topraklarından kovulan Yahudiler neredeyse Hristiyan hâkimiyeti altındaki her ülkede bulunmuştur. Ancak kısa refah sürelerinden sonra baskı ve sürgünle karşılaşarak tekrar yer değiştirmeye mecbur kalmışlardır. Bunun sonucunda Yahudiler, Hristiyanlar'dan eserlerinde bahsetmişler, özellikle Hz. İsa'nın Mesihliği ve Hristiyanlık dininin vahiy ürünü olması konusuna yoğunlaşmışlardır. Yahudiler, Hz. İsa'nın kendilerinin beklediği Mesih olduğuna inanmamışlar ve Hristiyanlığın kökeninin Yahudiliğe dayandığını düşünmüşlerdir.

⁶²⁷ Fatma Seda Gurbetoğlu, *Yahudi Din Bilgini Hasday Crescas'ın Hristiyanlık Eleştirisi: Bittul İkkarey Ha-Notsrim*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014, ss. 14-37.

⁶²⁸ Meral, *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*, ss. 161-164.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DÖNEM YAHUDİ DİASPORASININ KUTSAL TOPRAKLARA BAKIŞI

1. YAHUDİLERİN MODERN DÖNEMDE KUTSAL TOPRAKLARA BAKIŞI VE KUTSAL TOPRAKLARDAKİ TECRÜBELERİ

Kutsal, “güçlü bir dinî saygı uyandıran veya uyandırması gereken; kutsi, mukaddes, mübarek” anlamına gelmektedir.⁶²⁹ Dolayısıyla kutsal toprak da inananda dinî saygı uyandıran, mukaddes belde olmalıdır. Bu bağlamda Yahudiliği diğer dinlerden ayıran temel özelliklerden biri *kutsal toprak* inancıdır.⁶³⁰ Yahudi inancına göre vadedilmiş topraklar da denilen bu topraklar, Tanrı tarafından İsrailoğulları’nın ilk atası Hz. İbrahim’e ve onun soyuna ebediyen bağışlanmıştır.⁶³¹ Tanah’ın anlatımına göre Tanrı Hz. İbrahim’e Kenan ülkesine gitmesini emretmiş ve ardından “Bu ülkeyi senin soyuna vereceğim” diyerek Kenan topraklarını Hz. İbrahim ve soyuna vadetmiştir.⁶³² Bu vaat Tanah’ta birçok kez tekrarlanmıştır. “...Tanrı Avram’a ‘gözlerini kaldır ve bulunduğun yerden kuzeye, güneye, doğuya ve batıya bak. Çünkü gördüğün tüm bu ülkeyi sonsuza kadar sana ve soyuna vereceğim’⁶³³ diyerek vaadi sağlamlaştırmıştır. Bunun ardından Tanrı, toprakların sınırlarının belirginleştirildiği başka bir vaat yapmıştır: “O gün Rab Avram’la bir antlaşma yaparak ona şöyle dedi: ‘Mısır Irmağı’ndan büyük Fırat Irmağı’na kadar uzanan toprakları senin soyuna vereceğim.’” Bir başka pasajda Tanrı yine “Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim.” Tanrı İbrahim’e “Sen ve soyun kuşaklar boyu antlaşmama bağlı kalmalısınız”⁶³⁴ diyerek vaadini Hz. İbrahim ve soyuyla yinelemiştir.⁶³⁵ Hz. İbrahim ile yapılan ahitler, vadedilen topraklar inancının temelini oluşturmuştur.

Toprak vaadi Hz. İbrahim ile sınırlı kalmamış, onun soyundan gelen Hz. İshak ve Hz. Yakup ile de yenilenmiştir. Tanrı’nın Hz. İshak’a yaptığı vaatte, üzerinde

⁶²⁹ TDK, “Kutsal”. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 05.10.2024).

⁶³⁰ Yahudilikte Kudüs zamanla kutsal hale gelmiştir. Kudüs’ün kutsallaşma süreci için bkz. Eldar Hasanoğlu, “Tanah’a Göre Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, S. 2, 2016, ss. 125-148; Din ve kültürlerde seçilmişlik meselesiyle ilgili olarak bkz. Reuven Firestone, *Gerçek Seçilmiş Toplum Kimdir?*, Çev: Mürsel Özalp, Hayati Sakallıoğlu, 1. Baskı, Memfis Yayınları, İstanbul 2024.

⁶³¹ Baki Adam, “Yahudilik”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ed. Şinasi Gündüz, 5. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İzmir 2019, ss. 228-229.

⁶³² Yar.12:7.

⁶³³ Yar.13:14-15.

⁶³⁴ Yar.17:7-8.

⁶³⁵ Hz. İbrahim ile yapılan ahdin simgesinin sünnet olduğu belirtilmiştir. Yar.17:7-14.

bulunduğu bütün toprakları ona ve soyuna vereceği ve babası Hz. İbrahim'e verdiği ahdi gerçekleştireceğini söylemiştir. Ayrıca Tanrı, Hz. İshak'a soyunu gökteki yıldızlar kadar yapacağını ve Hz. İbrahim onun buyruklarına uyduğu için yeryüzündeki bütün ulusların İshak'ın soyuyla kutsanağını ifade etmiştir.⁶³⁶ Hz. İshak'tan sonra Tanrı onun neslinden Hz. Yakup ile de ahit gerçekleştirmiştir. Tanrı Hz. Yakup'a üzerinde yattığı bütün toprakları ona ve soyuna vereceğini, soyunu toz kadar çoğaltacağını ve soyunun doğu, batı, kuzey, güneye yayılacağını müjdelemiştir.⁶³⁷

Zikredilenlerin yanı sıra Yahudilikte kutsal topraklar, İbrânîce *Eretz Yisrael* yani İsrail Diyarı anlamında isimlendirilmiştir.⁶³⁸ Tanah'ta; *Kenan diyarı*,⁶³⁹ *diyar*,⁶⁴⁰ *gurbet diyarı*,⁶⁴¹ *memleket*,⁶⁴² *iyi ve geniş diyar*,⁶⁴³ *süt ve bal akan diyar*⁶⁴⁴ ve *bütün memleketlerin süsü*⁶⁴⁵ olarak da ifade edilmiştir. Ayrıca Tanrı Tanah'ta Kudüs'ün önemini ifade etmek için “kendim için seçtiğim şehir” olarak nitelendirmiştir.⁶⁴⁶

Yahudilik'te kutsal toprağa sahip olmak seçilmiş olma şartına bağlanmıştır.⁶⁴⁷ Bu bağlamda Tanrı'nın Hz. Musa aracılığıyla Sina Dağı'nda İsrailoğulları ile yaptığı ahit de önemli olmaktadır. Sina'da hazır bulunanlarla birlikte, orada bulunanların neslinden olan bütün Yahudi toplumuyla ahitleşilmiştir.⁶⁴⁸ Nitekim Tanrı, “*Siz Tanrı'nız Rab için kutsal bir kavimsiniz. Tanrı'nız Rab, kendi, has kavmi olmanız için yeryüzündeki bütün milletler arasından sizi seçti*” demiştir.⁶⁴⁹ Hz. İbrahim ile başlayan ahit sürecinin Sina ahdiyle kemale erdiğine inanılmıştır. Böylece Yahudi toplumunun temeli atılmış ve Tanrı halkların arasından Yahudileri seçmiştir.⁶⁵⁰ Kutsal metne göre Sina ahdinin muhatabı sadece Sina'da bulunanlar değildir, orada olmayanlarla da ahit

⁶³⁶ Yar.28:13-14.

⁶³⁷ Yar.28:13-19.

⁶³⁸ Sand, a.g.e., s. 13.

⁶³⁹ Yar.11:31; 17:18; Çık.6:4.

⁶⁴⁰ Yas.26:15; Yşa.57:13.

⁶⁴¹ Yar.17:8.

⁶⁴² Yar.17:8.

⁶⁴³ Çık.3:8.

⁶⁴⁴ Çık.3:8; Lev.20:24; Yas.11:9; Yer.11:5; 32:22; Hez.20:6, 15.

⁶⁴⁵ Hez.20:6, 15.

⁶⁴⁶ 1Kr.1:36.

⁶⁴⁷ Semiha Karahan, “Siyonist Öğretide Vaat Edilmiş Topraklar”, *Ortadoğu Etütleri*, C. XIII, S. 2, 2020, s. 185.

⁶⁴⁸ E. J. Lipman, *The Mishnah: oral traditions of Judaism*, Viking Press, New York 1973, s. 20.

⁶⁴⁹ Yas.7:6.

⁶⁵⁰ Lou H. Silberman, “Chosen People”, *Encyclopaedia Judaica*, C. IV, Keter Publishing House, Jerusalem 1971, ss. 669-670.

yapılmıştır.⁶⁵¹ Dolayısıyla kutsal topraklara varis olan sadece Sina’da bulunan İsrailoğulları değil, onların soyundan gelen bütün İsrailoğulları olmaktadır.

Tanrı’yı hoşnutsuz etmelerinden ötürü Hz. Musa önderliğinde yola çıkan İsrailoğullarının vadedilen topraklara girmeleri yasaklanmıştır.⁶⁵² Kutsal topraklara ancak Hz. Musa sonrası Yeşu önderliğinde girilebilmiştir. Kral Davut ve Kral Süleyman dönemlerinde İsrailoğulları ahde riayet ederek vadedilen topraklara sahip olmuşlardır.⁶⁵³ Ancak bu dönemden itibaren İsrailoğullarının Tanrı’nın ahbine uymamaları neticesinde önce birlikleri bozularak kuzey ve güney olarak iki ayrılmışlar daha sonra Asur ve Babil kuvvetleri tarafından varlıkları ortadan kaldırılmıştır. Ahde uymamalarının cezası olarak Mabet, Tevrat ve kutsal topraklardan men edilen İsrailoğulları, sürgün döneminde Tanrı ile ahitlerine yeniden sarıldıklarında Kudüs’e, Mabede ve Tevrat’a tekrar kavuşmuşlardır.⁶⁵⁴ İlerleyen süreçte İsrailoğulları yine ahde riayet etmemeye başladıklarında sonuç, MS. 70 yılında Roma’nın Mabedi yıkması ve onları dünyanın farklı yerlerine sürgün etmesi olmuştur.⁶⁵⁵

Anlaşıldığı üzere kutsal toprak ve İsrailoğulları arasında şartlı bir ilişki söz konusudur. Yahudi tarihi incelendiğinde ahde riayetsizlik eden İsrailoğullarının kutsal topraklardan men edildiği görülmektedir. Dolayısıyla vadedilen toprakların İsrailoğullarına şartsız ve ebediyen verilmiş bir mülk olmadığı anlaşılmaktadır Bu bağlamda kutsal toprakların Hz. İbrahim ve soyuna hangi şartlarda verildiği araştırılmıştır. Nitekim Sina Ahdi’nde İsrailoğulları’nın vadedilen topraklarda yaşamaya hak sahibi olabilmeleri için geçerli dinî hükümler bildirilmiş ve İsrailoğulları da bunlara uyacaklarına dair söz vermişlerdir.⁶⁵⁶ Bu hükümler Yahudi hukukunu oluşturan 613 hükümdür. Tek şart da İsrailoğulları’nın uymaya söz verdiği bu şartlara kusursuzca uymalarıdır. Buna ilaveten İsrailoğullarının bu topraklarda devamlı yaşayabilmesi için şerî hükümlere devamlı uymaları gerekmektedir. Nitekim Tevrat’ta *“Çünkü bu menfur şeylerden birini her kim yaparsa, bunları yapan canlar kavimleri arasından atılacaktır”* denilmiştir.⁶⁵⁷ Aksi bir durumda kutsal topraklardan çıkarılmışlardır.

⁶⁵¹ Yas.29:14-15.

⁶⁵² Cohn-Sherbok, a.g.e., ss. 45-47.

⁶⁵³ Yar.17:2-8.

⁶⁵⁴ Kurt, “Yahudilik’te Sürgün Teolojisi”, ss.61-63; Seyfeli-Akdemir, a.g.e., ss. 244-245.

⁶⁵⁵ Gürkan, “Yahudilik (Giriş-Tarih)”, s. 190.

⁶⁵⁶ Çık.19:8.

⁶⁵⁷ Lev.18:29.

Kur'an-ı Kerim'de de Allah'ın İsrailoğullarıyla ahitleşildiğinden, onların bereketli topraklara yerleştirildiklerinden ve âlemlere üstün kılındıklarından bahsedilmektedir. Kur'an'da ahit meselesinden Mekkî surelerde İsrailoğullarının Mısır'dan kurtarıldıktan sonra Allah'ın onlarla Sina'da yaptığı ahit kapsamında bahsedilmektedir.⁶⁵⁸ Yahudilerle daha yoğun ilişkilerin yaşandığı Medine Dönemi'nde ise ayetlerin genel muhtevasını ahit konusu oluşturmakta, Allah'a verdikleri sözde durmadıkları anlatılmaktadır.⁶⁵⁹ Aynı zamanda Kur'an ayetlerinde Tevrat'tan farklı olarak Yahudilerin seçildiğinden, üstünlüğünden ya da kutsal topraklara yerleştirildiklerinden bahsedilmemekte, yalnızca Allah'ın onlarla ahitleşerek onlara nimetler verdiğinden bahsedilmektedir. Tevrat'ta ahde uymanın karşılığı bu dünyada verileceğinden bahsedilirken, Kur'an'da âhirette verilecek mükâfatlardan bahsedilmiştir.⁶⁶⁰

Kur'an'da İsrailoğullarının bereketli topraklara yerleştirildiklerinden bahsedilmektedir. Ancak Kur'an'daki anlatım, Yahudi geleneğindeki vadedilen topraklar anlayışından tamamen farklıdır. Bu bağlamda İsrailoğulları'nın ahit konusundan bağımsız olarak Firavun zulmünden kurtarıldıktan sonra bereketli topraklara yerleştirildiklerinden bahsedilmektedir. Kur'an'da Tevrat'tan farklı olarak bu topraklar Hz. İbrahim'den beri İsrailoğullarına verilmiş bir yer değildir. Bu konu mazlumiyetle de ilişkilendirilerek önce Hz. İbrahim ve Hz. Lut'un yaşadığı sonra Hz. Musa zamanında İsrailoğullarına mirasçı olarak yerleştirilen bir yer olarak anlatılmaktadır. Bu topraklar onlara Firavun zulmüne dayanmalarına karşılık verilen mükâfat olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶¹ Ayrıca Kur'an'da toprak ve seçilmişlik arasında ilişki kurulmamakta, hatta imtihan olarak gösterilmektedir.⁶⁶² Dahası Kur'an'da Yahudilerin yerleştirildikleri topraklarda iki defa fesat çıkaracaklarından da bahsedilmektedir.⁶⁶³

Kur'an'da İsrailoğulları hakkında bahsedilen bir diğer konu onların âlemlere üstün kılınmalarıdır. Kur'an'da bu konu da zaman ve şartlara bağlı olarak ele alınmış görünmektedir. İsrailoğullarının âlemlere üstün kılınma nedenleri olarak onların Hz. İbrahim'e yapılan vaatle onun soyundan gelmeleri ve Firavun'un zulmüne maruz

⁶⁵⁸ el-A'râf 7/171; Tâhâ 20/80-81.

⁶⁵⁹ el-Bakara 2/63-64; 93; 83-84; 40; 100; el-Mâide 5/12-13; en-Nisâ 4/154-155.

⁶⁶⁰ el-Maide 5/12.

⁶⁶¹ el-Enbiyâ 21/71; el-A'râf 7/128-129; 137; eş-Şuarâ 26/59, Yûnus 10/93; el-İsrâ 17/103-104.

⁶⁶² el-A'râf 7/129.

⁶⁶³ el-İsrâ 17/4-7.

kalmaları sayılmıştır. Yine Kur'an'da Allah'ın İsrailoğullarına kitap, hüküm ve peygamberlik vermek suretiyle onları âlemlere üstün kıldığı anlatılmaktadır.⁶⁶⁴ Bu bağlamda Kur'an'a göre onlar, içlerinden birçok peygamber çıkarılması ve kitap indirilmesi dolayısıyla ayrıcalıklı bir konumda olmuşlardır. Aynı zamanda onlar, hem Firavun'un zulmettiği topluluğu ona galip getirerek ona ders vermek, hem de Hz. İbrahim neslinden olan İsrailoğullarını sınamak amacıyla âlemlere üstün kılınmışlardır.⁶⁶⁵

İsrailoğulları Hz. Musa ve Yeşu döneminde vadedilen topraklara girdiklerinde Tanrı burada bulunan halkların ortadan kaldırılmasını emretmiştir.⁶⁶⁶ Ancak bu emrin o dönem Kenan'da yaşayan putperest ve ahlaksız topluluklar için geçerli olduğu kabul edilmiştir. Buna göre vadedilen topraklarda belli şartlar altında başka halklar da İsrailoğullarıyla birlikte yaşayabilecektir.⁶⁶⁷ Nitekim Tevrat'ta bir zamanlar İsrailoğullarının da Mısır'da yabancı oldukları hatırlatılarak, yabancıya baskı yapılmaması emredilmiştir.⁶⁶⁸ Ahit aynı zamanda Hz. Davut ve Hz. Süleyman ile de devam ettirilmiştir.⁶⁶⁹

Tanah metinlerinde Hz. İbrahim'in soyuyla kastedilenin kim olduğu tartışılmıştır. Tanah'ta bu kişinin Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak olduğu belirtilmiştir.⁶⁷⁰ Buna dayanarak Yahudilikte Hz. İsmail'in bu vaade dâhil olmadığı kabul edilmiştir.⁶⁷¹ Dolayısıyla seçilmişlik ve vadedilen topraklar Hz. İshak aracılığıyla devam ettirilmiştir. Bu vaat Hz. İshak'tan oğlu Hz. Yakup'a ondan da İsrailoğulları kabilelerine miras bırakılmıştır.⁶⁷²

Yahudi inancında toprakların kutsallığı Tanrı'nın Hz. Musa'ya bu topraklara çarıklarını çıkararak basması gerektiği çünkü buranın kutsal topraklar olduğu

⁶⁶⁴ el-Câsiye 45/16.

⁶⁶⁵ Salime Leyla Gürkan, "Temel Kavramlar (Kur'an'a Göre Ahit ve Seçilmişlik)", *Kur'an'da Yahudiler*, Ed. Ömer Faruk Harman, Kuramer Yayınları, İstanbul 2019, ss. 88-115.

⁶⁶⁶ Yas.7:2.

⁶⁶⁷ *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*, 5. Kitap Devarim, 2. Baskı, Çev: Moşe Farsi, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 2012, s. 153.

⁶⁶⁸ Çık.22:21.

⁶⁶⁹ 2Sa.7:4-17; 1Kr.6:11-13.

⁶⁷⁰ Yar.17:21.

⁶⁷¹ Aynı zamanda Hz. İbrahim'in eşi Ketura'nın çocukları ve Hz. Yakup'un kardeşi Esav da vadin dışında bırakılmıştır. Ahdin sadece Hz. İshak ile devam ettirildiğinin anlaşılması için Tevrat'Ta iki kez bunun altı çizilmiştir. (Tekvin, 17:19; 17:21) Bunun yanında erken dönem Yahudilikten itibaren Hz. İsmail ve soyu Yahudilerin düşmanı olarak konumlandırılmışlar. Bu anlayış zamanla Müslümanları daha sonra Yahudi olmayan bütün herkesi içine alacak şekilde bir düşman algısına dönüşmüştür. Ömer Faruk Araz, "Yahudi Dini Literatüründe İsmail ile İlgili Rivayetlerin Analizi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, C. VI, S. 1, 2022, ss. 144-145, 149.

⁶⁷² Karahan, a.g.e., ss. 182-185.

açıklamasından anlaşılmaktadır.⁶⁷³ Bunun yanında Yeruslayim denilen Kudüs kenti, kutsal toprakların içindeki en kutsal yer kabul edilmiştir. Yanı sıra gökyüzünde Kudüs ile aynı hizada bir başka göksel Kudüs'ün var olduğuna inanılarak Kudüs'ün kutsalla iletişim gerçekleştirilen bir mekân olduğu kabul edilmiştir.⁶⁷⁴ Dahası, Kudüs'te bulunan Mabet (*Bet Ha-Mikdaş*), Kudüs kutsallığının da çekirdeğini oluşturmuştur. Yahudilikte birçok ibadetin yerine getirileceği mekân olarak görülmesinden dolayı Yahudi dinî hayatının merkezi olarak da görülmüştür.⁶⁷⁵ Bazı Yahudi âlimler, kutsal topraklarda yaşamının bir zorunluluk olduğunu, aksi halde her Yahudinin günah işlediğini düşünmüştür. Buna benzer şekilde Yahudilerin Kudüs'te yaptıkları ibadetlerin faziletinin daha fazla olacağına inanılmıştır.⁶⁷⁶ Sürgün döneminde Yahudiler Kudüs özlemlerini dua ve yakarışlarına taşımışlardır: “*Ey Yeruslayim, seni unutursam, sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yeruslayim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın!*”⁶⁷⁷

Bunun yanında *Eretz Yisrael*'in sınırlarının nerede başladığı ve bittiği net biçimde ortaya konulamamıştır. Tanrı'nın yaptığı ahitlerde geçen ifadeler oldukça muğlak görünmektedir.⁶⁷⁸ Bunlar arasında en geniş sınırlar şöyle belirtilmiştir:

Güneyde, tüm Sina Yarımadası ile Kâhire'nin kuzeyinden itibaren tüm kuzey Mısır; doğuda tüm Ürdün ile Suudi Arabistan'ın büyük bölümü, tüm Kuveyt ve güney Fırat Havzası ile birlikte Irak'ın bir bölümü; kuzeyde tüm Lübnan ve Suriye ile Van Gölü'ne kadar Türkiye topraklarının güney bölümü; batıda ise Kıbrıstır.⁶⁷⁹

Diğer yandan kutsal topraklar Yahudilerin kiblesi konumundadır. Kudüs'teki Zeytin Dağı haşır mekânı sayıldığından bu topraklara defnedilmek önemli görülmüştür.⁶⁸⁰ Bu kabulün bir yansıması olarak Kudüs'te ölmenin ve Zeytin Dağı'na gömülmenin bir takım faziletlerle vesile olacağına ve burada gömülen kimselerin sorgusuz sualsiz kurtuluşu elde edeceğine inanılmaktadır. Bu yüzden Yahudiler Kudüs'te ölmeyi yahut öldüklerinde Zeytin Dağı'na gömülmeyi istemektedir. Hz. İbrahim'in, eşinin, oğlu İshak ve gelini Rebeka'nın mezarlarının buradaki Makpela Mağarası'nda olması, yine Hz. Yakup'un da çocuklarına Makpela Mağarası'na

⁶⁷³ Çık.3:5.

⁶⁷⁴ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal Dışı*, Çev: Ali Berktaş, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s. 56.

⁶⁷⁵ Yahudilikte Mabet merkezli ibadetler için bkz. Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, ss. 123-130.

⁶⁷⁶ Karahan, a.g.e., s. 190.

⁶⁷⁷ Mez.137:5-6.

⁶⁷⁸ Yar.15:18-21; 13:14-15; Yas.11:24.

⁶⁷⁹ İsrail Shahak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, Çev: Ahmet Emin Dağ, 3. Baskı, Anka Yayınları, İstanbul 2004, s. 31.

⁶⁸⁰ Meral, *Yahudilik*, s.99-100.

gömölmek istediğini vasiyet etmesi ve Hz. Yusuf'un da bir gün kutsal topraklara dönölürse arta kalan kemiklerinin Kudüs'e götürölmesini istemesi bu iddiayı güçlendirmektedir. Öte yandan ata mezarlarının bir ulusun o yere ait olmasına delil oluşturabileceğinden yola çıkılarak Yahudiler de ata mezarlarının Yahudilerin Filistin'deki varlıklarına meşruiyet sağlayabileceğini düşündükleri söylenmiştir.⁶⁸¹

Kutsal topraklar, Yahudilerin eskatolojik beklentilerinin de temelinde yer almaktadır. Yüzyıllarca başka halkların arasında yaşayan Yahudiler, Davut soyundan bir Mesih'in önderliğinde kutsal topraklarda bir araya gelerek III. Mabedi inşa edecekleri günün hayalini kurmaktadır. Sürgün dönemi peygamberleri de bu hayali destekleyen, İsrail Krallığı'nın yeniden kurulacağına dair beyanlarda bulunarak beklentileri canlı tutmuşlardır.⁶⁸² Dahası dünyanın sonunda Kudüs'te kurulacak olan yeni İsrail krallığına sadece Yahudiler değil bütün ulusların Tanrı'ya ve Mabede sunular sunmak için gelecekleri öngörüsünde bulunulmuştur.⁶⁸³

Öte yandan Yahudiler, Tanrı'nın vaadi, eskatolojik beklentiler ve antisemitizm neticesinde Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurmuşlardır. Bu iş Siyonizm düşüncesi temelinde meydana getirilmiştir. Bu bağlamda Siyon kavramı, Yahudi tarihinde Kral Davut'un fethederek krallığının merkezi haline getirdiği Kudüs şehrine verilen isim olarak kullanılmıştır.⁶⁸⁴ Siyon zamanla bütün İsrail topraklarını adlandırmak için kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁸⁵ Buna dayanarak ortaya çıkan Siyonizm ise Yahudilerin tarihî vatanlarına dönüp Filistin'de bir devlet kurmayı⁶⁸⁶ ve vadedilen topraklarda Yahudi yaşamını canlandırmayı⁶⁸⁷ amaçlayan siyasî hareketin adı olmuştur. Aynı zamanda Siyonizm'in 19. yy.'da Avrupa ve Rusya Yahudi ileri gelenleri tarafından oluşturulan Yahudi milliyetçiliğine verilen isim olduğu kabul edilmiştir.⁶⁸⁸

⁶⁸¹ Mahmut Aydın, "İsrail'in Kudüs Politikasının Dini Nedenleri Üzerine Bir Analiz", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. XVI, S. 1, 2019, ss. 43-49.

⁶⁸² Hez.37:21-28.

⁶⁸³ Zek.4:16-20.

⁶⁸⁴ 2Sa. 5:7.

⁶⁸⁵ Yahudilerin Siyonizmi nereden aldığı konusu tartışılmıştır. Bu konuda bazıları Yahudilerin onu Hristiyanlar'dan aldığını düşünmüşlerdir. Bunu yanında bazıları da Yahudiliğin kutsal kitabında ve kendi anlayışında Siyonizmi oluşturacak argümanların olduğu ve onu Hristiyanlardan almalarına gerek olmadığını düşünmüştür. Eldar Hasanoğlu, "Yahudiler Siyonizmi Hristiyanlardan Mı Aldılar?", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1, 2022, ss. 117-154.

⁶⁸⁶ M. Lütfullah Karaman, "Siyonizm", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 329.

⁶⁸⁷ Adam, "Yahudilik", s. 232.

⁶⁸⁸ Hüseyin Yılmaz, "Siyonizm", *Dinler Tarihi'nin 200'ü*, Otto Yayınları, Ankara 2017, ss. 238.

Siyonizm seküler düşüncedeki Yahudi öncüler tarafından kurulmuştur. Siyonizm düşüncesi vadedilen topraklara geri dönmeyi amaçladığından, geleneksel anlayış buna karşı çıkmıştır. Nitekim Yahudi geleneğinde kutsal topraklara ancak Mesih geldiğinde dönülebileceği yorumu yapılmıştır. Bu nedenle Yahudilerin Mesih gelene kadar diasporada yabancı halkların arasında yaşaması gerektiği kabul edilmiştir. Dolayısıyla Mesih öncesinde kutsal topraklara toplu göç etmenin Tanrı'nın gazabını çekeceğini düşünmüşlerdir.⁶⁸⁹

Siyonizm, Yahudiliğin karşılaştığı baskı ve ayrımcılıkla ilişkilendirilmiştir. Öyle ki, Yahudiler Batı'da büyük baskılara maruz kalmışlar, dahası 1800'lü yıllarda özellikle Rusya'da antisemitizmle mücadele etmek zorunda kalmışlardır.⁶⁹⁰ Siyonistlerin bu olaydan sonra zorunlu biçimde geri dönüş faaliyetleri de başlamıştır. Bundan sonra Yahudilerden Filistin'in anayurtları olması gerektiğini savunanlar, ilk kez diasporada örgütlenmeye başlamıştır.⁶⁹¹ Bu bağlamda Leon Pinsker'in ismi önemlidir. Pinsker, Yahudilerin başka halklar arasında asimile olduklarını düşünmüş ve onlarda ulus olma bilincinin uyandırılması gerektiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda Yahudilerin uzun yıllarda başlarına gelen sıkıntılara kesin çözümler bulunması gerektiğini savunmuştur. Ona göre kutsal topraklarda bir araya gelebilmek için Mesih'in beklenmesi gerektiği fikri de Yahudilerin ulus olmaları düşüncesinin önünde engel teşkil etmektedir. Bunun için Filistin, olmazsa herhangi bir toprak parçasında Yahudilerin bir araya gelmeleri gerektiğini anlatmıştır. Onun düşünceleri Siyonizm düşüncesinin temel hareket noktası haline gelmiştir. Bu bağlamda Pinsker, 1884 yılında Siyon Sevgisi'ni kurmuştur.⁶⁹²

Batı devletlerinde yaşanan aydınlanma, modernizm ve ulusçuluk düşüncelerinin de etkisiyle Batı'da Yahudiler için biraz daha özgür bir hava hâkim olmuştur. Aydınlanmayla beraber dinî kimliğin yerini millî kimliğin alması ve her milletin bir devleti olmalı anlayışını ortaya çıkarmıştır. Böylece birçok coğrafyada diasporada yaşayan Yahudilerin de bir devlet kurup kuramayacakları tartışılmaya başlanmıştır. Yahudiler, içinde bulundukları toplumlarda asimile olmaya karşı çıkmışlar, antisemitikler ise Yahudileri, toplumlarının yapısını bozan zararlı unsurlar olarak

⁶⁸⁹ Adam, "Yahudilik", s. 233.

⁶⁹⁰ Eliade-Couliano, a.g.e., s. 296.

⁶⁹¹ Mehmet Ali Duran, "Politik Siyonizm Ekseninde Yahudi Devleti Fikri" *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, C. II, S.1, 2020, ss. 141-143.

⁶⁹² Meral, *Yahudilik*, ss. 67-69.

görmüşlerdir.⁶⁹³ Bundan sonra Yahudilerin de bir devleti olması gerektiği fikri kendine yer bulmuştur.

1894 yılına gelindiğinde Theodor Herzl'in de yakından takip ettiği ve Siyonizm'in kırılma noktalarından biri olan Dreyfus Davası meydana gelmiştir. Bu davada Alfred Dreyfus, deliller yetersiz olmasına rağmen Fransız ordusunda Almanlar lehine casusluk yaptığı iddiasıyla hapse girmiş ve ordudan atılmış Yahudi asıllı bir askerdir. Bu dava Fransa'da büyük etki uyandırmış ve yeni bir antisemitizm dalgasının başlamasına sebep olmuştur. Dreyfus davasını takip eden Herzl, Yahudiler için kurtuluşu Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasında bulmuştur.⁶⁹⁴ Herzl, düşüncelerini Yahudi Devleti (*Judenstaat*) isimli kitabında açıklamıştır. Kitabında antisemitizmin nedenleri ve sonuçlarını ele alarak bu sorunun ekonomik ve sosyal alandaki çözümleri hakkında görüşlerini açıklamıştır.⁶⁹⁵ O, iki kurumun kurulmasını öngörmüştür. Bunlardan birisi Avrupalı devletlerle görüşerek Filistin'de hak sahibi olmak için görüşmeler yapacak Yahudi Cemiyeti, ikincisi ise Yahudilerin Filistin'e göç etmeleri ve yerleşimleri için kurulacak Yahudi Şirketi'dir.⁶⁹⁶

Herzl, Dreyfus davasından dersler çıkartmış, Yahudilerin nerede bulunurlarsa bulunsunlar tek bir halk olduklarını, birlikte yaşadıkları milletlerin içinde asimile olmadıklarını, her zaman ve her yerde zulme maruz kaldıklarını düşünmüştür. Bu tespitlerden sonra Herzl, çözüm önerilerini sunmuştur. Buna göre Yahudiler, asimilasyonu reddetmeli ve bütün dünya Yahudilerini bir araya getiren bir Yahudi devleti kurmalıdır. Ayrıca Alman çevresinde büyüyen Herzl'in milliyetçilik düşüncesinden etkilendiği düşünülmüştür.⁶⁹⁷

Theodor Herzl, Yahudi sorununun uluslararası olduğunu, dolayısıyla uluslararası bir şekilde çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Herzl, 27 Ağustos 1897'de İsviçre'nin Basel şehrinde I. Siyonist Kongresi'ni toplamıştır. Ayrıca bu kongrede Dünya Siyonist Teşkilatı kurulmuştur. Kongrede alınan kararlara göre organize hareket ederek bölgede söz sahibi devletlerin desteği alınacaktır.⁶⁹⁸ Herzl, fikirlerini hayata geçirmek için

⁶⁹³ Shahak, a.g.e., s. 127.

⁶⁹⁴ Duran, a.g.e., ss. 143-144.

⁶⁹⁵ Theodor Herzl'in Yahudi devleti için öngördüğü planlar için bkz. Theodor Herzl, *Yahudi Devleti*, Çev: Sedat Demir, 9. Baskı, Ataç Yayınları, İstanbul 2022.

⁶⁹⁶ Habip Tokgöz, "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Theodor Herzl ve Siyonizm", *Anasay Dergisi*, Yıl:1, S. 1, 2017, ss. 187-188.

⁶⁹⁷ Roger Garaudy, *İsrail Sorunu*, Çev: Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul 2023, s. 14.

⁶⁹⁸ Tugay Murat, "İsrail Devletinin Kuruluşu ve Türk Basınına Yansımaları", *The Journal of International Social Science*, C. XXIX, S. 2, 2019, s. 450.

hemen harekete geçmiştir. O dönemde Filistin'in hâkimi Osmanlı Devleti olduğu için Herzl'in Osmanlı'yla temasa geçmesi gerekmiştir. Herzl, 1896-1902 yıllarında beş kez Osmanlı'ya gelerek dönemin padişahı II. Abdülhamid ile görüşmüştür. Görüşmesinde Osmanlı maliyesinin düzeltilmesi karşılığında Filistin'den toprak talep etmiştir. Ancak Abdülhamid bu teklifi kabul etmemiştir. Bu dönemde Filistin topraklarının da hâkimi olan Abdülhamid, Siyonist Yahudilerin Filistin'den toprak almalarının önüne geçmek için düzenlemeler yapmıştır.⁶⁹⁹

Osmanlı'dan beklediğini bulamayan Herzl, Osmanlı'nın ardından 1917'de İngiltere'de İngiliz manda yönetimiyle görüşmüştür. İngiliz yönetimi Siyonizm'e büyük destek vermiştir. İngiltere'nin Siyonist başkanlarından Lord Rothschild, İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'a, Filistin'de Yahudi devleti kurulmasına ve Yahudilerin buraya göç etmelerine izin verilmesi için bir mektup yazmıştır. Bu mektup Balfour Deklarasyonu adıyla bilinen, Filistin'de Yahudi devleti kurulmasına izin veren bildirinin yayınlanmasında etkili olmuştur. Bu tarihten sonra Filistin'e Yahudi göçleri *Aliya*⁷⁰⁰ denilen toplu göçlerle artmıştır. Yahudiler, 1882-1991 yılları arasında dünyanın dört bir yanından toplu göç hareketleriyle Filistin'e gelmişlerdir.⁷⁰¹ İsrail Devleti, 14 Mayıs 1948'de İngiltere'nin Filistin topraklarından çekilmesiyle beraber resmî olarak kurulmuştur.⁷⁰²

1948'den önce İsrail Devleti kurulmadan önce gerçekleştirilen faaliyetlerle Filistin Yahudi yurdu olabilmesi için hazırlanmıştır. Bu hazırlıklardan birisi de *Kibbutz*lar olmuştur. İbranice bir kelime olan *Kibbutz*, topluluk anlamına gelmekle

⁶⁹⁹ II. Abdülhamid'in Siyonistlerin Filistin'den toprak almamaları için aldığı önlemler arasında Avrupa'dan ve Rusya'dan gelen Yahudilerin Filistin dışındaki topraklara yerleştirilmesi ve Yahudilerin mülk edilebilmesi için Osmanlı vatandaşı olmalarının şart koşulması sayılabilir. Dahası, şüpheli Yahudilerin pasaportlarına vize verilmemesi, geldikleri ülkede pasaport vizeletmeyen Yahudilerin Filistin'e sokulmaması, izin almadan Filistin'e giren Yahudilerin sınır dışı edilmesinin yanında Filistin'e girişlere yalnızca hac için izin verilmesi, Yahudilerin kalış süresinin bir ayla sınırlandırılması ve Filistin'den toprak satın almalarına da izin verilmemesi sayılabilir. Murat Gökmen, "Sultan II. Abdülhamid'in Yahudi Siyonist Hareketine Karşı Yahudilere Yönelik Uyguladığı Sosyal Politikalar", *Journal of Economics and Political Sciences*, C. III, S. 1, 2023, s. 38; Mohammed A. M. Yasin, "IXI. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyonistlerin Filistin'e Yerleşmelerinin Engellenmesi", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, C. XIX, S. 3, 2019, ss. 323-324.

⁷⁰⁰ *Aliya*, Filistin'in Yahudilerin ana yurdu olduğu fikrinden yola çıkılarak Yahudileri Filistin'de toplamak için kademeli olarak yapılan göçlere verilen isimdir. Aliya, Siyonizm'in gerçekleşmesinde başlıca araç olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Filistin'de Yahudi yurdu kurulurken göç eden bütün bireyler devletin parçası kabul edilmişlerdir. I. ve II. Aliya ile Filistin'e göç eden Yahudi nüfusun 25-35 bin arasında olduğu kaydedilmiştir. Tuğba Köse, "Yahudilerin Devletleşme Sürecinde Dönüm Noktaları: Pogrom, Aliya ve Siyasi Siyonizm (1881-1903)", *Ortadoğu Etütleri*, C. XIII, S. 1, 2021, ss. 127-128.

⁷⁰¹ Sedat Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S. 1, 2012, ss. 48-52.

⁷⁰² Karaman, a.g.e., s. 332.

birlikte ortak mülkiyete dayanan, çalışmanın ortaklaşa yapıldığı, çocukların bakımı da dahil topluluğunun yaşam kurallarının toplu şekilde düzenlendiği tarımsal köyler olarak açıklanmıştır.⁷⁰³ Ayrıca *kibbutz*ların sosyalist düşünce, Yahudi milliyetçiliği ve Siyonist ütopyanın bir bileşeni olduğu düşünülmüştür.⁷⁰⁴ Bu çerçevede *kibbutz*ların hem İsrail kurulmadan önce Filistin topraklarını işgale hazırlamak hem de Yahudilerin birlik beraberliğini sağlamak için kurulduğu söylenebilir.

Ayrıca *Kibbutz*ların dinin ulusu ve toplumu birleştiren yönü için kullanıldığı kabul edilmiştir. *Kibbutz*lar, IXI. yy sonunda ve XX. yy. başında kurulmaya başlanmıştır. İlk kurulduklarında kiralık Arap işçilerle çalışan *Kibbutz*larda bu duruma, toprağa sahip olma isteği, *Kibbutz* sahiplerinin tembelliğe düşmesi ve kiralık işçilerin sömürge yarattığı inancı nedeniyle karşı çıkmıştır.⁷⁰⁵ Diğer taraftan *kibbutz*larda üyelere inanç, milliyetçilik, vatan sevgisi gibi duygular aşılmiştir.⁷⁰⁶ Bunun yanında yaklaşık bir asırdır varlıklarını sürdüren *kibbutz*ların İsrail'in kuruluşunda önemli görev üstlendiği kaydedilmiştir. İlk olarak 1910'da Yahudi Ulusal Fonu tarafından satın alınan topraklarda Degania (Degania Alef) ismiyle kurulmuş olan *kibbutz* yapısının geçmişi Osmanlı Devleti'nde Filistin'deki Yahudilere tarımsal eğitim vermek için kurulan ve Filistin'de tarımsal denemeler yapan cemiyet ile birlikte başladığı ifade edilmiştir. Bu cemiyetin daha sonra kurulan *kibbutz*ların altyapısını oluşturduğu kabul edilmiştir. Bu bağlamda Siyon Aşıkları hareketiyle Yahudi devleti kurmak amacıyla Filistin'e göç eden gönüllüler çeşitli örgütler kurarak zamanla sayılarını arttırmıştır. *Kibbutz*ların belirgin hale gelmesi I. ve II. Aliya göçleriyle gerçekleştirilmiştir. Özellikle ikinci Aliyada Rusya'dan sosyalist göçmenlerle *kibbutz*ları kurulan ilk kişiler olduğu kabul edilmiştir. Bunun yanında *Kibbutz*larda dışarıdan ücretli Arap işçi çalıştırılmasının önüne geçilmek istenmiştir ve Yahudi göçmenler *kibbutz*larda örgütlü hale getirilmiştir.⁷⁰⁷ 1948'de İsrail'in kurulmasıyla *kibbutz*ların kurulması da resmî hale gelmiş ve sayıları artmıştır. Bu anlamda *kibbutz* üyeleri bataklıkları ıslah etmek, yamaç bölgelerde teraslama yapmak, verimsiz arazileri verimli hale getirmek gibi faaliyetlerle

⁷⁰³ İbrahim Yasa, "Kibbutz'un Toplumsal İdeolojisi ve Yapısı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XXVII, S. 4, 1972, ss. 10-11.

⁷⁰⁴ Süleyman Sıdal, "Kendine Özgü Kooperatif Bir Model Olarak İsrail Kibbutzları", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, C. LI, S. 1, 2016, s. 95.

⁷⁰⁵ Yasa, a.g.e., s. 11.

⁷⁰⁶ Enis Öksüz, "İsrail'de Kooperatif Köyler ve Özellikleri", *İstanbul Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2011, ss. 81-82.

⁷⁰⁷ Ucuz Arap işçilerden kurtulmanın yolunun Yahudilerin Arap işçilerin yerlerine yerleştirilmelerinden geçeceği kabul edilmiştir. Bu durum zamanla Yahudi işçilerin milliyetçilere dönüşmesini ve Filistin'de hiçbir Filistinlinin bulunmadığı bir İsrail devleti kurma fikrini beraberinde getirmiştir. Gershon Shafir, "Zionism and Colonialism", *The Israel/Palestine Question*, Ed. Ilan Pappé, New York 1999, ss. 77-78.

şimdiye kadar tarihin en büyük toplum hareketini oluşturdukları söylenmiştir. Dolayısıyla birçok Yahudinin İsrail'e göç ederek *kibbutz*larda yaşama istekleri artmıştır. Böylece 1910'da birkaç kişiyle başlayan bu yapıların 2010'da 120.000 sayıda olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra *kibbutz* üyelerine *kibbutznik* denilmiş ve hükümette % 33 ile parlamentoda % 22'lik dilimde söz sahibi olmuşlardır. Ayrıca *kibbutz* köyleri stratejik çıkarlar için İsrail içinde yaygın biçimde oluşturulmuştur. Öyle ki 1948'de İsrail kurulduğunda sınırların çizilmesinde *kibbutz*lar etkili olmuştur. Bu durum *kibbutz*ların ülke genelinde dağılımının önemini ve amacını ortaya koymuştur.⁷⁰⁸

*Kibbutz*lar, İsrail siyasetinde etkili yapılar olarak görülmüştür. Araştırmacılar *kibbutz*ları Siyonizm'in bir ürünü kabul etmiştir. Dahası *kibbutz*lar, geçim kaynağı olmaktan çok ideoloji olarak kabul etmiştir. *Kibbutz* üyeleri tarafından *kibbutz* için çalışmak Yahudiliğe hizmet etmek olarak kabul edilmiştir.⁷⁰⁹ Bunun yanında henüz İsrail kurulmadan önce *kibbutz*ların yerleşim, göç, savunma ve tarım alanlarında kalkınmaya öncülük ettiği ve Araplara karşı silahlı mücadele gerçekleştiren örgütlerin *kibbutz*larda eğitim aldıkları belirtilmiştir.⁷¹⁰ Ayrıca *kibbutz*larda silah ve cephane üretimi ve askerlere talim verildiği tespit edilmiştir. İsrail sınırları boyunca birok *kibbutz* kurulmuş, Arap-İsrail savaşlarında sınır güvenliği, insan gücü, mühimmat gibi konularda görevlerde bulunmuşlardır.⁷¹¹ Bunun yanında İsrail'in kurucuları arasındaki önemli kişilerin (Örneğin Ben Gurion, Chaim Weizmann, Yitzhak Ben-Zvi, Ephraim Katzir, Zalman Shazar, Şimon Peres) neredeyse hepsi *kibbutz*larda yetişmiş kişilerden oluşmuştur. Dahası *kibbutz*lar, İsrail kurulmadan önce ve kurulduktan sonra da göçmen eğitim merkezleri olarak kullanılmışlardır. Buralarda göçmenler ülke turları, İbranice eğitimi gibi oryantasyon eğitimleri verilmiştir.⁷¹²

⁷⁰⁸ Nuran Taşlıgil - Güven Şahin, "Kolektif İşletme Tiplerine Tipik Bir Örnek: Kibbutzlar", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 5, S. 9, 2012, ss. 213-220.

⁷⁰⁹ Sidal, a.g.e., ss. 95-96.

⁷¹⁰ David Ben Gurion, ekonomiyi Arapların elinden Yahudilerin eline alması için ilk olarak *kibbutz*ları kurmuştu. Daha sonra Histadrut (İsrail Sendikalar Birliği)'u kurarak piyasayı ele geçirmeyi ve ekonomik açıdan zayıflayan Arapların Yahudilere saldırımlarını ve yaşanacak çatışmalar sonucunda Arapları Filistin'den uzaklaştırmayı amaçlamıştır. Sonuç, a.g.e., s. 146.

⁷¹¹ Sidal, a.g.e., s. 92.

⁷¹² Yusuf Süha Sonuç, "Kibbutzun İsrail Siyasetine Etkisine Kısa Bir Bakış", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 1, 2017, ss. 141-146.

İsrail Devleti sadece *kibbutz*larla değil, kurduğu yerleşimlerle de Filistin topraklarını Yahudilerştirmeye devam etmiştir. İsrail, işgal ettiği bölgeleri entegre edebilmek için 1948'den itibaren yerleşim yerleri kurmaya başlamıştır.⁷¹³

Filistin'in Osmanlı Devleti'nden ayrılması sırasında İngiltere Araplara bağımsız Arap devleti vadetmiştir. Ancak Balfour Deklarasyonun kabulünden sonra Araplar kandırıldıklarını düşünmüş ve kitleler halinde Filistin'e göç eden Yahudilerden rahatsızlık duyarak isyanlar başlatmışlardır. Böylece Siyonizm fikrinin karşısında Arap milliyetçiliği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine İngiltere Yahudi-Arap işbirliğiyle bir devlet kurulması, Yahudilere göçü ve toprak satışını sınırlandıran bir rapor hazırlamıştır. Araplar 1929 ile 1936-39 yıllarında ciddi ayaklanmalar gerçekleştirmiş ve Filistinliler büyük kayıplar yaşamıştır. Bu sayede İsrail tarafı askeri güç kazanmış ve Araplarla Yahudilerin ortak yaşadıkları mahalleler ayrılmıştır. Böylece iki grup birbirine yabancılaşmıştır.⁷¹⁴ Bununla beraber II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere güç kaybetmiş, ABD güç kazanmaya başlamıştır. Yahudiler ABD'nin yanında yer alarak 1947 yılında Filistin'de toprak alma serbestisi elde etmişlerdir. Ayrıca ABD, Filistin topraklarının Araplar ve Yahudiler arasında paylaştırılma kararı almıştır.⁷¹⁵ Bu karar Araplarla Yahudiler arasındaki çatışmayı arttırmış ve ayrıca ilk Filistin göçüne sebep olmuştur.⁷¹⁶ Bu sırada Filistin nüfusunun yarısından fazlasının İsrail tarafından sürüldüğü belirtilmiştir.⁷¹⁷ Böylece Yahudi diasporasının Filistin'e dönüşü Filistin'deki yerli halkın diasporaya düşmesine sebebiyet verdiği anlaşılmıştır.

1948 senesinde İsrail kurulduktan sonra Yahudiler ile Filistin'deki Arap halk arasında çatışmalar ortaya çıkmıştır. Arap-İsrail çatışmalarının nedenleri genel olarak Siyonizm fikri, ABD, İngiltere, Fransa gibi büyük devletlerin Siyonizm'e desteği, Filistin'de İngiltere'nin manda yönetiminin ve Filistin'deki sorunlara uluslararası sistemin etkisinin olduğu belirtilmiştir. Dışarıdan gelerek Filistin'de kendilerine yer edinmeye çalışan Yahudiler için İngiltere mandası dönemi ve II. Dünya Savaşı bittikten

⁷¹³ Ali Balcı, "İsrail Sorunu: Ortadoğu'nun Gordion Çözümü", *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları*, Ed. K. İnat, B. Duran, M. Ataman, Nöber Yayıncılık, İstanbul 2019, ss. 99-163.

⁷¹⁴ Ian Black, *Enemies and Neighbours: Arabs and Jews in Palestine and Israel 1917-2017*, Atlantic Monthly Press, New York 2017, ss. 141-170.

⁷¹⁵ Ali Ata Yiğit, "Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXXIII, S. 243, 2019, ss. 391-414.

⁷¹⁶ Rashid Khalidi, "The Palestinas and 1948: The Underlying Causes of Failures", *The War of Palestine: Rewriting the History of 1948*, Ed. Avi Shalim ve Eugene L. Logan, Cambridge University Press, Cambridge 2007, ss. 12-36.

⁷¹⁷ Tanya Reinholt, *Israel/Palestine: How to End the War of 1948*, Seven Stories Press, New York 2002, s. 7.

sonra 1947’de BM Genel Kurulun’dan çıkan Taksim Kararıyla Filistin toprakları İsrail ve Filistin için paylaştırılmıştır. Taksim kararından hemen sonra Filistin’de Araplar ve Yahudilerin çatışmaları başlamıştır. Yahudiler kurdukları terör örgütleri vasıtasıyla Filistin halkını göçe zorunlu bırakmıştır. Bununla beraber BM’nin Yahudilere verdiği 14.100 km’lik toprak gittikçe genişletilerek zamanla Filistin topraklarının % 80’ine çıkartılmıştır.⁷¹⁸ İşte Filistin meselesinin 1947 yılındaki karar çerçevesinde ve belirlenen topraklarda 1948’de kurulan İsrail Devleti’nin daha sonra 1967’de Batı Şeria, Gazze, Doğu Kudüs’ü de işgaliyle günümüzdeki şeklini alarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir.⁷¹⁹ Genel olarak Arap-İsrail savaşları diyebileceğimiz bu çatışmalar Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak devletlerinin 1948 I. Arap-İsrail Savaşı, 1956 II. Arap-İsrail Savaşı, 1967 Altı Gün Savaşı, 1973 Yom Kippur Savaşı olmak üzere İsrail’e açtıkları savaşlarla yaşanmıştır.⁷²⁰

1948’de gerçekleşen I. Arap İsrail Savaşı’nda İsrail kazançlı çıkarak topraklarını genişletmiş ve Filistin topraklarının % 80’ine sahip olmuştur. 1967’de gerçekleşen savaş altı gün sürdüğü için *Altı Gün Savaşları* adını almıştır. 1967 savaşında da İsrail başarılı olmuş ve Gazze, Golan Tepeleri, Batı Şeria, Kudüs ve Sina’yı ele geçirmiştir. Elde edilen topraklar İsrail toplumunda dönüşüme neden olmuş ve 1967 Savaşı ile Yahudi Dinî Terörizmi, devleti kutsallaştırılmış ve Tanrı’nın İsrailoğullarına vadettiği topraklar şiddet uygulamaları meşruiyet kazandırmıştır. Bunun yanı sıra 1967’de Yahudiler için kutsal kabul edilen yerler Yahudiler tarafından alınmıştır. Bu durum Mesih’in gelmesine ve İsrail Krallığı’nın kurulmasına bir işaret kabul edilmiştir. Sayılan işaretleri gerçekleştirmek için kurulan terör örgütleri, dinî argümanlar kullanarak yerli halkı bölgeden sürmeyi, Müslüman kutsal mekânlarını yok etmeyi ve Tapınak Dağı’nı ele geçirmeyi amaçlamıştır. İsrail bu yolla terörü meşru hale getirmeye çalışmıştır.⁷²¹ Bunun yanında 1973 Savaşı, İsrail’e Yom Kippur günü savaş açıldığından Yom Kippur Savaşı adını almıştır. 1973 Savaşı’nda Filistin tarafı Golan Tepeleri ve Sina Yarımadası’nı geri almayı hedeflemiştir. Daha sonra savaş İsrail’in Süveyş Kanalı’ndan

⁷¹⁸ Davut Dursun, “Filistin Sorunu’nun Ortaya Çıkışı”, *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, C. VI, S. 2, 1985, ss. 195-199.

⁷¹⁹ Herbert C. Kelman, “The Israeli-Palestinian Peace Process and Its Vicissitudes,” *American Psychologist*, C. 62, S. 4, 2007, ss. 287-300.

⁷²⁰ Necati Demircan, “Yahudi Devletinin İnşası ve Arap-İsrail Çatışmasının Başlangıcı”, *Ulusal Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, C. IV, S. 2, s. 223.

⁷²¹ Menderes Kurt, “İsrail’de Yahudi Dini Terörizmi”, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2018, ss. 1-26.

çekilme kararı almasıyla ve Golan Tepeleri'ndeki hâkimiyetini sürdürmeye devam etmiştir.⁷²²

Daha sonra Türkiye, Fransa ve ABD'nin içinde bulunduğu "Filistin Uzlaştırma Komisyonu" kurulmuştur. Buna paralel olarak 1949 yılında Mısır, Lübnan Ürdün ve Suriye ile ateşkes antlaşmaları gerçekleştirilmiştir.⁷²³ 1980 yılında İsrail Kudüs'ü ilhak etmiş, bunun üzerine 1987 yılında Filistinli halk tarafından intifada⁷²⁴ hareketi başlatılmıştır. Sonrasında 1988 yılında Filistin Devleti ilan edilmiştir.⁷²⁵ Böylece Filistin, tüm Filistinlileri tek Filistin devleti altında toplama hayalinden vazgeçmiş ve topraklarını İsrail ile paylaştığını kabul etmiştir.⁷²⁶ Arap-İsrail savaşlarında temel sorunun Yahudilerin kurmak istedikleri devlette, bölgede çoğunlukta bulunan Arap-Müslüman nüfusunu görmezden gelmesi ve bu halkı mülklerinden çıkarması olduğu ifade edilmiştir.⁷²⁷

Ortodoks Yahudilik İsrail'deki hâkim anlayışı oluşturmuş ve devletin resmi mezhebi olmuştur. Dolayısıyla Ortodoksluk ve Siyonizm arasında uyumlu bir ilişki olduğu söylenebilir. Ortodoksların Siyonizmle ilişkileri geleneksel görüşü yansıtmıştır. Ortodokslara göre Tanrı ile İsrailoğullarının ahdi dolayısıyla kutsal topraklarda bulunmak önemli görülmüştür. Nitekim kutsal toprakların dışındaki yerler putperestlerin yaşadığı yerler olduğundan Yahudiliğin en iyi yaşandığı bölgenin kutsal topraklar olduğu kabul edilmiştir. Bunun için Ortodoksluk'ta yabancıların eline geçen toprakların satın alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun yanında bütün Yahudilerin İsrail'de bir araya gelmesinin Mesih döneminde gerçekleşeceğine inanılmıştır.⁷²⁸

⁷²² Elvin Abdurrahmanlı, "Siyonizm'in Doğuşuyla Ortaya Çıkan İsrail-Filistin Sorunu: Arap-İsrail Savaşlarının Hüzün Sonu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IX, S. 4, 2022, ss. 1792-1794.

⁷²³ Kadir Sağdıç, "1949 Arap-İsrail Savaşı Sonrası İmzalanan Ateşkes Antlaşmaları" *Anka Enstitüsü*, <https://ankaenstitusu.com/1949-arap-israil-savasi-sonrasi-imzalanan-ateskes-antlasmalari/#:~:text=%C4%B0srail%2DM%C4%B1s%C4%B1r%20Ate%C5%9Fkes%20Antla%C5%9Fmas%C4%B1%2024,20%20Temmuz%201949'da%20imzalanm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r.> (09.09.2024).

⁷²⁴ İntifada, Filistin halkının İsrail'in Filistin topraklarını ele geçirmesine karşı başlattığı halk ayaklanmasıdır.

⁷²⁵ İsrail-Filistin arasındaki olaylarda ve Filistin Devleti'nin kurulmasında öne çıkan aktörlerden biri Yaser Arafat diğeri Filistin Kurtuluş Örgütü(FKÖ)'dür. Yaser Arafat'ın kurduğu El-Fetih, İsrail-Filistin sorununun uluslararası alanda duyulması adına önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bunun yanında Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) de bağımsız ve özgür Filistin direnişi için kurulması için uğraşmıştır. Erden Kişi, "1948'den Bugüne, Tarihi ve Siyasi yönleri ile "İsrail-Filistin Sorunu", *Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, C. III, S. 1, 2023, s. 268.

⁷²⁶ Vahap Coşkun, "Ortadoğu'da Genel Sorunlar", *Prof. Dr. Turhan Tüfan Yüce'ye Armağan*, İzmir 2001, ss. 375-378.

⁷²⁷ Demircan, a.g.e., s. 224.

⁷²⁸ Hüseyin Akdemir, *Modern Ortodoks Yahudilik*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2019, ss. 88-89.

Muhafazakâr Yahudiler, Sinâ ahdinden bu yana oluşturdıkları kolektif dinî hafızalarını korumaları gerektiğini düşünmektedirler.⁷²⁹ Bu konuda Muhafazakarların Katolik İsrail fikri öne çıkmıştır. Bu bakış açısı Siyonizm'i, Yahudileri birleştiren bir ideal olarak görmüştür. Bununla birlikte Muhafazakârlar, İsrail'i yalnızca bir millet değil bir medeniyet olarak görmüşlerdir. Bu anlamda Yahudiliğin bütün unsurlarıyla yenilenmesi ve İsrail ana vatanının tekrar inşa edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Diğer bir ifadeyle hangi gruptan olursa olsunlar Yahudilerin kolektif birliğinin sağlanması gerektiğini düşünmüşlerdir. Aynı zamanda Muhafazakârlar, kutsal topraklara yerleşmeyi kutsal bir yolculuk olarak görmektedirler. Bu durum sadece fikirsel zeminde kalmayıp pratiğe de dökülmekte ve İsrail'in önde gelen ekonomik destekçileri olmaktadır. Muhafazakâr hareket savunucuları eğitim gezileri düzenleyerek diasporadaki Yahudileri İsrail topraklarını ve kültürünü tanıtmaktadırlar.⁷³⁰ Dolayısıyla Muhafazakârlar Siyonim düşüncesini desteklemişlerdir.

Reformist Yahudiler Tevrat'ın Tanrı vahyi olmayıp sadece atalarının yaşadığı dinî tecrübeler sonucunda oluştuğu görüşünü paylaşmışlardır. Dinî ideallere erebilmek için vahye ihtiyaç olmadığını düşünmüşlerdir.⁷³¹ Bunun yanında Reformistler, Talmud otoritesini reddetmiş, Mesih, seçilmişlik, kutsal toprak gibi temel inançlardan vazgeçmişler, bazı ibadetlerin zamana uygun olmadığını düşünerek kaldırmışlardır. Onlar, seçilmişliği ayrıcalık değil, daha ağır bir yükümlülük olarak görmüş, Siyon'a dönüşle alakalı dualar kitaplardan çıkarılmıştır.⁷³² Onlar, kutsal toprak inancını reddetmişler ve yaşanan her yerin kutsal toprak olduğuna inanmışlardır.⁷³³ Yani, Reformistler Siyon ve kutsal topraklara dönüşle ilgilenmemişlerdir.

Özetle Yahudilikte kutsal toprak inancı seçilmişlik ve ahit kavramları birbiriyle ilişkili kavramlardır. Tanrı ile ilk ahit gerçekleştiren kişinin Hz. İbrahim olduğu kabul edilmiştir. Daha sonra onun soyundan gelen Hz. İshak, Hz. Yakup ve Hz. Musa önderliğinde İsrailoğullarıyla ahitler gerçekleştirilerek hem ilk dönem İsrailoğullarına hem de onların soyundan gelen herkese kutsal toprakların ebediyen bir mülk olarak verildiği kabul edilmektedir. Bu kabulde beraber kutsal toprakların sınırları net biçimde

⁷²⁹ Mustafa Şahin, Mahmut Salıhoğlu, "Tarihsel Yorum Bağlamında Solomon Schechter'in Muhafazakâr Yahudiliğe Etkisi", *Oksident Yahudilik, Hristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 1, Bursa 2022, ss. 40-50.

⁷³⁰ İsmail Başaran, "Muhafazakâr Yahudilik Siyonizm İlişkisi", *Mizânü'l Hak İslâmî İlimler Dergisi*, S. 2, 2016, ss. 75-86, 108-114.

⁷³¹ Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, İstanbul 2020, ss. 162-166.

⁷³² Mustafa Yiğitoğlu, *Yahudilik –Mezhepler-*, Kitâbî Yayınları, İstanbul 2022, ss. 83-87.

⁷³³ Küçük, vd, *Dinler Tarihi*, ss. 303-304.

belirlenememiş, günümüzde birçok ülkeyi de içine alan bölge genel hatlarıyla ifade edilmiştir. Kur'an'da da ahit, toprak, üstünlük bağlamında Yahudilerden bahsedilmiştir. Ancak Kur'an'ın anlatımı Tevrat'inkinden büyük ölçüde farklıdır.

Özetle, kutsal toprakların Hz. İbrahim'den itibaren kendi soylarına verildiğine inanan Yahudiler, diasporada gördükleri zulümler neticesinde Siyonizm fikri etrafında birleşmişlerdir. Batı'da yaşanan Aydınlanma, Hümanizm, Milliyetçilik, Reform gibi akımlar da Siyonizm'in gelişmesine vesile olmuştur. Böylece Siyonist Yahudiler, vadedilen topraklara geri dönme kararı almışlardır. Bunun yanında Yahudi mezhepleri arasında Siyon'a dönüş konusunda farklılıklar bulunmuştur. Ortdoksluk İsrail'deki ana mezhebi oluştururken kutsal topraklarla ilişkisini güçlü tutmuştur. Muhafazakârlar da kutsal topraklara dönüşü hem fikirsel hem pratik manada desteklemişlerdir. Reformistler ise kutsal toprak düşüncesinden vazgeçmiş, bu konuyla ilgilenmemişlerdir.

2. DİASPORA YAHUDİLERİNİN KUTSAL TOPRAKLARA GÖÇ ETTİKTEN SONRA YAŞADIĞI PROBLEMLER

2.1. YAHUDİLERİN KENDİ ARALARINDA YAŞADIKLARI PROBLEMLER

İsrail'de göçün güçlü bir ideolojik temele dayandığı ifade edilmiştir.⁷³⁴ Bu çerçevede Siyonizm yüzyıllardır inanç cemaati olarak varlık sürdüren Yahudiliği kader birliği paydasında birleştirdiği belirtilmiştir. Siyonizm bunu yaparken hem seküler-modern bir görüşle ortaya çıkmış hem de Tevrat anlatılarını, dinî ve geleneksel sembolleri araçsallaştırmıştır. Dolayısıyla İsrail'de zıtlıklarla dolu bir İsrailli kimliği meydana getirmeye çalışmıştır.⁷³⁵ Bu bağlamda Yahudiler, Siyonizm düşüncesinde birleşerek kutsal topraklarına geri döndüklerinde birçok problemle karşılaşmışlardır. Bunlar, Yahudilerin kendi aralarındaki farklılıklardan kaynaklandığı gibi Yahudiler ve İsrail'deki diğer gruplar arasında da yaşanmıştır.

Yahudiler yüzyıllardır farklı coğrafyalarda farklı halklarla birlikte yaşamışlardır. Dolayısıyla bugün İsrail'de bir araya geldiklerinde bu farklılıkları onların arasında problemler meydana getirmiştir. Üstelik Siyonizm fikrinin modern, Batılı, demokratik bir sistem öngörmesi ve Yahudileri bir inanç sisteminden çok bir kültür topluluğu olarak görmesi problemin büyümesine sebep olmuştur. Bu bağlamda İsrail'de örgütlü

⁷³⁴ Iris Geva-May, "On Impacts of Comparative Policy Analysis. Immigration to Israel: What Other Countries Can Learn?", *International Migration*, C. XXXVIII, S. 1, 2000, s. 27.

⁷³⁵ Tuğçe Ersoy, İsrailli Olmak: Kolektif Kimlik Geliştirmenin Zorlukları, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. V, S. 1, 2018, ss. 80.

bir kimlik geliştirmenin zorluklarından bahsedilmiştir. Bu konuda Leon Roth'un, Yahudiliğin bir program olmak üzere Yahudilerden önce geldiğini ve Yahudilerin bu programın hayata geiricileri olduğunu vurgadığı aktarılmıştır.⁷³⁶ Bu vurgu, Yahudilerin arasındaki inanç topluluğu ve kültür topluluğu ayırımını göstermiştir.

Zikredilenler erevesinden bakıldığında İsrail toplumunun parçalı, katmanlı, heterojen bir yapıya sahip olduğu, dinî, sosyal, kültürel ve ekonomik konularda ayrışmalar yaşadığı ifade edilebilir. Bunlardan birinin Aşkenazi ve Mizrahi grupları arasında yaşanmaktadır. Aşkenaziler, 1882'de Rusya'dan İsrail'e gelerek İsrail'e göç eden ilk grubu oluşturmuştur. İsrail kurulduktan sonra *Aliya* vasıtasıyla Yahudiler İsrail'e gelmeye başlamıştır. Yahudiler, Yemen, Rusya, Polonya Almanya, Amerika, Avusturya, Irak, İran, Libya, Mısır gibi ülkelerden İsrail'e gler gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte 1950'de dönüş yasası, 1952'de kalıcı yerleşim ve toplanma tasarısı ilan edilmiştir. İsrail'in kurucuları öngördükleri devlet sistemiyle uyumlu Batılı değerlerin hâkim olduğu, Avrupalı Yahudilerden oluşan bir toplum hayali kurmuşlardır. İsrail yöneticileri hedefledikleri Yahudi modeline ve nüfusuna hemen erişememişler, bundan sonra İsrail'e göç edenlerin yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamaya karar vermişlerdir. Dahası, farklı kültür ve topluluklardan gelen Yahudileri modern Aşkenazi modelinde eritmeyi hedeflemişlerdir.⁷³⁷ Diğer bir ifadeyle Avrupalı-Aşkenazi yeni İsrail toplumu için bir model haline getirilmiştir. Bunun yanı sıra öncesinde Seferad-Ařkenazi⁷³⁸ şeklinde bir ayırım yapılmasına rağmen İsrail'e yapılan büyük gler sonucu doğulu ve batılı ayrışmasına gidilmiştir. Bu yolla doğu ülkelerinden g edenlere Mizrahi, batı ülkelerinden g edenlere Aşkenazi denilmiştir.⁷³⁹ Gler, kimlik krizinin yanında tanımlama sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Genel olarak İslâm lkelerinden, Ortadoğu, Balkanlar ve İberyâ'dan göç edenler Mizrahi kabul edilirken Avrupa'dan göç eden Yahudiler için böyle bir isimlendirmeye gidilmemesi dikkat çekici grlmştir. Öte yandan İsrail Devleti ağırlıklı olarak Aşkenaz Yahudileri tarafından kurulmuştur. Her ne kadar devlet kurulurken Yahudiler arasında ayırım görülmemişse de İsrail'de Batılı kültür hakim olduğundan devlet içerisinde Aşkenazların lehine bir sistem

⁷³⁶ Johnson, a.g.e., s. 48.

⁷³⁷ Mohamed A. H. Ahmed – Ashraf Elsharkawy, "Tel Aviv Mizrah: The Potential of Iraqi Cultural Identity within Two Generations", *Journal of Modern Jewish Studies*, C. XIV, S. 3, 2015, s. 434.

⁷³⁸ Seferad Yahudileri genellikle İslâm hâkimiyeti altında altın ağ dedikleri bir dönemi yaşamışlardır. Seferadlar bu sırada kendilerini Aşkenazlardan stn olduklarını düşünmüşlerdir. XIX. yy. ile durum tam tersine dönmüş batıda meydana gelen değişimler Aşkenazların lehine olmuş, üstünlük yer değişirmiştir.

⁷³⁹ Harvey E. Goldbeg – Chen Bram, "Sephardic/ Mizrahi/ Arab-Jews: Reflection on Critical Sociology and the Study of Middle Eastern Jewries within the Context of Israeli Society", *Sephardic Jewry and Mizrahi Jews*, Ed. Peter Y. Medding, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 230.

işlemektedir. Bu sistem içinde öteki olarak görülen Mizrahi, sosyo-kültürel olarak ayırım yaşamaktadır. Yahudilerin batıda maruz kaldıkları ayrımcılığı İsrail toplumunda Mizrahilere yaptıkları düşünülmektedir. Bununla beraber Mizrahiler, gelir, konut ve eğitim konularında da ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Eğitimde Mizrahi'nin Arap kültürünü terk etmesi için *Aşkenaz* zihniyeti ders ve tarih kitaplarına yerleştirilmektedir. Doğu ve Batı kültüründe farklı eğitimden geçen iki grup, fikirsel zeminde de ciddi ayrılıklar yaşamaktadır. Aynı zamanda *Mizrahiler* İsrail'e işçi ihtiyacını karşılamak üzere çağrılmaktadır. Bunun yanında İsrail'de konut dağıtımı Aşkenazi-Mizrahi arasında adaletsiz şekilde yapılmakta; Mizrahilere çok küçük, az odalı konutlar verilmektedir.⁷⁴⁰

İsrail toplumunda ayrışmaya maruz kalan gruplardan birinin de Beni İsrail diğer adıyla Hindistan Yahudileri olduğu kabul edilmektedir. Hindistan Yahudileri 1947 Hindistan-Pakistan savaşının getirdiği bunalımın yanında dinî gerekçelerle 1950'lerde İsrail'e göç etmeye başlamışlardır. Ancak Hindistan Yahudileri İsrail'e vardıklarında kendilerinin saf Yahudi olduğunu kabul ettirmek için çok çaba harcamışlardır. Beni İsrail'in kayıp on kabilesinden oldukları, Antiyok Epiphanes zamanında Kudüs'ten kaçanların soyundan oldukları iddialarının yanında⁷⁴¹ Babil Sürgünü'nden sonra Hindistan'a yerleşen Yahudi gruplarının soyundan geldikleri da iddia edilmiştir.⁷⁴² Beni İsrail'in bir kısmı farklılıklarından dolayı İsrail'de asimile olmuşlar ve ikinci sınıf insan muamelesi görmüşlerdir. Böylece sosyo-kültürel refahın düşük olduğu bölgelere yerleştirilmişlerdir. Bunun yanında 1969'larda Beni İsrail'in otantikliği sorgulanmış, Yahudilerle evlenmeleri istenmemiştir. Diğer taraftan Beni İsrail'den nesillerini araştırmaları istenmiştir. Beni İsrail'in renkleri ve ırkları da problem yaratmıştır. Bu kısıtlamalar ve ayrımcılıklar, sokak gösterilerine neden olmuştur. İsrail'de ayrımcılık yapıldığına dair haberlerin yayılmasıyla İsrail meclisi Beni İsrail'in her Yahudi gibi eşit haklara sahip olduğu hakkında kararlar almıştır.⁷⁴³

Probleme sebep olan bir diğer husus olarak İsrail toplumunda bulunan ve ayrımcılığa maruz kalan gruplardan biri de 1900'lerde az bir kısmı İsrail'e getirilen,

⁷⁴⁰ Ravza Aydın, "Mizrahi Yahudileri ve İsrail'deki Sosyokültürel Durumları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 37, 2018, ss. 87-94.

⁷⁴¹ Britanniza, "Bene Israel". <https://www.britannica.com/topic/Bene-Israel> (Erişim: 09.10.2024).

⁷⁴² İsmail Taşpınar, "Hindistan Yahudileri", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 16, 2004, s. 148.

⁷⁴³ Aydın Güven, "Hindistan Yahudileri: Beni İsrail Kabilesi ve Hindistan-İsrail İlişkilerine Etkileri", *Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar*, Yıl: 4, S. 12, ss.107-117.

büyük bir kısmı hâlâ Etiyopya’da yaşayan Yahudiler diğer adıyla Falaşalar’dır.⁷⁴⁴ Etiyopyalı Yahudiler Beta İsrail olarak da bilinmektedir. Ayrıca Falaşalar’dan haberdar olunan 19. yy. ile birlikte onların kayıp kabilelerden biri olduklarına inanılmıştır. Falaşaların Yahudi kökenlerinin nereden geldiğine dair birçok mit anlatılmakla beraber onlar kendilerini Kral Süleyman ve Etiyopya Kraliçesine dayandırmaktadır. Buna göre Sebe Kraliçesi Hz. Süleyman’ın hakkında anlatılan bilgeliği görmek için Kudüse gelmiş ve orada uzun süre kaldıktan sonra ülkesine döndüğünde Kral Süleyman’dan bir çocuğu olduğunu öğrenmiştir. İşte Etiyopya’daki Yahudi halkının bu çocuğun soyundan geldiğine inanılmaktadır.⁷⁴⁵ Bununla beraber Etiyopyalı Yahudiler İsrail toplumunda ayrımcılığa maruz kalmakta, toplumun en alt tabakasını oluşturmakta, en eğitimsiz kesim kabul edilmekte ve en düşük statüdeki işlerde istihdam edilmektedir. İsrail’deki dinî otorite Etiyopyalı Yahudilerin otantikliğini sorgulamış ve ancak yeniden ihtida ettirilerek Yahudi statüsü verilmesi gerektiğini düşünmüştür. Etiyopyalı Yahudiler, ten renklerinden dolayı da ayrımcılık yaşayarak siyahi kölelerle eşdeğer görülmektedir. Sonuç olarak İsrail’de gettolaşmış yerler oluşmuştur.⁷⁴⁶

İsrail toplumunda ayrışmaya neden olan bir diğer konu dindarlar ve sekülerler arasında yaşanmaktadır. Bu bağlamda İsrail Devleti’ni oluşturan öğelerden biri laiklik olmuş ve modern bir devlet kurmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda sürgünleri bir araya getiren şeyin Yahudilik olduğu ve Yahudiliğin uhrevî yaşam öngören bir din olduğu ifade edilmiştir. Dindarlık ve sekülerlik arasında gerginlik yaşayan İsrail için bir tarafta Batılı, modern, seküler değerleri empoze eden strateji, diğer tarafta geleneksel değerlere sahip çıkan Yahudilerin bulunması ve devletin şeriata göre yönetilmesi gerektiğini savunmaları her alanda dindar-seküler grupları karşı karşıya getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında İsrail toplumunda dindar olmayan, geleneksel, dindar, Ortodoks ve ultra Ortodoks gruplar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda seküler Yahudiler dinî gelenekleri yalnızca toplumun bir parçası olarak kabul etmişlerdir. Dindar-seküler zıtlaşmasının günden güne artması sonuçta her iki tarafın birbirlerini tehdit olarak görmelerine neden olmuştur. Diğer taraftan Ortodoks ve ultra-Ortodoks kesimin askerlikten muaf

⁷⁴⁴ Mehmet Katar, “İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma”, *Journal of Islamic Research*, C. XX, S. 2, 2007, s. 176.

⁷⁴⁵ Dursun Ali Aykıt, “Falaşalar veya Etiyopya Yahudileri”, *Milel ve Nihal Dergisi*, C. XI, S. 2, 2016, ss. 35-60; Etiyopya Yahudilerinin kökenleri hakkında daha fazla bilgi ve diğer görüşler için bkz. Neslihan Kuran, Afrikalı Falaşalar: Falaşaların Etnik Köken Teorileri ve Dini Kimlikleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. VIII, S. 2, 2021, ss. 213-244.

⁷⁴⁶ Ersoy, a.g.e., ss. 88-91.

tutulmaları ve devletten yardım alarak yaşamaları yine bir başka problemli taraf görülmüştür.⁷⁴⁷

İsrail toplumunun ayrışma noktalarından bir diğeri ise ırk sorunudur. İsrail’de Siyonizm’in modern, atılı, seküler bir devlet ideali karşısında doğu kültürüne sahip, Arapça konuşan Mizrahilerin ve Etiyopya Yahudileri olması İsrail’i kuran Siyonistlerin amaçlarının önüne geçmektedir. İsrail seküler bir devlet olduğundan Bugün İsrail’de yaşayan Yahudilerin 19. yy.’nin ulusçuluk düşüncesinden etkilenerek ortaya çıkmış ve kendilerini bir millet olmak konusunda gayret göstermek zorunda hissettiklerini ifade etmişlerdir.⁷⁴⁸

İsrail toplumunda kendi içinde ayrışmaya maruz kalan bir diğer grup Sâmirîlerdir. Sâmirîleri Ortodoks Yahudilik’ten ayıran önemli farklardan biri Samirilerin elindeki farklı Tevrat nüshasıdır ve bu nüshasıdır. Bu nüsha Ortodoks Tevrat’ından yaklaşık altı bine yakın fark bulunmaktadır. Bunun yanında Ortodoks Yahudiliğin Kudüs’ü kutsal merkez kabul etmesine karşılık Samirilerin Gerizim Dağı’nı kutsal saymalarından kaynaklanmaktadır. Dahası Samiriler, Mesih geldiğinde Gerizim Dağı’nın kutsallığını yeniden kazanacağına inanmaktadırlar. Diğer taraftan Samiriler kendilerini antik İsrailoğulları soyuna⁷⁴⁹ dayandırmaktayken Ortodoks Yahudiler bu görüşü reddetmektedir. Samirîler, İsrail Devleti’nin bazı dönemlerinde haklara sahip olmuşlar, örneğin Geri Dönüş Yasası⁷⁵⁰ kapsamına alınmış ve manevî olarak da İsraili oldukları ifade edilmiştir. Bununla beraber bir Samiri sinanogu inşa edilmiş, mezarlıklarda Samirilere özel yer ayrılmıştır. İlerleyen zamanlarda Samirîlerin bazı hakları ellerinden alınmıştır. Yahudilik tekrar tanımlandığında Samirilerin Yahudilerle eşit haklara sahip olamayacakları ve Geri Dönüş Yasasından yararlanamayacakları kararlaştırılmıştır. Daha sonra mahkeme kararıyla Samirilerin, Yahudi toplumunun bir parçası olduğu kabul edilmiştir. Bundan sonra Samiriler ve soylarından gelenler İsrail vatandaşı sayılmış ve birçok haktan faydalanmışlardır. Evlilik ve boşanma konularında da Samirî inancına göre yargılama yapacak resmî mahkemeler oluşturulmuştur.

⁷⁴⁷ Ersoy, a.g.e., ss. 73-96.

⁷⁴⁸ Fuat Aydın, a.g.e., s. 156.

⁷⁴⁹ Samiriler kendilerini Efrayim ve Menşe ile Hz. Yusuf’un soyuna, kohenlerinin ise Hz. Harun ile Levi soyuna dayandığını iddia etmektedir.

⁷⁵⁰ Geri Dönüş Yasası, 5 Temmuz 1950 tarihinde İsrail parlamentosu tarafından kabul edilmiştir. Buna göre, bir Yahudi dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın İsrail’e geri dönme, yerleşme ve vatandaşlık alma hakkında sahip olmaktadır. İbranice “*Aliya*” yükselme manasında kullanılan Filistin’e Yahudi göçü İsrail’in kurulmasından önce de sonra da teşvik edilmiştir. *Aliya*, bugün İsrail’in nüfus politikası açısından önemli bir politikadır. İsrail devlet politikası, *Aliya*yı teşvik maksadıyla eğitim olanakları, ekonomik yardımlar, vergi muafiyetleri gibi kolaylıklar sağlamaktadır. Ufuk Ulutaş vd., a.g.e., ss.18-21.

Samiriler de topluma entegre olmaya çalışmışlardır. Yine de Ortodoks anlayışta Samiriler asıl İsrail soyundan gerçek Yahudi kabul edilmemişlerdir. Öte yandan Samirilerin Yahudi toplumuna entegre olmaları ve yüzyıllardır korudukları geleneklerden uzaklaşmaları Samiri din adamları tarafından problemli görülmektedir.⁷⁵¹

Yahudi devleti esasında seküler bir oluşumdur. Sekülerizmin Yahudiliğe Avrupa Yahudileri yoluyla geçtiği kabul edilmiştir. Yahudiler 19. yy.'da sekülerleşmeye başlamış, 20. yy.'da Yahudilerin çoğunun sekülerliği benimsendiği görülmüştür. Bununla beraber farklı dinî geleneklerde farklı sekülerlik anlayışlarının ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Ancak Yahudilik içerisindeki sekülerliğin Batı'daki anlamı gibi dinin ortadan kalkması anlamına gelmediği, onun kendini çağın gereklerine uyarlayarak yaşanabileceği kabul edilmiştir. İsrail'de Yahudi sekülerliği toplumun yarıdan fazlasını temsil ederken, belli dinî ritüelleri uygulayanların %80-90 oranında olması bu çıkarımı desteklemektedir. Sekülerizm bağlamında Yahudiliğin temeli olan Tanrı-Tevrat-İsrail anlayışı da bilinçli olarak değiştirilmiştir. Tanrı'nın yerini çoğu zaman Tanrı ile özdeşleştirilen tabiat almıştır. Aynı şekilde Tevrat dinî anlamından çıkarılarak tarihî ve kültürel şekilde yorumlanmış, İsrail ise ahit topluluğu yerine etnik bir millet haline getirilmiştir.⁷⁵² Bu da Yahudi toplumundaki dindar – seküler ayrışmasının ne kadar derin bir ayrışma olduğunu göstermektedir.

Özetle, Yahudiler MS. 70 yılındaki Roma Sürgünüyle dünyanın bütün coğrafyalarına yayılmışlardır. Gittikleri yerlerde farklı din ve dünya anlayışları geliştiren Yahudiler, İsrail topraklarına döndüklerinde farklılıklardan dolayı kendi aralarında problemler yaşamışlardır. Yaşanan problemler İsrail'de homojen bir toplum oluşmasının önüne geçmiştir. Mevzu bahis problemler dinî, kültürel, sosyal, ekonomik, ırksal gibi konulardan oluşmuştur. Problemlerin Bu problemler günümüz İsrail devletinde hala yaşanmaktadır.

2.2.YAHUDİLERİN YAHUDİ OLMAYANLARLA YAŞADIKLARI PROBLEMLER

Yahudilik'te Yahudi olmayanları ifade etmek için en yaygın olarak *ger* kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime birinci diasporadadan sonra yabancıları ifade eder hale

⁷⁵¹ Muhammed Ali Bağır, "Sâmiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devletinde'ki Yansımaları", *Milel ve Nihal Yayınları*, C. XIII, S. 2, 2016, ss. 102-128.

⁷⁵² Salime Leyla Gürkan, "Bir Yahudi Karşı- Gelenegi Olarak Yahudi Sekülerliği: Kökenleri ve Dinamikleri", *İnsan&Toplum Dergisi*, C. II, S. 4, 2012, ss. 205- 215.

gelmiştir. İsrail’de yaşayan ancak Yahudi olmayanlara *nohri* de denilmiştir.⁷⁵³ Bunun yanında yerleşik yabancı anlamında Yahudi olmayan ve Yahudiliğe girmek isteyemeyenlerin İsrail topraklarındaki statüsüne *ger toşav* adı verilmiştir. Yahudiliğin bütün emirlerini yerine getiren ancak sünnet olmayan Yahudileri ifade etmek için de *ger tašov* kullanılmıştır.⁷⁵⁴ *Ger Tošov* İsrail topraklarında yaşayan ve Nuh kanunlarını kabul eden yabancılar için de kullanılmıştır.⁷⁵⁵

Yahudiler kendilerini seçilmiş halk olarak kabul ettiklerinden, kendileri dışındaki herkes bunun dışında görmüşler onları *goy* (*çoğulu goyim*) ya da *gentile* olarak ifade etmişlerdir. Yahudilerin gözünde İsrail toplumu dört grupta değerlendirilmiştir. Bunlar Hz. Nuh’un kanunlarına uyan Nuhîler (Benî/ Bney Nuh),⁷⁵⁶ yerleşik yabancılar (*ger tošov*), bunların tam karşısında yer alan putperestler, Samîrîleri ve Hristiyanları da içine alacak şekilde heretikler ve mürtedler şeklindedir. Yahudilere göre Nuhîlerin Hz. Nuh’un getirdiği yedi kanunu kabul ettikleri ve bunların Mesih ile birlikte ölümden sonraki hayatta da yer alabilecekleri kabul görmüştür. İbn Meymun, Yahudi olmayanları Hz. Nuh’un yedi kanununa uymakla yükümlü görmüş, bu kişilerin Nuh kanunlarını benimseyerek gereklerini yerine getirdikleri takdirde iki dünyada da kurtuluşa ereceklerini kabul etmiştir. Yahudi hukukuna göre heretik, putperest ve mürtedlerin öldürülmesi gerektiği, yalnızca *ger tošov* ve Nuhîlerin Yahudilerle birlikte yaşamasına izin verilmesine rağmen pratikte öldürülmelerine izin verilemiştir.⁷⁵⁷

Öte yandan putperestlerin ise hiçbir kurtuluş imkânlarının olmadığı düşünülmüştür. Yahudi din adamları, Yahudi olmayıp iyi olan kimselerin de gelecek hayatta Mesih ile birlikte yaşayabileceklerini kabul etmişlerdir. Dahası Yahudi doğan

⁷⁵³ Kürşat Demirci, “Yahudilik (Yahudilik ve Diğer Dinler)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIII, TDV Yayınları, 2013, s. 219.

⁷⁵⁴ Fuat Aydın, a.g.e., s. 160.

⁷⁵⁵ Musa İbn Meymun, a.g.e., s. 205.

⁷⁵⁶ Nuhîlik, İsrailoğulları kimliğinin üstünlüğünü ispatlamak için kullanılan aynı zamanda Yahudilikte ötekini oluşturan bir kavram olarak görülmektedir. Buna göre Yahudiler insanların önce Hz. Adem’i sonra da Hz. Nuh’u takip eden tek soydan geliştiğine inanmaktadır. Tanrı, Hz. Adem’e altı hüküm vermiş, buna bir tane daha ekleyerek Hz. Nuh’a da vermiştir. Böylece Nuh kanunları oluşmuş ve insanlar bununla yükümlü tutulmuştur. Böylece tüm insanlık Sina vahyi öncesinde aynı hükümlere muhatap olmaları bakımından eşit olmuşlardır. Tanrı’nın Nuh kanunlarıyla yükümlü tuttuğu herkes Nuhî kabul edilmiştir. Tanrı, Sina’da İsrailoğullarını seçmesiyle ve başka hükümler de vermesiyle İsrailoğulları ve Nuhoğulları arası ayrılmış, Nuhîler öteki ve daha aşağı görülmüştür. Bu durum İsrail kimliğinin oluşumuna katkı sağlamıştır. Ayrıca Yahudiler Nuhoğulları’nı dışlamamakta, gelecek dünyada nasiplerinin olacağını söylemektedir. Ayrıca Nuhî diye adlandırılan bir topluluğun hiçbir zaman var olmadığı, bu grubun Mesih döneminde Yahudi egemenliğini kabul edenler için tasarlanmış bir kimlik olduğu iddia edilmiştir. Eldar Hasanov, “Yahudi Kimliği Bağlamında Yahudilikte Yabancı Algısı”, ss. 137-160.

⁷⁵⁷ Ömer Faruk Harman, “Yahudi Dini Hukuku”, *Kur’an’da Yahudiler*, Ed. Ömer Faruk Harman, 1. Baskı, İstanbul 2019, ss. 439-441.

ile sonradan Yahudiliği seçen kişiler arasında farklılıklar olduğu düşünülmüştür. Dinen Yahudiliği seçmek mümkün olsa da ırksal manada seçilmiş soydan olmak ancak Yahudi bir anneden doğmakla mümkün kabul edilmiştir. Bu kabulün diasporadaki Yahudi varlığını korumak için oluşturulduğu düşünülmüştür.⁷⁵⁸

İsrail kurulduğunda İsrail’de yaşayan ve Yahudi olmayan kişilerin durumu hakkında Yahudi din âlimleri tarafından fetvalar verilmiştir. İsrail’in kurucuları bu devletin demokratik bir devlet olmasını öngörmüşlerdir. Ancak İsrail’e göç edenler arasında şeriatı pratik hayatta da görmek isteyen dindar-siyonist Yahudiler olmuştur. Dindarların bu düşüncesi ve devletin demokratik, Batılı politikası bir zıtlığa yol açmıştır. Bu konuda ilk dönem hahamları bu zıtlığı telif etmenin yollarını arayarak Yahudi olmayanlar hakkında daha ılımlı bir tutum sergilemişlerdir. Böylece ilk zamanlarda Yahudi olmayanların İsrail’de yaşamaları dinî bir sorun olarak ele alınmıştır. Öte yandan Arap-İsrail savaşları sonucunda bu, devlet politikası açısından bir sorun haline gelmiştir. Savaşlardan sonra ve Yahudi nüfuzunun genişlemesiyle Yahudi olmayanların durumu dindar-siyonist hahamlar arasında tekrar gündeme gelmiştir. Bu defa hahamlar konuya eskisinden daha sert bakmışlardır. Yeni nesil hahamlar ise devletin Yahudi olmayanlara karşı demokratik tutumunu eleştirmişlerdir. Bu çerçevede ilk dönemlerde puta tapmayanların İsrail topraklarında yaşamalarına izin verildiği görüşü, yerini yabancıların İsrail’de özerkliklerine engel olunmalı fikrine bırakmıştır. Bunun yanı sıra Filistinli Araplara İsrail vatandaşlığı verilmesi İsrail politikasına da uymamaktadır. Nitekim hahamlar, İsrail’de Yahudilerin yaşaması gerektiğini düşünmüşlerdir. Böylece Yahudilerin Erets Yisrael’e yerleşmesini dinî bir gereklilik olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁵⁹

Öte yandan Kitab-ı Mukaddes’te Yahve, Yahudileri Yahudi olmayanlara benzemekten men etmiş, İsrailoğullarını yabancıların yasalarını takip etmemeleri ve onlara benzememeleri konusunda uyarmıştır.⁷⁶⁰ Bunun yanında Talmud’da Yahudi olmayanlar *min* olarak isimlendirilmiştir. İlk asırlarda Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında problemsiz ve uyumlu bir ilişki söz konusuysa Rabbi Eliezer’in onların öte dünyadan nasibi olmadığı açıklamasını yapması üzerine iki grup arasındaki ilişkiler gerilmiştir. Bundan sonra *min*ler ve Yahudiler arasında düşmanlık başlamıştır. Sonraki

⁷⁵⁸Fuat Aydın, a.g.e., ss. 155-163.

⁷⁵⁹Ariel Pikar, “Dindar-Siyonist Hahamların Fetvalarında İsrail Devletindeki Yahudi Olmayanların Statüsü” Çev: Eldar Hasanoğlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 30, 2014, ss. 1-23.

⁷⁶⁰ Lev.18:3, 20:23; Yas.12:30.

süreçte *min*lerin putperestlerden daha tehlikeli olduğu söylenerek minler ve Yahudilerin arası iyice açılmıştır.⁷⁶¹ Bunun yanında Yahudilikte Yahudilerin diğer milletlerden karakter, bilginin yanında görünüş ve davranış itibarıyla ayrılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁷⁶² Dahası, Yahudi şeriatına göre bir Yahudi'nin yabancıyı bilerek öldürmesi, ondan çalması ve onu aldatması yasaklanmıştır. Dahası bir Yahudi sağlığının Yahudi olmayan bir kişiye Şabat kurallarını delerek yardım etmesi yasaklanmıştır. Bu durum günümüz Ortodoks anlayışta etik görülmemiştir. Ayrıca Yahudilerin Yahudi olmayan kişilerle evlilikleri de yasaklanmıştır.⁷⁶³

Bunun yanı sıra bugün İsrail Devleti'nde Yahudiler dışında Filistinli Araplar, Dürziler, Bedeviler ve Çerkezler de bulunmaktadır.⁷⁶⁴ Bu gruplar içerisinde Filistinliler, İsrail yönetimi tarafından diğerlerinden ayrı değerlendirilerek Filistin milli bilincini baskılamaya çalışmaktadır. Belli bir toprak parçası ile sınırlı kurulan milletler gibi İsrail de ortak bir düşman olarak Filistin halkını karşısına almaktadır. Böylelikle Filistin halkı İsrail içinde hem toplumun bir parçası hem de ortak düşmanı haline getirilmektedir.⁷⁶⁵

Filistin vatandaşları toplumsal hayattan dışlanarak gettolaştırılmıştır. Bunun yanında İsrail'de Filistinlilerin bulunduğu bölgeler en düşük sosyo-ekonomik gölgeleri kabul edilmiştir. İsrail'de bulunan Yahudi dışındaki dinî ve etnik gruplar, kendi toprakları üzerinde azınlık durumuna düşmüş ve ayrımcı yasalara maruz kalmıştır. Bu bağlamda Vatandaşlık Yasası ve İsrail'e Giriş Yasası ile Filistinlilerin topraklarına geri dönüş hakları ellerinden alınmakta ve vatandaşlık hakkından yoksun bırakılmıştır. Temel Yasa ile Yahudi devletine muhalefet eden partilerin seçimlere girmesi yasaklanmıştır. Yine bu yasa kapsamında durdurma ve arama hükümlerinde değişiklik yapılmış, İsrail polisinin istediği zaman istediği kişiyi durdurup arayabileceği kabul edilmiştir. Yine aynı kapsamda boykot yoluyla İsrail Devleti'ne zarar verilmesi yasaklanmıştır. Diğer taraftan İngiliz mandası döneminde Arapça resmi dil kabul edilse de sonradan görmezden gelinmiş, resmi dilin yalnızca İbranice olduğu kabul edilmiştir. Dahası ülkenin resmi tatilleri Yahudi özel günlerine göre düzenlenmiştir. Kutsal yerlerin korunması yasası Müslüman, Dürzi, Hristiyan kutsallarını içine almamıştır. Bunların yanında eğitim ve kültür alanında Arap eğitim sistemi tanınmamış, eğitim

⁷⁶¹ Bektaş, a.g.e., ss. 55-56.

⁷⁶² Musa İbn Meymun, a.g.e., ss. 202-205.

⁷⁶³ Harman, "Yahudi Dini Hukuku", ss. 439-441.

⁷⁶⁴ Riad Domazeti, "İsrail'de Etnik ve Dinî Azınlıklar", İnsamer İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. https://www.insamer.com/tr/israilde-etnik-ve-dini-azinliklar_610.html (Erişim: 10.10.2024).

⁷⁶⁵ Ersoy, a.g.e., ss. 73-82.

müfredatı İsrail tarafından belirlenerek Filistinle ilgili coğrafi, kültürel vb. tarih yok sayılmıştır. Bu da Filistinlilerin kendi kimlik, tarih ve kültürlerinden yoksun olmalarına neden olmuştur. 2011’de kabul edilen Nekbe Yasası ile Filistinlilerin İsrail’i demokratik bir devlet olduğunu kabul etmeleri istenmiş, nekbeyi anmamaları ve İsrail’in bağımsızlığını ulusal olarak görmemeleri için baskı yapılmıştır. İmar ve inşaat düzenlemeleriyle Filistinlilerin mülk edinme hakları engellenmiş, Filistin köylerinin yok edilmesinin önü açılmıştır. Ayrıca inşaat izni verilmeyen evlere elektrik, su, telefon verilmemiştir.⁷⁶⁶ Filistinliler, İsrail tarafından bu ve bunun gibi sayılabilecek birçok hukuksuzluğa maruz kalmışlar ve kalmaktadırlar.

Diğer taraftan İsrail’de Yahudiler ve Filistinliler arasında nüfus meselesi önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyonistler, İsrail’de Yahudi karakterli bir devlet kurmak isterken Filistinli Arapların var olan ve çoğalmaya devam eden nüfusuyla karşılaşmışlardır. İsrail’de demografi meselesinde Yahudiler, Arapların sayısının Yahudilerin önüne geçmesinden endişe duymuşlardır. Bunun yanında İsrail’in topraklarını genişletme ideali, göçlerle gelenlere yer bulma ihtiyacı ve Arap nüfusun kontrolü İsrail için ciddi problemler olarak görülmüştür. İsrail nüfus probleminin çözümü için devletin sınırlarını belirleyerek kendini Filistinlilerden soyutlama yoluyla çözmeye çalışmaktadır.⁷⁶⁷

Özetle Yahudiler, Siyonizm fikri etrafında birleşerek vadedilen topraklara geri döndüklerinde yüzyıllardır orada yaşamakta olan yerli halkla karşılaşmışlardır. Kitab-ı Mukaddes’te İsrail’in Yahudilere vadedilmesi diğer milletlere olumlu bakılmasının önüne geçmiştir. İsrail’in Batılı, modern devlet politikası Yahudi dışındaki halka daha ılımlı bakılmasını öngörmüştür. Dindar-Siyonist Yahudiler ise devletin bu politikasını eleştirmiştir. Ancak günümüzde İsrail, Yahudiler dışındaki bütün vatandaşlarına zulmetmektedir.

2.3. İSRAİL’DE DİASPORA YAHUDİLERİNİN ENTEGRASYONU İÇİN ARKEOLOJİNİN KULLANILMASI

Arkeoloji, birçok bileşeni içinde barındırması sebebiyle tanımlanması oldukça güç olan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna rağmen yapılan bazı tanımlara

⁷⁶⁶ Hümeysra Kanbur, “İsrail’in Filistinli vatandaşlarına Yönelik Ayrımcı Yasaları”, İnsamer İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. <https://www.insamer.com/tr/israilin-filistinli-vatandaslarina-yonelik-ayrimci-yasaları.html>. (Erişim Tarihi: 10. 10. 2024).

⁷⁶⁷ Menderes Kurt, “Yahudi Nüfus Problemi ve İsrail Devleti’nin Yahudi Karakteri”, Mukaddime, C. XII, S.1, ss. 194-219.

bakıldığında, Grekçe *Archaiologia* kelimesinden gelen Arkeoloji, *arkhaios* ve *logos* kelimelerinden oluşarak “eskinin bilimi” ya da “somut kalıntılardan yola çıkılarak insan geçmişinin incelenmesi” olarak tanımlanmıştır.⁷⁶⁸ Arkeoloji, “kazı bilimi”⁷⁶⁹ veya “Eski çağlara ait medeniyet kalıntılarına dayanarak yapılan tarih ilmi” olarak da ifade edilmiştir.⁷⁷⁰

Arkeolojinin kökenine dair tartışmalarda onun politik, bilimsel ve dinî kökene sahip olduğu yönünde açıklamalar yapılmıştır. Arkeolojinin kökenini dine dayandıranlar, 19. yy.’da arkeolojinin doğuşunun başında dinin bulunduğunu kabul etmiştir. Milletlerin kökenlerini bulma amacı taşımasıyla ise Yahudi-Hristiyan geleneği ve Grek-Roma mirasını ortaya çıkarmaya odaklanılmıştır. Bu bağlamda İngiltere, Almanya, Amerika ve Fransa’dan gelen kutsal kitap uzmanları, Eski Ahit’te bahsedilen şehirleri bulabilmek için Filistin, Mısır, Lübnan, Türkiye, Suriye ve Ürdün bölgelerine gelmiş oldukları bilinmektedir.⁷⁷¹

Arkeolojinin insanın geçmişe duyduğu ilginin bir sonucu olarak ortaya çıktığı ve Batı düşüncesi merkezli geliştiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda başlangıçta Kitab-ı Mukaddes ve bilimin çatıştığı düşüncesi kabul edilmişken, tarihi süreçte din ve arkeoloji ortaklığının, ideolojileri temellendirmek için kullanıldığı görülmüştür. Bu sayede, Kutsal Metin Arkeolojisi (Biblical Archeology) kavramı ortaya çıkmıştır.⁷⁷² Kutsal Metin Arkeolojisi, İncil ve Tevrat’ta geçen anlatıların coğrafi ve tarihsel açıdan arkeolojiyle ilişkilendirilmesi anlamına gelmektedir. Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisi ile Kitab-ı Mukaddes’te geçen coğrafi bölgeler, yöneticiler ve Mabetlere kazılarla ulaşılmaya çalışılmıştır. İnanılan kutsalın bilimle doğrulanması dindar insanın inancını arttırmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle Arkeolojinin aynı zamanda siyasi meşruiyet aracı olarak kullanıldığı da ifade edilmektedir.⁷⁷³

Arkeoloji billimi ile geçmiş kontrol etmenin şimdiki zamanı kontrol etmede de etkisi olduğu düşünülerek geçmişin kontrolü, toprak üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır. Bu anlayışla toprak ve milletin kaderi birbirine bağlanmış ve dolayısıyla toprak ve

⁷⁶⁸ Arkeofili, “Kısaca Arkeoloji Nedir?”, <https://arkeofili.com/kisaca-arkeoloji-nedir/> (Erişim: 10.10.2024).

⁷⁶⁹ TDK, “Arkeoloji”, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 10.10.2024).

⁷⁷⁰ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İlim ve Sanat, İstanbul 1996, s. 43.

⁷⁷¹ Margarita Diaz - Andreu, *A World History of Nineteen Century-Archeology: Nationalism, Colonialism and the Past*, Oxford University Press, New York 2007, ss. 132-135.

⁷⁷² Menderes Kurt, “Filistin’de İsgale Meşruiyet Üreten Bir Yöntem Olarak İsrail Arkeolojisi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXV, S. 1, 2020, ss. 216-220.

⁷⁷³ Halil Temiztürk, “Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisinin Ortaya Çıkışı ve Metodolojik Tartışmalar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. XIX, S. 2, 2019, ss. 398-399, 402.

milletin kimliği aynileştirilmiştir. Bu iş için arkeoloji biliminden faydanılmış ve tarih, görünür hale getirmek amaçlanmıştır. Özellikle Ortadoğu gibi, çeşitli halkların birbiriyle temasının yoğun olduğu yerlerde arkeoloji, toprak meşruiyetine ve işgallere tarihsel bir dayanak noktası oluşturması bakımından önemli görülmüştür. Ancak Kutsal Metin Arkeolojisi ile tarihî gerçeklikleri ortaya çıkarmak yerine, kutsal metinlerdeki tarihî anlatıları somutlaştırmak, sağlam bir zemine oturtmak veya zeminini sağlamlaştırmak amaçlanmıştır. Bir başka ifade ile Arkeoloji bilimi sayesinde kutsal metinde anlatılanların doğruluğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Dahası, toprağı Yahudileştirmek amacıyla toprağın üstü ve altı güçlü argümanlarla öne çıkarılmıştır. Arkeolojik argümanlar ile Kutsal Kitap'tan yola çıkılarak Tanrı'nın vadettiği topraklarla İsrail halkının ayrılmaz bir bütün olduğu ifade edilmiştir.

Kutsal Metin Arkeolojisinde esasen toprağın altındaki izler yoluyla eski İsrail'den kalan yerleri bulabilmek amaçlanmıştır. Böylelikle kazılarda bulunan yerleşimlere kutsal metinde bulunan isimler verilmiş ve toprağın altının da üstü gibi Yahudilere ait olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Burada arkeolojiye biçilen rol, halkın toprakta hak sahibi olduğunu göstermesi olmuştur. Bu yöntemle İsrail'in tarihi yüceltilirken, Filistinlilerin tarihi reddedilmiştir.⁷⁷⁴ İsrail arkeologlarının, 1967'de İsrail sınırlarının genişlemesiyle kazı alanlarını genişlettikleri ifade edilmiştir.⁷⁷⁵

Kitab-ı Mukaddes araştırmalarında ilk önemli adımın 19. yy.'da misyonerlerin Filistin'e gelerek bu bölgenin topoğrafyasını çıkarması, birçok antik bölgeyi keşfetmesi ve bölgedeki Arapça isimlerin kutsal kitaptaki isimleriyle ilişkileri üzerine çalışması olduğu belirtilmiştir.⁷⁷⁶ Bunun yanında 1865 yılında İngiltere'de kurulan Filistin Araştırma Fonu'nun kısa adıyla PEF (Palestine Exploation Fund) katkısı büyük olmuştur. PEF'in açılış konuşmasında konuşan başkan William Thomsen, Filistin'in kendilerine ait olduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁷ Dahası Filistin'in onu araştırmaya gelen kutsal kitap uzmanları için politik ve kültürel bir inanç malzemesi olduğu söylenmiş, bundan sonra geri kalan amacın ise kültürel sürekliliğe işaret eden noktaların haritalarda ve

⁷⁷⁴ Ayrıca Filistinliler bu ve benzeri sebeplerle İsrail'in kurulduğu günü felaket anlamında *nekbe* olarak isimlendirmiştir. Bilal Toprak, "İsrail'e Dönüş Miti Bağlamında Kutsal Metnin Araçsallaştırılması", *Artuklu Akademik*, C. X, S. 2, 2023, ss. 164-175.

⁷⁷⁵ Sand, *Yahudi Halkı Nasıl İcat Edildi?*, s. 148.

⁷⁷⁶ Eric H. Cline, *Biblical Archeology: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 13.

⁷⁷⁷ Basem L. Ra'ad, *Hidden Histories: Palestine and the Eastern Mediterranean*, Pluto Press, New York 2010, s. 125.

maddi unsurlarda görünür kılmak olduğuna işaret edilmiştir.⁷⁷⁸ Bu konuda ‘Arabistanlı Lawrence’ olarak bilinen Thomas Lawrance, PEF tarafından Filistin’de arkeolojik araştırmalar yapmak için görevlendirilmiştir.⁷⁷⁹

Bunun yanında İngiltere, henüz Osmanlı Devleti dağılmadan Filistin’de arkeolojik çalışmaya başlamıştır. Çalışmalarda Filistin bölgesinin haritası çıkarılmış, o dönemde Arapça olarak kullanılan isimler İbraniceyle değiştirilmiştir. Birinci Dünya Savaşıyla birlikte yapılan kazılarda kutsal metinlerin ve arkeolojik verilerin ortaya koyduğu argümanlar arasında ciddi farklar olduğunun fark edilmesine rağmen İsrail, 1948’de kurulduktan sonra arkeolojiyi politik bir boyutta yorumlamış, bölgedeki meşruiyetini toprakla tarihsel bağlarını ispat etme yoluyla da güçlendirmeye çalışmıştır. 19. ve 20. yy.’da özellikle İsrail’in antik kökenlerini araştırmak isteyen arkeologların çalışmalarıyla bu çalışmalar etkisini arttırmıştır.⁷⁸⁰ Ayrıca Arap yerleşimlerinin izleri silinerek antik İsrail ve modern İsrail arasında ilişkiye dikkat çekilmiştir.⁷⁸¹ Nitekim ilk İsrail başbakanı David Ben-Gurion da modern İsrail milletini inşa etmek için tarih ve arkeolojiye vurgu yapmış, İsrailli askerlere tarihsel bir dille hitap etmiştir. Aynı zamanda Gurion, Kitab-ı Mukaddes yorumcuları ve köktendincilerin de içinde bulunduğu çalışmalara katılmış, İsrail’de tarih yazımı ve eğitime yön vermiş, her fırsatta kutsal kitap ile İsrail arasında ilişki kurmuştur.⁷⁸² Dolayısıyla tarafsız olduğu söylenen arkeoloji bilminin politik bir boyutta ele alındığı ve her zaman iktidarı elinde bulundurana göre şekillendirildiğine vurgu yapılmıştır.⁷⁸³

Kitab-ı Mukaddes ve arkeoloji arasında kurulan bu sorunlu ilişki sonuç itibariyle İsrail’in arkeolojiyi kendi ideolojik hedefleri için araç haline getirdiğini göstermiştir. Bunun yanında arkeoloji ile ulus bilinci inşa etme arasında bağ kurma çalışmaları sebebiyle bazı zorluklar baş göstermiştir. Örneğin kutsal metinlerde İsrailoğulları’nın Mısır’dan çıkışıyla ilgili Mısır’daki büyük nüfus kaybına dair arkeolojik verilerde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Aynı şekilde kutsal kitaba göre Yeşu, kutsal toprakları fethettiğinde etrafındaki bütün kralları yendiği ve nefes alan herkesi

⁷⁷⁸ Nadia Abu El-Haj, *Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-Fashioning in Israeli Society*, University of Chicago Press, Chicago 2021, s. 25.

⁷⁷⁹ Cline, a.g.e., s. 29.

⁷⁸⁰ Lawrence Schiffman, “Making the Bible Come to Life: Biblical Archaeology and the Teaching of Tanakh in Jewish Schools”, *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, C. XXXVII, S. 4, 2003, s. 38.

⁷⁸¹ Toprak, a.g.e., s. 89.

⁷⁸² Sand, *Yahudi Halkı Nasıl İcat Edildi?*, ss. 140-141.

⁷⁸³ Serdar Özbilen, “Arkeoloji: Geçmiş, Zaman ve Kuram”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 1, 2020, ss. 57-58.

öldürdüğü anlatılmıştır.⁷⁸⁴ Ancak arkeologlar bu anlatıma dair bir ize rastlamamışlardır.⁷⁸⁵ Dolayısıyla kutsal kitapta anlatılan önemli olayların arkeolojide karşılığının olmaması İsrail’de bu olaylara atıf yapılamaması anlamına gelmesi gerekirken, İsrail’in Arkeoloji bilimine ulusçuluk ve emperyalizm çerçevesinde bakması sebebiyle, küçük verileri büyütebileceği ya da ulusu birleştirmek için yeni verilen öne sürebileceği ifade edilmiştir.

Arkeoloji, tarafsız ve bilimsel yaklaşılması gereken bir alan olmasına rağmen zaman zaman, onun şimdiki zamanın yönetilebilmesi için araç haline getirildiği görülmektedir. Bu bağlamda arkeolojinin, İsrail’in kuruluşu için önemli rolünün altının çizilmesi gerekmektedir. Arkeoloji vasıtasıyla kadim Yahudi topraklarının ekseriyetle İsrail kalıntılarından oluştuğu algısı vurgulanmıştır.⁷⁸⁶ Bu algı İsrail’de pekçok hedef dâhilinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda İsrail, antik İsrail halkının vadedilmiş toprakları fethettiğini, İsrail topraklarında Yahudi varlığının sürekli olduğunu, İsrail’in Yahudiler için yaşanabilir bir yer olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Hedeflerin arasında Yahudi yerleşimcilerin İsrail’e karşı olumlu algılarını güçlendirme isteğinin yanı sıra tarihî semboller vasıtasıyla onların bu topraklarla derin tarihî bağlarının olduğunu kanıtlamak da bulunmaktadır.⁷⁸⁷

Siyonist arkeologlar, Kutsal Metin Arkeolojisini kullanarak özellikle Roma Sürgünü öncesine odaklanmış ve Davut şehrinin izlerini aramıştır. Odaklanılan İsrail tarihiyle Yahudilerin Filistin’deki tek kadim topluluk olduğu iddiası kanıtlanmaya çalışılmıştır. İddia öncelikle kutsal metinle giderilmeye çalışılsa da dışarıyı ikna etmenin zorluğu anlaşılmıştır. Bunun için arkeoloji hem dışarıyı ikna yöntemi hem de işgal için meşruiyet oluşturma için kullanmışlardır. Bu yolla, Filistinliler yerlerinden edilmekte ve Filistinlilerin toprakları parçalara bölünmektedir. Filistin’de Siyonistlerin oluşturdukları ulusal parklar, müzeler sayesinde turizme kapı açılmakta ve İsrail halkıyla tarih, karşı karşıya getirilmeye çalışılmaktadır.⁷⁸⁸

İsrail, tüm amaçlarının arka planında arkeolojiyi bir ulus meydana getirmek için kullanmaktadır. Bu bağlamda İsrail’in vatandaşlarına bu topraklarla tarihî bağlarını

⁷⁸⁴ Yşu.10:40.

⁷⁸⁵ Kit Wesler, *An Archaeology of Religion*, University Press of America, Lanham 2012, s. 188.

⁷⁸⁶ Ayşe Boren, “Arkeolojinin Politikası ve Etiği”, *Arkeoloji: Tarihin ve Kültürün Yapılandırılması*, Ed. Ayşe Boren, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, ss. 7-11.

⁷⁸⁷ Hakan Olgun, “Modern İsrail’in Milli Kimlik Kaynağı Olarak Josephus’un ‘Masada’ Anlatısı”, *Milel ve Nihal Dergisi*, C. X, S. 1, ss. 12-13.

⁷⁸⁸ Kurt, “İsrail Arkeolojisi”, ss. 216-227.

kanıtlamak ve din ve sekülerliği bir araya getirebilmek için sunduğu argümanlardan birisi Josephus'un bahsettiği Masada anlatısıdır. Josephus, Yahudilerin Roma'ya karşı başlattığı isyanlarda Masada Kalesi'ne sığınmalarını ve Roma'ya teslim olmaktansa toplu intiharı seçmelerini anlatmıştır. Bu açıdan Masada Kalesi, özgür Yahudilerin son sığınağı olmuştur. Esasen diasporadaki Yahudilerin gündeminde hiç olmayan bu anlatı, İsrail'in amaçlarını gerçekleştirmek için özellikle vurgulanmıştır. Bu açıdan Masada direnişinin anlatılması yoluyla İsraili Yahudilerin, bağımsızlıkları için kahramanca savaşı atalarıyla bağ kurarak Yahudi milli kimliklerinin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Dahası, Masada direnişçileri, İsrailoğullarının bağımsız şekilde kendi topraklarında yaşama haklarının olması konusunda örnek gösterilmiştir.⁷⁸⁹ Bunun yanında etrafı Romalı askerlerle çevriliyken özgürlüklerinden ödün vermeyen Masada savaşılarıyla etrafı Araplarla çevrili bulunan modern İsrail milletinin kurtuluşu arasında benzerlik kurulmuştur.⁷⁹⁰ Dolayısıyla ölümle de sonuçlansa topraklarından vazgeçmeyerek düşmana karşı savaşmanın gerekliliği mesajı verilmiştir.⁷⁹¹

İsrail tarafından arkeolojik verilere örnek olduğuna inanılan bir başka arkeolojik kanıt ise, Firavun'un sarayında bulunan ve 1207 yılına ait olduğu düşünülen yazıttır. Bu yazıt, üzerinde İsrail isminin yazılı olduğu en eski metin kabul edilmiştir. Bir başka örnek de günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Siloam Taşı'nda, Tanah'ta II. Krallar 20. bölüm'de bahsi geçen Hezekiel'in Kudüs'e yaptırdığı su tünellerinden bahsedilmesidir. Bu ifadeler İsrail tarafından heyecan uyandıran bir gelişme olarak görülmüştür.⁷⁹² Bu bağlamda, geçmişin inşası ile milletin meşruiyeti arasında bağ kurmayı amaçlayan İsrail'in, politik arkeolojinin önemli örneklerinden biri olduğu görülmektedir.⁷⁹³

Özetle, 19. yy.'da kökenlerin araştırılması amacıyla yönelinen kaynaklardan biri de kutsal metinler olmuştur. Bu konuda Yahudi ve Hristiyanlar kutsal kitaplarında geçen anlatıların tarihsel gerçekliğini ortaya koymak için araştırmalar yapmışlardır. Bu çabalar zamanla Kutsal Metin Arkeolojisi'ni oluşturmuştur. İsrail'in kurulmasıyla birlikte arkeoloji, işgale meşruiyet kazandırmak, ulus inşa etmek ve homojen bir toplum

⁷⁸⁹ Olgun, a.g.e., ss. 7-39.

⁷⁹⁰ Yigal Yadin başkanlığında yapılan Masada Kalesi kazılarında sadece 25 kişinin cesedine rastlanmıştır. Jodi Magness, *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 227. Buna rağmen Masada Kalesi İsrail ulusunun oluşumu için güçlü vurgusunu sürdürmüştür.

⁷⁹¹ Toprak, a.g.e. s. 90.

⁷⁹² Cline, a.g.e., ss. 19, 23.

⁷⁹³ Olgun, a.g.e., s.11.

meydana getirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Yapılan kazı çalışmalarıyla antik İsrail ile modern İsrail arasında köprü kurulmak istenmiştir.

SONUÇ

Diaspora/sürgün kavramı “kendi geleneksel etnik yurtlarını bırakıp dünyanın diğer taraflarına dağılan halklar ya da etnik nüfuslar” şeklinde tanımlanmıştır. Bu kavramı hakkında Batı’da geniş bir literatür oluşmuş ve konu oldukça geniş bir şekilde tartışılmıştır. Bu tartışmalarda Yahudiliğin diaspora tecrübeleri merkezde olmuş ve bunun üzerinden diasporik özellikler belirlenmiştir. Ülkemizdeki diaspora çalışmalarının ise genellikle yabancı ülkelerdeki Türk halkları ya da Türklerle ilişkisi olan Çerkez, Kürt ve Ermeni gibi gruplarla ilgili olduğu fark edilmiştir. Ancak Türkiye’nin önemli bir Yahudi nüfusa ev sahipliği yapmasına rağmen, Yahudi diasporasıyla ilgili çalışmaların eksik olduğu görülmüştür. Bu eksiklik Dinler Tarihi ve Sosyal Bilimlerin disiplinlerarası çalışmalarıyla doldurulmalıdır.

Yahudiler sürgün tecrübeleri yaşayan bir din grubu olarak kendi literatürlerinde sürgüne karşılık gelen kavramlar türetmişlerdir. Türetilen bu kavramların *galut*, *gola* ya da *gala* olduğu ve bunlardan özellikle *galut*’un öne çıktığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra *Galut*’un hem sürgünü hem tapınağın yıkılmasıyla ortaya çıkan tarihsel bir gerçekliği hem de Yahudilerin algılarına ve hislerine karşılık gelen toplumsal bilinci ifade eden bir kavram olarak kullanıldığı anlaşılmıştır.

Yahudiler tarihi süreçte Asur, Babil ve Roma Dönemlerinde olmak üzere üç ayrı sürgün ya da diaspora yaşamışlardır. Bunlardan Babil ve Roma diasporaları, başta Mabel’in yıkılması olmak üzere pek çok konuda Yahudileri en çok etkileyenleri olmuştur. Bu bağlamda onlar, başlarına gelen sürgünlerin kendilerinin Tanrı’nın emirlerine uymamalarından dolayı gerçekleştiğini düşünmüşlerdir. Dahası Yahudileri sürgüne gönderen kralların ya da yöneticilerin de bunu Tanrı’nın emriyle yaptıklarına inanmışlardır. Böylece Yahudilerin Tanrı’ya karşı işledikleri suçtan dolayı sürgün edildiklerini kabullendikleri ya da kader olarak algıladıkları anlaşılmıştır.

Çalışmamız sonucunda Yahudilerin diasporada/sürgünde birlikte yaşadıkları topluluklardan etkilendikleri ve Tanrı, Mesih ve Âhiret gibi en temel inançlarında belirgin değişimler olduğu fark edilmiştir. Bu bağlamda sürgün öncesi Yahudi inancında Mabel merkezli güçlü bir monoteizm hâkimken, sürgün sürecinde mekândan münezzeh Tanrı anlayışı ile politeizm inancı güçlenmiştir. Ayrıca sürgün öncesinde kralların ve peygamberlerin *yağ ile meshetme* uygulaması, sürgün sonrası Yahudileri kutsal topraklarda toplaması beklenen bir *Kurtarıcı Mesih-Kral* figürüne dönüşmüştür. Bunun yanı sıra sürgün öncesi âhiret inancı daha basit bir şekilde ölümden sonra 12

ayın geçirildiği bir yerden ibaretken, sürgün sonrası daha sistemli bir şekilde mükâfat ve ceza dengesini öngören bir inanca dönüştüğü fark edilmiştir. Öte yandan sürgün tecrübesi dinî pratikleri de etkilemiştir. Bu konuda sürgün öncesi Mabet merkezli kurban ve hac uygulamaları, sürgün sonrası Mabet'in yeniden inşa edileceği gün tekrar uygulanması için askıya alınmıştır. Bu bağlamda Mabet'e haccetmenin yerine Ağlama Duvarı'nı ziyaret; Mabet'de kurban takdimi yerine sinagoglarda dua ve Tevrat okumaları ikâme edilmiştir.

Yahudiler diasporaya dağıldıklarında Hristiyan ve Müslüman yönetimleri altında da yaşamışlardır. Bu bağlamda çalışmamız sonucunda Yahudilerin Hristiyan yönetimlerinde iftiralara, işkencelere, kovulmalara ve katliamlara maruz kaldıkları, Hristiyanların Yahudileri her türlü kötülüğün ve bozgunun sebebi olarak gördükleri anlaşılmıştır. Dolayısıyla Yahudiler, Hristiyan toplumlarda dinlerini özgürce yaşayamamışlardır. Bunu yanı sıra çalışmamızda Yahudilerin, İslâmî yönetimlerde *Altın Çağ* olarak anılacak kadar özgür ve rahat bir ortamda yaşadıkları ortaya konulmuştur. Dolayısıyla Müslümanların, Yahudilere Hristiyanlardan daha insancıl ve hoşgörülü yaklaştıkları ve onları muhatap kabul ettikleri tespit edilmiştir.

Yahudiler, Hristiyan ve Müslüman hâkimiyetinde yaşarken, söz konusu din mensupları ve onların dinleri hakkında bir takım düşüncelere sahip olmuşlar ve eserlerinde bunlardan bahsetmişlerdir. Bu bağlamda çalışmamızda Yahudilerin hem Hz. İsa'nın Mesihliği ve Hristiyanlığın vahiy ürünü bir din olması gibi konuları hem de Hz. Muhammed'in peygamberliği ve İslâm dininin vahiy ürünü olup olmaması gibi konuları eserlerinde tartıştıkları ortaya konulmuştur. Bu çerçevede Yahudiler, Hristiyanlığın Yahudi kökenli bir din olduğu için ona olumlu baksalar da Hz. İsa'nın Yahudi öğretilerine aykırı hükümler getirmesi dolayısıyla onun Mesih olduğunu kabul etmemişlerdir. Ayrıca onların, Hristiyanlığın teslis öğretisini politeizm olarak yorumladıkları için bu dinin Tanrı inancını doğru olarak görmedikleri anlaşılmıştır. Benzer şekilde Yahudiler, Hz. Muhammed'in gerçek bir peygamber olmadığını, onun Yahudiler tarafından yönlendirildiğini ve Kur'an'ın vahiy ürünü olmadığı fikrini benimsemişlerdir. Sonuç olarak Yahudilerin, Yahudilik dışındaki dinleri dışladıkları anlaşılmıştır.

Kutsal toprak inancı Yahudiliğin en temel inançlarından biri olarak Tanrı'nın Hz. İbrahim'den başlayarak onun neslinden Hz. İshak ve Hz. Yakup ile yaptığı ahitler ile devam ettirildiğine ve İsrailoğullarına miras bırakıldığına inanılmıştır. İsrailoğulları,

Hız. Musa D6nemi'nde Mısır'dan çıkarak Tanrı'nın vadettiği topraklara gelmiş, Yeşu 6nderliğinde bu topraklara girmiştir. Hız. Davut ve Hız. S6leyman kutsal topraklarda İsrail Krallığı'nı kurarak g6lendirmişlerdir. Ancak daha sonra gelen krallar Tanrı'nın ahbine uymadıkları için İsrailoğulları kutsal topraklardan men edilmiştir. Bu bağlamda alışmamızda Tanrı'nın kutsal toprakları İsrailoğullarına ahde uymaları karşılığında verdiği, aksi takdirde onları kutsal topraklardan men ettiği ortaya konulmuştur. Diğer bir deyişle İsrailoğulları ile vadedilen topraklar arasında şartlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. İsrailoğulları, vadedilen topraklardan uzakta y6zyıllarca diasporada yaşamışlardır. Neticede Yahudiler diasporadan vadedilen topraklara Siyonizm d6ř6ncesi etrafında toplanarak d6neceklerini fark etmişlerdir.

Yahudiler, Siyonizm fikri etrafında vadedilen topraklara geri d6n6ř planı çerçevesinde, daha İsrail Devleti hen6z kurulmadan bu topraklarda faaliyet g6stermeye başlamışlardır. Bu faaliyetler arasında *kibbutz*lar kurmak, yerleşim yerleri oluşturmak ve siyas6 alanda destek toplamak vardır. Bu anlamda Kibbutzlar, kolektif yaşama dayanan bir nevi iftliklerdir. Bu yaşam alanlarında Filistin'e giden ilk Yahudilerin birlik olmaları, ortak bir toplum oluşturmaları ve ilk topraklara sahip olmaları istenmiştir. Bu nedenle Filistin'de satın alınan topraklar 6zerinde Yahudilere ait yerleşim yerleri kurulmuştur. Burada 6nemli olan nokta bu faaliyetlerin hen6z İsrail Devleti kurulmadan 6nce Filistin'de Yahudi n6fusunun arttırmak maksadıyla yapılmış olduğudur. Neticede 1948'de İsrail kurulduğuunda Filistin'de belli bir Yahudi n6fusun varlığı, Yahudilerde vadedilen topraklarla ilgili hedeflere ulaşma umudunu doğurmuştur.

Resm6 olarak İsrail Devleti kurulduktan sonra d6nyanın her tarafında Yahudi İsrail'e gelmiş ya da getirilmiş ve b6t6n farklılıklarıyla bir Yahudi Devleti kurulmuştur. Ancak alışmamızda İsrail toplumunda diaspora Yahudilerinin getirdikleri farklılıklardan dolayı birçok problemle karşılaştıkları ortaya konulmuştur. Bu erevede İsrail'deki Yahudi toplumunun, farklılıkların yoğun yaşandığı bir toplum olduğu anlaşılmıştır. Zira İsrail'de yaşayan Yahudilerin, kendi aralarında Batı k6lt6r6nden Aşkenazi, Doğu k6lt6r6nden Mizrahi, Hindistan'dan Beta İsrail, Etiyopya'dan Falaşalar ve Samir6ler gibi değişik gruplara ayrıldığı fark edilmiştir. Bunun yanında İsrail'de 6rk konusunda gerçek Yahudi'nin kim olduğu tartışmaları yapıldığı ve devletin y6netimi konusunda da dindarlar ve sek6lerler arasında ayrışmaların yaşandığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışmamız, diasporadayken inanç, ibadet ve k6lt6rlerinde değişimler olan

Yahudilerin, günümüzdeki İsrail toplumunda da söz konusu değişikliklerin etkisinde bir toplum oluşturdıklarını ortaya koymuştur. Dolayısıyla Yahudilerin diasporada yaşadıkları yerlerde farklı diaspora anlayışları geliştirdikleri ve geriye dönüp tekrar birleştiklerinde farklılıklarının gün yüzüne çıktığı anlaşılmıştır. Bunun yanında İsrailoğullarını kutsal topraklarda birleştiren ana motivasyonun *ahit ve vadedilen topraklar* inancı olduğu belirlenmiştir. Ancak günümüzde bazı Yahudilerin İsrail’de ayrımcılığa maruz kalmaları sebebiyle, onların geldikleri ülkelere geri dönmelerine neden olmaktadır. Bu durum bazı Yahudilerin diasporayı vadedilen topraklara tercih ettiğini göstermektedir.

Günümüz İsrail toplumu kendi içinde sorunlar yaşadığı gibi, onlar Yahudi olmayanlarla da sorunlar yaşamaktadır. Bu bağlamda Yahudiler, İsrail ve çevresindeki topraklarda yaşayan Hristiyan ve Müslüman gibi farklı din ve milletten gruplarla da problemler yaşamaktadır. Aslında onlara göre en büyük problemi İsrail ve çevresinde yaşayan Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışmamızda; Hz. İbrahim’in oğulları Hz. İsmail ve Hz. İshak’a kadar geriye giden sözde bir ayrıştırmadan günümüze taşınan problemin, bugün Filistin topraklarında Müslüman-Yahudi çatışmalarına ve savaşlarına sebep olduğu ortaya konulmuştur. Dahası İsrail yönetimlerinin Arap-Müslüman halk başta olmak üzere Yahudiler dışındaki halka karşı da güç kullanarak etnik temizlik yaptığı vurgulanmıştır. Böylece Filistin halkının İsrail Devleti tarafından yok sayıldığı ve temel hukukî haklarından bile mahrum bırakılarak diasporaya zorlandığı ve Filistin topraklarının sadece Yahudilere ait olması gerektiği düşüncesinin aşama aşama hayata geçirildiği anlaşılmaktadır.

Çalışmamızda; günümüz İsrail Devleti’nin Yahudiler arasındaki farklılıkların önüne geçmek, homojen bir toplum meydana getirmek ve Filistin’i Yahudileştirmek için kutsal arkeolojiyi araç kullandığı tespit edilmiştir. Nitekim Yahudilerin, tarihlerindeki önemli olayların yeraltı kazılarıyla keşfedildiği algısı üzerinden propaganda yaptığı ve yer altına sahip olan bir milletin yer üstündeki toprağa sahip olacağı düşüncesinden yola çıktığı ve çoğu yalan olan sahte belge ve bilgilerle İsrail’i Yahudileştirmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla İsrail’in, Filistin topraklarında yaşayan Yahudi dışı grupları İsrail’in ortak düşmanı olarak gördüğü ve onların bu topraklarda yeri olmadığı düşüncesini arkeolojiyi de kullanarak meşru hale getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bugün Filistin coğrafyasında hem Yahudilerin kendi arasında hem de onların Filistinliler başta olmak üzere yerel halklarla

aralarında yaşanan çatışma ve savaşlar, kökleri tarihe dayandırılan ve gelecekte gerçekleşmesi umulan hedeflerle doğrudan ilişkilidir.

KAYNAKÇA

- ABDURRAHMANLI, Elvin. “Siyonizm’in Doğuşuyla Ortaya Çıkan İsrail-Filistin Sorunu: Arap-İsrail Savaşlarının Hüzün Sonu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IX, S. 4, 2022, ss. 1778-1798.
- ABU EL-HAJ, Nadia. *Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-Fashioning in Israeli Society*, University of Chicago Press, Chicago, 2021.
- ACKROYD, Peter R. *Exile and Restoratio/A Study of Hebrew Thought of the Sixth Century B.C.*, The Westminster Press, Philadelphia, 1975.
- AÇIL, Okan. “Haşmonayim Ailesinin Değişen İdeolojisi”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, C. XXI, S. 1, 2022, ss. 81-104.
- ADAM, Baki. “Dinlerde Hac İbadeti”, *Diyanet Aylık Dergi*, C. III, S.29, 1993, ss. 12-13.
- ADAM, Baki. “Kutsal Toprak, Mesih ve Terör”, *Dinî Araştırmalar*, C. VII, S. 20, 2004, ss. 61-72.
- ADAM, Baki. “Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslâm’a Bakışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVII, S. 3-4, 1997, ss. 333-358.
- ADAM, Baki. “Yahudilik”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 5. Baskı, (Der: Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları). İzmir, 2019, ss. 205-266.
- ADAM, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2020.
- AGES, Arnold. *The Diaspora Dimension*, Springer Netherlands, Dordrecht, 1973.
- AHİTUV, Shmuel. *The Jewish People an Illustrated History*, Continuum International Publishing Group, New York, 2006.
- AHMED, Mohamed A. H. ve Ashraf ELSHARKAWY, “Tel Aviv Mizrah: The Potential of Iraqi Cultural Identity within Two Generations”, *Journal of Modern Jewish Studies*, C. XIV, S. 3, 2015, ss. 430-445.
- AK, Nazlı Berivan. *İ.S. I. yüzyıl Roma Dünyasındaki Yeri, İçeriği, Alınlanması ve Olası İşlevleri Çerçevesinde Flavius Iosephus’un Contra Apionem Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- AKBAŞ, Ahmet. “Hz. Musa’nın Dilindeki “Ukde”nin Mahiyeti ve İlgili Tartışmaların Tahlili”, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, C. VII, S. 2, 2020, ss. 141-181.
- AKDEMİR, Hüseyin. *Modern Ortodoks Yahudilik*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2019.
- ALBERTZ, Rainer. *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2003.
- ALEXANDER, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma”, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley, 2004, pp. 1-16.
- ALICI, Mehmet. “Yaşayan Tanrı’dan Suskun Tanrı’ya: Yahudilik’te Tanrı Yahveh’nin Tarihsel Gelişimi”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. LIX, S. 1, 2023, ss. 343-376.
- AMAN, Nadav Na ve Ran Zadok. “Sargon II’s Deportations to Israel and Philistia (716-708 B.C.)”, *Journal of Cuneiform Studies*, C. XL, S. 1, 1988, pp. 36-46.
- ANTEBY-YEMİNİ, Lisa ve William BERTHOMIERE, “Diaspora: A Look Back on a Concept”, *Bulletin du Centre de Recherche Français à Jerusalem*, C. XVI, 2005, pp. 262-270.
- ARAZ, Ömer Faruk. “Yahudi Dini Literatüründe İsmail ile İgili Rivayetlerin Analizi”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, C. VI, S. 1, 2022, ss. 119-150.
- ARICAN, M. Kazım. “Spinoza Felsefesinde Yahudilik ve Yahudiler”, *Bütün Yönleriyle Yahudilik Sempozyumu (Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII)*, 18-19 Şubat, Ankara, 2012, ss. 421-432.

- ARKEOFİLİ, “Kısaca Arkeoloji Nedir?”, <https://arkeofili.com/kisaca-arkeoloji-nedir> (Erişim Tarihi: 10.10.2024).
- ARMSTRONG, John A. “Mobilized and Proletarian Diasporas”, *The American Political Science Review*, C. LXX, S. 2, 1976, pp. 393-408.
- ARMSTRONG, Karen. *Mitlerin Kısa Tarihi*, Çev: Dilek Şengil, Merkez Kitapçılık, İstanbul, 2005.
- ARSLANTAŞ, Nuh. “İslâm ve Yahudi Kaynakları Bağlamında Ortaçağ Yahudilerinde Hz. Muhammed Algısı”, *Siret Sempozyumu II- Türk-İslâm Tarihinde ve Batı’da Hz. Muhammed Algısı*, 30 Nisan-01 Mayıs 2011, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik 2012, ss. 109-124.
- ARSLANTAŞ, Nuh. *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler: Abbasi ve Fatımiler Dönemi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- ARSLANTAŞ, Nuh. *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet-İbranice Tarih Kitapları Açısından Bir İnceleme-*, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- ASHKELAND, Gurid Aga ve Anne Margrethe SONNELAND. “You Will Never Again be a Chilean Like the Others: From Diaspora to Diasporic Practices among Chilean Refugees Returning from Exile”, *Journal of Comparative Social Work*, C. VI, S. 1, 2011, pp. 1-18.
- ASSMAN, Jan. *Of God and Gods Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, The University of Wisconsin Press, London, 2008.
- ASTOUR, Michael C. “841 B.C: The First Assyrian Invasion of Israel”, *Journal of the American Oriental Society*, C. XCI, S. 3, 1971, pp. 383-389.
- ATASAĞUN, Galip. “Yahudilikte Dinî Semboller ve Kavramlar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 11, 2001, ss. 125-156.
- ATKINSON, Kenneth. *Religion of the World Judaism*, Chelsea House Publishing, Philadelphia, 2004.
- AVERY-PECK, Alan J. “The Doctrine of God”, *The Companion to Judaism*, Blackwell, Oxford, 2013, pp. 212-229.
- AVIV, Cary ve David SHNEER. *New Jews: The End of the Jewish Diaspora*, New York University Press, New York, 2005.
- AY, Rahim. “İsrail’in Kuruluşunda Teolojik Meşruiyet Sorunu: 1967 Altı Gün Savaşları Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Eskiye*, C. XLIII, 2021, ss. 351-370.
- AY, Şeyma. “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, *History Studies*, C. III, S.1, 2011, ss. 1- 14.
- AYDEMİR, Abdullah. “Hz. Musa (Çocukluk ve Gençlik Çağı)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 İzmir, 1986, ss. 65-88.
- AYDIN, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 1. Baskı, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005.
- AYDIN, Ravza. “Yahudi İman Esasları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIV, S. 25, ss. 189-209.
- AYDIN, Fuat. *Yahudilik*, 4. Baskı, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2021.
- AYDIN, Güven “Hindistan Yahudileri: Beni İsrail Kabilesi ve Hindistan-İsrail İlişkilerine Etkileri”, *Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar*, C. IV, S. 12, ss. 107-117.
- AYDIN, Mahmut. “İsrail’in Kudüs Politikasının Dini Nedenleri Üzerine Bir Analiz”, *Milel ve Nihal Dergisi*, C. XVI, 2019, ss. 31-52.
- AYDIN, Ravza. “Mizrahi Yahudileri ve İsrail’deki Sosyokültürel Durumları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 37, 2018, ss. 81-105.

- AYKIT, Dursun. “Falaşalar veya Etiyopya Yahudileri”, *Milel ve Nihal Dergisi*, C. XI, S. 2, 2016, ss. 36-60.
- BABADOSTU, Rûmeysa. *Provincia Iudea’da Zelot Hareketi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- BABİL TALMUDU. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud> (Erişim Tarihi: 05.09.2024).
- BAĞIR, Muhammed Ali. “Yahudi Eskatolojisinde Armilus”, *Doğu Araştırmaları*, S. 15, 2016, ss. 5-21.
- BAĞIR, Muhammed. “Sâmiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devletindeki Yansımaları”, *Milel ve Nihal Yayınları*, C. XIII, S. 2, 2016, ss. 101-128.
- BAKTEMUR, Hatice Kübra. “Modern Dönem Yahudilikte Süleyman Mabedi’nin Yeniden İnşa Girişimi: III. Mabet Hareketi’nin Doğuşu”, *Oksident Yahudilik, Hristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, 2020, ss. 221-257.
- BALCI, Ali. “İsrail Sorunu: Ortadoğu’nun Gordion Çözümü”, *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları*, (Der: K. İnât, B. Duran, M. Ataman, Nöber Yayıncılık). İstanbul, 2019, ss. 99-163.
- BAŞARAN, İsmail. “Muhafazakâr Yahudilik Siyonizm İlişkisi”, *Mizânü’l Hak İslami İlimler Dergisi*, S. 2, 2016, ss. 75-86.
- BAŞER, Bahar. *Diasporas and Homeland Conflicts-a Comparative Perspective*, Ashgate, Farnham, 2015.
- BATUK, Cengiz. “Tanrının Asi Çocukları: Zalimlik ve Mazlumluk Arasında Şiddet Sarmalındaki Yahudiler” *Milel ve Nihal Dergisi*, C. V, S.1, 2008, ss. 157-187.
- BAUMAN, Martin. “Migration and Religion”, *The World’s Relligions: Continuities and Transformations*, Routledge, London, 2009, pp. 338-352.
- BAUMGARTEN, Albert I. “Ancient Jewish Sectarianism”, *Judaism*, University of California, C. XLVII, S. 4, California, 1998, pp. 387-403.
- BEİN, Alex. *The Jewish Question: Biography of a World Problem*, Associated University Press, London, 1990.
- BEKİROĞLU, Harun ve Ahmet TAŞDOĞAN. “İsrailoğulları’nın Taşındığı Yük Meselesi: Tâhâ Suresi 20/87. Ayetiyle İlgili Bir İnceleme”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. LVI, S. 3, 2020, ss. 721-754.
- BEKTAŞ, Rumeysa. *Yahudilikte İtikâdî Sapkınlıklar ve Cezaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.
- BESALEL, Yusuf. *Yahudi Tarihi*, Üiversal Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- BHAT, Raja. *A Way Beyond Religion: To Our Inner Spirit*, Author-House, Bloomington, 2004.
- BİLGİ, Tuba Ünlü ve Bestami S. Bilgiç. “Kosova Türkleri: ‘Sıradışı’ Bir Türk Diasporası”, *Bilig*, 2012, S. 62, ss. 41-62.
- BLACK, Ian. *Enemies and Neighbours: Arabs and Jews in Palestine and Israel 1917-2017*, Atlantic Monthly Press, New York, 2017.
- BLECH, Rabi Benjamin. *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*, Çev: Estreya Seval Vali, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2004.
- BOREN, Ayşe. “Arkeolojinin Politikası ve Etiği (Sunuş)”, *Arkeoloji: Tarihin ve Kültürün Yapılandırılması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 7-18.
- BOYARİN, Daniel ve Jonathan BOYARİN. “Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity”, *Critical Inquiry*, C. XIX, S. 4, 2013, pp. 693-725.
- BOYARİN, Daniel. *A Travelling Homeland: the Babylonian Talmud as Diaspora*, Univesity of Pennysylvania Press, Pennysylvania, 2015.
- BOZ, Halit. “Kur’an ve Tevrat’ta Hz. Yusuf”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, S. 14, 2017, ss. 293- 318.

- BOZKURT, Gülnihal. “Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Belleten*, C. LVII, S. 219, 1993, ss. 539-564.
- BRACKMAN, Harold. *Jews, African Americans and Israel: The Ties That Bind*, Simon Wiesenthal Center/ Museum of Tolerance, 2010.
- BRAUBAKER, Roger. “The ‘diaspora’ diaspora”, *Ethnic and Racial Studies*, C. XXVIII, S. 1, 2005, pp. 1-19.
- BRAZİEL, Jana Evans ve Anita MANNUR. *Theorizing Diaspora: A Reader*, Blackwell Publication, Malden, 2003.
- BRENNER, Michael. *Kısa Yahudi Tarihi*, Çev: Sevinç Altınçekiç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.
- BRİGHTE, John. *A History of İsrail*, The Westminster Press, Philadelphia, 1952.
- BRİTANNİCA, “Aelia Capitolina”, <https://www.britannica.com/place/Aelia-Capitolina> (Erişim Tarihi: 02.09.2024).
- BRİTANNİCA, “Bene Israel”, <https://www.britannica.com/topic/Bene-Israel> (Erişim Tarihi: 09.10.2024).
- BRİTANNİCA, “Reconquista”, <https://www.britannica.com/event/Reconquista> (Erişim Tarihi: 03.10.2024).
- BRİTANNİCA, “Syria Palestine”, <https://www.britannica.com/place/Palestine/Roman-Palestine> (Erişim Tarihi: 20.08.2024).
- BRONNER, Leila Lea. *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, Urim Publishing, Jerusalem, 2011.
- BROUGH, R. Clayton. *The Lost Tribes: History, Doctrine, Prophecies and Theories About İsrail’s Lost Ten Tribes*, Horizon Publishers, Utah, 2005.
- BRYNE, Ryan. “Early Assyrian Contants with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute”, *Bulletin of American Schools of Oriental Research*, S. 331, 2003, pp. 11- 25.
- BUDGE, E. A. Wallis. *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, The Open Court Publishing Company, London, 1904.
- BULL, Robert J. “A Preliminary Excavation of an Hadrianic Temple at Tell er Ras on Mount Gerizim”, *American Journal of Archeology*, C. LXXI, S. 4, 1967, pp. 387-393.
- BUNSON, Margaret. *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Facts on File, New York, 2002.
- CASSİUS DİO, *Dio’s Roman History VIII: 61-70*, Çev: Earnest Cary, Herbert B. Foster, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 1925.
- CEREN, Y. Emre. *Provincia Iadea’da Yahudi İsyancıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- CHARLES, R. H. *Eschatology: The Doctrine of a Future Life in Israel, Judaism and Christianity*, Schocken Books, New York, 1963.
- CHARLESMAN, James H. “Christians and Jews in the First Six Centuries”, *Christianity and Rabbinic Judaism (A Parallel History of Their Origins and Early Development)*, (Der: Hershel Shanks, Biblical Archeology Society). Washington, 1992, pp. 331-358.
- CLİFFORD, James. “Diasporas”, *Cultural Anthropology*, C. IX, S. 3, 1994, pp. 302-338.
- CLİNE, Eric H. *Biblical Archeology: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- COHEN, Robin. *Global Diasporas: An Introduction*, UCL Press, London, 1997.
- COHEN, Robin. “Diasporas and the States: from Victims to Challengers”, *International Affairs*, C. LXXII, S. 3, 1996, pp. 507-520.

- COHN-SHERBOK, Dan ve Lavinia SHERBOK. *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, Çev: Bilal Baş, İz Yayınları, İstanbul, 2022.
- COLAR, Anna. “Re-thinking Jewish Ethnicity Through Social Network Analysis”, *Network Analysis in Archeolog- New Approaches to Regional Integration*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 223-246.
- COOK, Stephen. *The Social Roots of Biblical Yahwism*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2004.
- COŞKUN, Vahap. “Ortadoğu’da Genel Sorunlar”, *Prof. Dr. Turhan Tûfan Yüce’ye Armağan*, İzmir, 2001, ss. 373-390.
- CUTLER, Torrey Charles. *Ezra Studies*, The University of Chicago Press, Chicago, 1910.
- ÇEKEN, Muhittin. *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2015.
- ÇOBAN, Bekir Zakir. “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27, İzmir, 2008, ss. 57-69.
- DAVIDSON, Robert. *Jeremiah: With Lamentations*, Westminster John Knox Press, Philadelphia, 1986.
- DEMİRCAN, Necati. “Yahudi Devletinin İnşası ve Arap-İsrail Çatışmasının Başlangıcı”, *Uludağ Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, C. IV, S. 2, ss. 215-226.
- DEMİRCİ, Kürşat. “Yahudilik (Yahudilik ve Diğer Dinler)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, C. XLIII, 2013, ss. 219-220.
- DEMİRCİOĞLU, Halil. “Roma Devleti’nin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 8, 1967, ss. 443-459.
- DÍAZ-ANDREU, Margarita. *A World History of Nineteen-Century Archeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford University Press, New York, 2007.
- DİKMEN, Özgür. “Yahudi Tarih Yazımında Sürgün Kavramı”, *Mecmua*, C. XXIV, S. 79, 2012, ss. 81-93.
- DOĞAN, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*, İlim ve Sanat, İstanbul, 1996.
- DOMAZETİ, Riad. “İsrail’de Etnik ve Dinî Azınlıklar”, İnsamer İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. https://www.insamer.com/tr/israilde-etnik-ve-dini-azinliklar_610.html (Erişim Tarihi: 10.10.2024)
- DÖNER, Ertuğrul ve Savaş Menteş, “Gelenek Aktarımı: Atalar Dini (Mısır Kültürü, Hz. Musa ve İsrailoğulları Öneği)”, *Çanakkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 30. Yıl Özel Sayısı*, C. XXX, , 2022, ss. 173-200.
- DUFOIX, Stephane. *Diasporas*, Çev: William Rudarmor, University of California Press, Berkeley, 2008.
- DURAN, Mehmet Ali. “Politik Siyonizm Ekseninde Yahudi Devleti Fikri” *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, C. II, S.1, 2020, ss. 135-158.
- DURUN, Davut. “Filistin Sorunu’nun Ortaya Çıkışı”, *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, C. VI, S. 2, 1985, ss. 193-200.
- EBÛ REYHAN EL-BİRÛNÎ, *Maziden Kalanlar (El- Âsâr el-Bâkiye)*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.
- EISENBERG, Rafael. *Israel and Mankind*, Feldheim Publishing, Jerusalem, 1991.
- ELİADE, Mircea ve Ioan P. COULİANO. *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev: Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- ELİADE, Mircea. *Kutsal ve Kutsal Dışı*, Çev: Ali Berktaş, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.

- ELİOR, Rachel. "Exile and Redemption in Jewish Mystical Thought", *Studies in Spirituality*, C. XIV, 2004, pp. 1-15.
- EMRE, CEREN, Y. *Provincia Iadea'da Yahudi İsyanları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019.
- ERBAŞ, Ali. "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 5, 2022, ss. 97-121.
- ERDEMİR, Hatice P. "Roma İmparatorluğu Yönetiminin Yahudi Politikası", *Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, (Der: Feridun Emecen, Kitabevi Yayınları). İstanbul, 2009, ss. 29-40.
- ERDEMİR, Hatice P. ve Halil Erdemir. "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", *History Studies (Ortadoğu Özel Sayısı)*, 2010, ss. 117-136.
- ERSOY, Tuğçe. "İsrailli Olmak: Kolektif Kimlik Geliştirmenin Zorlukları", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C.V, S.1, 2018, ss. 73-100.
- EŞMELİ, İsmet. "İnanç ve İbadete Etkisi Bağlamında Yahudi Sürgünü", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 2, 2021, ss. 1046-1061.
- EUSEBIUS, *The Ecclesiastical History*, Çev: Kirsopp Lake, W. Heinemann, G.P. Putnam's Sons, Londra, 1926-1932.
- FAYDA, Mustafa. "eş-Şürüttü'l- Ömeriyye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, C. XXXIX, İstanbul, 2010.
- FELDMAN, Louise H. ve Meyer REINHOLD. *Jewish Life and Thought Among Greeks and Romans*, T&T Clark, Edinburg, 1996.
- FENSHAM, F. Charles. *The Books of Ezra and Nehemia*, William B. Eerdmans Publishing, Michigan, 1994.
- FINKELSTEIN, Israel ve Neil Asher SILBERMAN. *Bible Unearthed: Archeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, Free Press, New York, 2001.
- FİNEGAR, Jack. *Light from the Ancient Past / The Archeological Background of the Hebrew- Christian Religion*, Priston University Press, Priston New Jersey, 1946.
- FİRESTONE, Reuven. *Gerçek Seçilmiş Toplum Kimdir?*, Çev: Mürsel Özalp- Hayati Sakallıoğlu, 1. Baskı, Memfis Yayınları, İstanbul, 2024.
- FİRESTONE, Reuven. *Yahudiliği Anlamak (İbrahim'in/ Avram'ın Çocukları)*, Çev: Çağlayan Erendag, Levent Kartal, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2004.
- FOHRER, George. *History of Israelite Religion*, Çev: David E. Green, Abingdon Press, New York, 1972.
- FREEMAN, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.
- GAER, Joseph. "Yahudilik", Çev: Osman Zahid Çiftçi, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Yıl:1, S. 1, 2014, ss. 246-266.
- GARAUDY, Roger. *İlahî Mesajlar Toprağı Filistin*, 1. Baskı, Çev: Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.
- GARAUDY, Roger. *İsrail Sorunu*, Çev: Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul, 2023.
- GİNZBERG, Louis. *The Legends of The Jews*, C. II, Çev: Henrietta Szold, The Jewish Publication Society, Philadelphia, 1910.
- GODBEY, Allen. *The Lost Tribes: A Myth: Suggestions Toward Rewriting Hebrew History*, (Der: Harry M. Orlinsky, Ktav Publishing House). New York, 1974.
- GOLDBEY, Harvey E. ve Chen Bram. "Sephardic/ Mizrahi/ Arab-Jews: Reflection on Critical Sociology and the Study of Middle Eastern Jewries within the Context of Israeli Society", *Sephardic Jewry and Mizrahi Jews*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 227-256.

- GOODMAN, Martin. *The Origins of the Jewish Revolt Against Rome A.D. 66-70*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- GÖÇ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ, Uluslararası Göç Örgütü (IOM), Çev: Littera Çeviri ve Dil Hizmetleri, S. 18, Cenevre, 2009.
- GÖKMEN, Murat. “Sultan II. Abdülhamid’in Yahudi Siyonist Hareketine Karşı Yahudilere Yönelik Uyguladığı Sosyal Politikalar”, *Journal of Economics and Political Sciences*, C. III, S. 1, 2023, ss. 28-42.
- GRABBE, Lester L. *An Introduction to Second Temple Judaism, History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, The Maccabees, Hillel and Jesus*, T&T Clark International Publishing, Great Britain, 2010.
- GRAYSON, A. Kirk. *Asyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858-745 BC)*, C. III, University of Toronto Press, Canada, 2002.
- GROEPLER, Eva. *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev: Süheyla Kaya, Belge Yayınları, İstanbul, 1999.
- GRUEN, Erich S. “Diaspora and Homeland”, *Diasporas and Exile*, (Der: Howard Wettstein, University of California Press). Berkeley, 2002, pp. 18-46.
- GUIGNEBERT, Charles. *The Jewish World in the Time of Jesus (The History of Civilization)*, çev: S. H. Hooke, (Der: C.K. Odgen, Routledge). London, 1939.
- GURBETOĞLU, Fatma Seda. *Yahudi Din Bilgini Hasday Crescas’ın Hristiyanlık Eleştirisi: Bittul İkkarey Ha-Notsrim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2014.
- GÜÇ, Ahmet. “Yahudilik (Mabed-İbadet)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIV, TDV Yayınları, 2013, ss. 207-212.
- GÜÇ, Ahmet. *Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*, 2. Baskı, Emin Yayınları, Bursa, 2018.
- GÜÇ, Ahmet. *Dinlerde Mabed ve İbadet*, 2. Baskı, Emin Yayınları, Bursa, 2021.
- GÜNER, Osman. *Resûlullah’ın Ehl-i Kitap’la Münâsebetleri*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1997.
- GÜNGÖR, Muhammed. “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S.1, 2017, ss. 54-78.
- GÜRKAN, Salime Leyla. “Bir Yahudi Karşı- Geleneği Olarak Yahudi Sekülerliği: Kökenleri ve Dinamikleri”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, C.II, S. 4, 2012, ss. 205-216.
- GÜRKAN, Salime Leyla. “Temel Kavramlar (Kur’an’a Göre Ahit ve Seçilmişlik)”, *Kur’an’da Yahudiler*, 1. Baskı, (Der: Ömer Faruk Harman, Kuramer Yayınları). İstanbul, 2019, ss. 29-121.
- GÜRKAN, Salime Leyla. “Yahudilik (Giriş-Tarih)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 187-197.
- GÜRKAN, Salime Leyla. *Yahudilik*, 8. Baskı, İsam Yayınları, İstanbul, 2020.
- HANAY, Necaattin. *XV. Yüzyıl Dinler Tarihiçisi Olarak Makrîzî*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Dâvûd”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 21-24.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Hac”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 382-386.
- HARMAN, Ömer Faruk. “İnanç ve İbadetleri”, *Kur’an’da Yahudiler*, 1. Baskı, (Der: Ömer Faruk Harman, Kuramer Yayınları). İstanbul, 2019, ss. 277- 312.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Mabet ve İbadet”, *Kur’an’da Yahudiler*, 1. Baskı, (Der: Ömer Faruk Harman, Kuramer Yayınları). İstanbul, 2019, ss. 313- 347.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Mûsâ” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXI, TDV Yayınları, Ankara, 2020, ss. 207-213.

- HARMAN, Ömer Faruk. “Yahudi Dini Hukuku”, *Kur'an'da Yahudiler*, 1. Baskı, (Der: Ömer Faruk Harman, Kuramer Yayınları). İstanbul, 2019, ss. 419- 442.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Yahudilik (İnanç Esasları)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 207-211.
- HARMAN, Ömer Faruk. “Yusuf”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 1-5.
- HART, George. *A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routhledge & Kean Paul, Boston, 1986.
- HASANOĞLU, Eldar. “Nuhî Kimliği Bağlamında Yahudilikte Yabancı Algısı”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. II, S. 1, 2015, ss. 137-160.
- HASANOĞLU, Eldar. “Tanah’a Göre Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, S. 2, 2015, ss. 125-148.
- HASANOĞLU, Eldar. “Yahudiler Siyonizmi Hristiyanlardan Mı Aldılar?”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1, 2022, ss. 117-154.
- HASANOĞLU, Eldar. “Yahudilikte Ahit Anlayışı”, *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C. I, S. 2, 2022, ss. 41-68.
- HASANOV, Eldar. “Nuh Kanunları’nın Kökeniyle İlgili Görüşler Üzerine”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 1, 2012, ss. 200-224.
- HASANOV, Eldar. “Yahudi Kimliği Bağlamında Yahudilikte Yabancı Algısı”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. II, S. 1, 2015, ss. 137-160.
- HAYİM, Lapin. *Rabbis as Romans: The Rabbinic Movement in Palestien, 100-400 C.E*, Oxford University Press, New York, 2012.
- HENDİN, David. *Guide to Biblical Coins*, Amphora, New York, 1996.
- HERZL, Theodor. *Yahudi Devleti*, Çev: Sedat Demir, Ataç Yayınları, İstanbul, 2022.
- HIDIR, Özcan. “İslâm’ın Yahûdî Kökeni Teorisi İle İlgili İddialar ve Çalışmalar”, *İLAM Araştırma Dergisi*, C. III, S. 1, 1998, ss. 155-168.
- HJELM, Ingrid. *The Samaritans and Early Judaism: A Literary Analysis*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000.
- HOLMES, T. Rice. *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, C.III, Oxford University Press, Oxford, 1923.
- HOLOCOST ENCYCLOPEDIA, “Pogrom”, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/pogroms> (Erişim Tarihi: 05.10.2024).
- IŞIK, Emin. “Bakara Suresi”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 526-529.
- IŞIK, Emin. “Haşr Suresi”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, C. XVI, İstanbul, 1997, ss. 424-426.
- İBN HALDUN. *Mukaddime*, C. I, (Der: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları). İstanbul, 1982.
- JAMES, Paul ve Anne MCNEVIN. “Would-be Citizens and ‘Strong States’: Circle of Security and Insecurity”, *Migration and Insecurity-Citizenship and Social Inclusion in a Transnational Era*, Routledge, London, 2013, pp. 87-107.
- JOHNSON, Paul. *A History of The Jews*, Harper Perennial Publishing, New York, 1988.
- JOSEPHUS, “The Antiquities of The Jews”, Çev: William Whiston, <https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm#link22HCH0009> (Erişim Tarihi: 05.08.2024)
- JOSEPHUS, *The Jewish War*, Books IV-VII, Çev: J. Thackeray, Harvard University Press, Cambridge, 1928.

- KANBUR, Hümeýra. “İsrail’in Filistinli Vatandaşlarına Yönelik Ayrımcı Yasaları”, İnsamer İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. <https://www.insamer.com/tr/israilin-filistinli-vatandaslarina-yonelik-ayirimci-yasalari.html> (Erişim Tarihi: 10.10.2024).
- KARAEİLİ, Cengiz. “Nero’dan Vespasianus’a Kudüs’te Yahudi İsyanı (MS. 66-73)”, *Cappadocia Journal of History and Social Science*, C. XIV, 2020, ss. 21-42.
- KARAHAN, Semiha. “Siyonist Öğretide Vaat Edilmiş Topraklar”, *Ortadoğu Etütleri*, C. XIII, S. 2, 2020, ss. 177-213.
- KARAMAN, M. Lütfullah. “Siyonizm”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 329-335.
- KARLIĞA, H. “Delâlet’ül Hâirîn”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 122-125.
- KATAR, Mehmet. “İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma”, *Journal of Islamic Research*, C. XX, S. 2, 2007, ss. 172-177.
- KATAR, Mehmet. “Kur’an Kıssaları Bağlamında Yahudi (İsrail) Tarihi”, *Kur’an’da Yahudiler*, 1. Baskı, (Der: Ömer Faruk Harman, Kuramer Yayınları). İstanbul, 2019, ss. 123-276.
- KELEŞ, Hatice. “Martin Luther’in Yahudiler Hakkında Söylemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, S. 22, 2024, ss. 120-155.
- KELLENER, Max. “The Fall of Kingdom İsrail”, *The Biblical World*, C. XXV, S. 1, 1905, pp. 8-19.
- KELMAN, Herbert. “The Israeli-Palestinian Peace Process and Its Vicissitudes”, *American Psychologist*, C. LXII, S. 4, 2007, ss. 287-300.
- KENANOĞLU, M. Macit. “Zimmî (Osmanlılar’da)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 438-440.
- KENNY, Kevin. *Diaspora- A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2013.
- KHALİDİ, Rashid. “The Palestinians and 1948: The Underlying Causes of Failures”, *The War of Palestine: Rewriting the History of 1948*, (Der: Avi Shalim, Eugene L. Logan, Cambridge University Press). Cambridge, 2008.
- KIZILOĞLU, Sedat. “İsrail Devleti’nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm’in Gelişimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2012, ss. 35-64.
- KİŞİ, Erden. “1948’den Bugüne, Tarihi ve Siyasi yönleri ile “İsrail-Filistin Sorunu”, *Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. III, S. 1, 2023, ss. 262-274.
- KOLSTO, Pal. “Territorialising Diasporas. The Case of the Russian in the Former Soviet Republics”, *Millennium Journal of International Studies*, C. XXVIII, S. 3, 1999, S. 607, pp. 607-631.
- KOROSTELİNA, Karina. *Social Identity and Conflict, Structures, Dynamics and Implications*, Palgrave MacMillan, New York, 2007.
- KÖROĞLU, Kemalettin. *Eski Mezopotamya Tarihi- Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- KÖSE, Tuğba. “Yahudilerin Devletleşme Sürecinde Dönüm Noktaları: Pogrom, Aliya ve Siyasi Siyonizm (1881-1903)”, *Ortadoğu Etütleri*, C. XIII, S. 1, 2021, ss. 119-142.
- KUR’AN YOLU: TÜRKÇE MEÂL VE TEFSİR, C. I, (Der: Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları). Ankara, 2020.

- KUR'AN YOLU: TÜRKÇE MEÂL VE TEFSİR, C. V, (Der: Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları). Ankara, 2020.
- KURAN, Neslihan. Afrikalı Falaşalar: Falaşaların Etnik Köken Teorileri ve Dini Kimlikleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. VIII, S. 2, 2021, ss. 183-211.
- KURT, Ali Osman. "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. VII, S. 1, 2010, ss. 33-59.
- KURT, Ali Osman. "İkinci Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. X, S. 2, 2006, ss. 437-454.
- KURT, Ali Osman. "Yahudilik'te Sürgün Metaforu: "Boş Ülke" Miti ve "İncir" Benzetmesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. V, S. 3, 2008, ss. 257-267.
- KURT, Ali Osman. "Yahudilik'te Sürgün Teolojisi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. XIX, S. 25, 2006, ss. 61-78.
- KURT, Ali Osman. *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- KURT, Menderes. "Filistin'de İşgale Meşruiyet Üreten Bir Yöntem Olarak İsrail Arkeolojisi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXV, S. 1, 2020, ss. 213-242.
- KURT, Menderes. "İsrail'de Yahudi Dini Terörizmi", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2018, ss. 1-26.
- KURT, Menderes. "Yahudi Nüfus Problemi ve İsrail Devleti'nin Yahudi Karakteri", *Mukaddime*, C. XII, S. 1, 2021, ss. 194-219.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, Mehmet Alparslan KÜÇÜK ve Günay TÜMER. *Dinler Tarihi*, 11. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020.
- KÜÇÜK, Abdurrahman. "Ahid", C. I, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), TDV Yayınları, Ankara, 1988, ss. 532-533.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan. "Din-Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslâmiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış", *Dini Araştırmalar*, C. XVI, S. 42, 2013, ss. 101-128.
- KÜNG, Hans. *Judaism: Between Yesterday and Tomorrow*, Crossroad, New York, 1992.
- LAPİN, Hayim. *Rabbis as Romans: The Rabbinic Movement in Palestien, 100-400 C.E.*, Oxford University Press, New York, 2012.
- LAQUEUR, Walter. *The Changing Face of Antisemitism -From Ancient Times to the Present Day*, Oxford University Press, New York, 2006.
- LEVINE, Louis D. "Menahem and Tiglath Pieser: A New Synchronism", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, S. 206, 1972, pp. 40-42.
- LEWIS, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*, Çev: Bahadır Sina Şener, İmge Yayınları, İstanbul, 1996.
- LİPMAN, E. J. *The Mishnah: oral traditions of Judaism*, Viking Press, New York, 1973.
- LİTTLE, Bliss S. ve Benjamin J. BROOME. "Diaspora", *Encyclopedia of Identity*, (Der: Ronald L. Jackson, Sage). London, 2010.
- LUCKENBİLL, Daniel David. *Ancient Records of Assyria and Babylonia I (ARAB I)*, University of Chicago Press, Chicago, 1926.
- LUCKENBİLL, David Daniel. *Ancient Records of Assyria and Babylonia-II (Arab II)*, The University of Chicago Press, Chicago, 1927.

- MADRİĞAL, Marc. *Mısır'dan Çıkış ve Kenan Fetihleri*, (Der: Debora Basmacı, Kitab-ı Mukaddes Şirketi). İstanbul, 2015.
- MAGNESS, Jodi. *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomo's Temple to the Muslim Conquest*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- MARGOLİS, Max L. ve Alexander Marx. *A History of the Jewish People*, Meridian Books, New York, 1962.
- MASADA KALESİ. https://madainproject.com/masada#google_vignette(08.08.2024)
- MASADA. <https://uzay.org/masada/> (Erişim Tarihi: 08.08. 2024)
- MAY, Iris Geva. "On Impacts of Comparative Policy Analysis. Immigration to Israel: What Other Contries Can Learn?", *International Migration*, C. XXXVIII, S. 1, 2000, pp. 3-45.
- MERAL, Yasin ve Uri MELAMMED. "Hz. Muhammed'e Dair Bir Yahudi Efsanesi: Ma'ase Mahmat Adlı Risalenin Yeniden Tahkik ve Tercümesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LIII, S. 2, 2012, ss. 1-21.
- MERAL, Yasin. "Hz. Muhammed'in Peygamberliğini Kabul Eden Yahudi Âlim: Natanel ben Feyyûmî", *Oksident*, C. II, S. 2, 2020, ss. 261-267.
- MERAL, Yasin. "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LII, 2011, ss. 243-266.
- MERAL, Yasin. "Orta Çağ Yahudi Dünyasında İslam Algısı", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. X, S. 1, 2015, ss. 71-89.
- MERAL, Yasin. "Tevrat'ta Âhiret Neden Zikredilmedi? Yahudi Düşünürlerin Gerekçeleri ve Kur'an'ın Tanıklığı", *İslâmî Araştırmalar*, C. XXI, S. 1, 2020, ss. 1-17.
- MERAL, Yasin. *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.
- MERAL, Yasin. *Samirî'nin Buzağısı*, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2021.
- MERAL, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, Milel ve Nihal Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2021.
- MERAL, Yasin. *Yahudilerin Ahir Zamanı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.
- MİLLER, J. Maxwell ve John Haralson HAYES. *A History of Ancient Israel and Judah*, The Westminster Press, Philadelphia, 1986.
- MOGHİSSİ, Haideh. "Introduction" *Muslim Diaspora: Gender, Culture, Identity*, Routledge, London, 2006, pp. xiv-xxiv.
- MORRİSON, Martha A. ve Stephen F. BROWN. *World Religions Judaism*, 4. Baskı, Chelsea House Publishers, Uxbridge, 2009.
- MURAT, Tugay. "İsrail Devletinin Kuruluşu ve Türk Basınına Yansımaları", *The Journal of International Social Science*, C. XXIX, S. 2, 2019, ss. 449-468.
- MUSA İBN MEYMUN, *İlim Kitabı (Sefer ha Mada) Yahudiliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri*, Çev: Yasin Meral, Rumeysa Bektaş, Büşra Şahin, Mukadder Sipahioğlu, Safiye Merve Özkaldı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2022.
- MYERS, Jacob M. *Ezra- Nehemia*, Doubleday, New York, 1965.
- NEUSNER, Jacob. *Judaism in the Secular Ages*, Ktav Publishing House, New York, 1970.
- NOEGEL, Scott B. "Musa ve Sihir: Çıkış Kitabı Üzerine Notlar", çev: Esra Erdoğan-İbrahim Emre Şamlıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LVIII, S. 2, 2017, ss. 161-182.
- OĞUR, Furkan. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Endülüs Yahudilerini Kabul Etme Nedenlerine Dair İnceleme", *International Journal of Cultural and Social Studies*, C. IX, S. 1, 2023, ss. 46-60.

- OLGUN, Hakan. "Modern İsrail'in Milli Kimlik Kaynağı Olarak Josephus'un 'Masada' Anlatısı", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. X, S. 1, ss. 7-39.
- OLGUN, Hakan. *H. Musa'nın Muhalefeti: Horus'u Öldürmek*, Milel ve Nihal Yayınları, İstanbul, 2021.
- OPPENHEIM, A. Leo. "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East, With a Translation of An Assyrian Dream Book", *Transactions of the American Philosophical Society*, C. XLVI, S. 3, 1956, pp. 179-373.
- OXFORD BIBLE ATLAS, 4. Baskı, (Der: Adrian Curtis, Oxford University Press). Oxford, 2009.
- ÖKSÜZ, Enis. "İsrail'de Kooperatif Köyler ve Özellikleri", *İstanbul Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2011, ss. 79-96.
- ÖZBİLEN, Serdar. "Arkeoloji: Geçmiş, Zaman ve Kuram", *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 1, 2020, ss. 41-65.
- ÖZCAN, Şevket. "Yahudilikte Pesah (Fısıh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XI, S. 61, 2018, ss. 1206-1214.
- ÖZDEMİR, Mehmet. "Hristiyan İspanya'da Yahudi Aleyhtarlığı", *Bütün Yönleriyle Yahudilik Sempozyumu (Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII)*, 18-19 Şubat, Ankara, 2012, ss. 239-256.
- ÖZMEN, Seda. "Batıda Yahudilere Yönelik Kan İftiraları", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, S. 13, 2017, ss. 154-163.
- PAGE, Stephanie "A Stela of Adad-nirari III and Nergal-eres from Tell al Rimah", *Iraq (British Institute for the Study of Iraq)*, Cambridge University Press, C. XXX, S. 2, 1968, pp. 139-153.
- PASACHOFF, Naomi - Robert J. Littman. *A Concise History of the Jewish People*, Rowman& Littlefield, Lanham, 2005.
- PEERS, J. P. "The Religion of Moses", *Journal of Bible Literature*, C. XX, S. 2, Massachusetts, 1901, pp. 101-128.
- PETTAZZONİ, Raffaele. *The All-Knowing God: Researches into Early Religion and Culture*, Çev: Herbert J. Rose, Meuten and Co, London, 1956.
- PHILO, *The Works of Philo*, Çev: C. D. Yonge, Hendrickson Published, Massachusetts, 1993.
- PHILO, *The Works of Philo*, Çev: F. H. Colson, , G. H. Whitaker, Harvard University Press, Massachusetts, 1981.
- PİKAR, Ariel. "Dindar-Siyonist Hahamların Fetvalarında İsrail Devletindeki Yahudi Olmayanların Statüsü" Çev: Eldar Hasanoğlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S.30, 2014, ss. 263-286.
- PİNCH, Geraldine. *Magic in Ancient Egypt*, British Museum Press, London, 1994.
- RA'AD, Basem L. *Hidden Histories: Palestine and the Eastern Mediterranean*, Pluto Press, New York, 2010.
- RABKİN, Yakov M. *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, 1. Baskı, Çev. Şahika Tokel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- RADHAKRİSHNAN, R. "Ethnicity in an age of Diaspora", *Theorizing Diaspora: A Reader*, (Der: Jana Evans Braziel, Anita Mannur, Blackwell Publishing). Oxford, 2007, pp. 104-115.
- REINHOLT, Tanya. *Israel/Palestine: How to End the War of 1948*, Seven Stories Press, New York, 2002.
- REİS, Michele. "Theorizing Diaspora: Perspectives on 'Classical' and 'Contemporary' Diaspora", *International Migration*, C. XLII, S. 2, 2004, pp. 41-60.

- RENARD, Stanislav, Alexandru MANUS ve Philip V FELLMAN, “Understanding the Complexity of the Romany Diaspora”, https://www.researchgate.net/profile/PhilipFellman/publication/242714788_Understanding_the_Complexity_of_the_Romany_Diaspora/links/0a85e533e6fa0a4144000000/Understanding-the-Complexity-of-the-Romany-Diaspora (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- RICHARDSON, Peter. *Herod: King of Jews and Friend of Romans*, University of South Carolina Press, Columbia, 1996.
- ROTH, Cecil. *The Short History of the Jewish People*, Horovitz Publishing, Oxford, 1947.
- SAFRAN, William. “Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return”, *A Journal of Transnational Studies*, C. I, S. 1, 1991, pp. 83-99.
- SAFRAN, William. “The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective”, *Israel Studies*, C. X, S. 1, 2005, pp. 36-60.
- SAĞDIÇ, Kadir. Anka Enstitüsü. “1949 Arap-İsrail Savaşı Sonrası İmzalanan Ateşkes Antlaşmaları” <https://ankaenstitusu.com/1949-arap-israil-savasi-sonrasi-imzalanan-ateskes-antlasmalari/#:~:text=%C4%B0srail%2DM%C4%B1s%C4%B1r%20Ate%C5%9Fkes%20Antla%C5%9Fmas%C4%B1%2024,20%20Temmuz%201949'da%20imzalanm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r>. (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- SALİBÎ, Kamal. *The Bible Came from Arabia*, Pan Books, London, 1985.
- SALİHOĞLU, Mahmut. “Marranolar ve Dini İnançları”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 5, S. 49, 2011, ss. 105-115.
- SAND, Şlomo, *The Invention of the Land of Israel: From Holy Land to Home Land*, Çev: Jeremy Forman, Verso, London, 2012.
- SAND, Şlomo. *Yahudi Halı Nasıl İcat Edildi? -Kitab-ı Mukaddes'ten Siyonizme-*, Çev: Işık Ergüden, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- SCHEİNDLIN, Raymond. *A Short History of The Jewish People, From Legendary Time to Modern Statehood*, Oxford University Press, New York, 1998.
- SCHIFFMAN, Lawrence. “Making the Bible Come to Life: Biblical Archaeology and the Teaching of Tanakh in Jewish Schools”, *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, C. XXXVII, S. 4, 2003, pp. 38-49.
- SCHİMMELE, Annamari. *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1999.
- SCHULTZ, Carl. “The Political Tension Reflected in Ezra-Nehemiah”, *Scripture in Context: Essay in the Comparative Method*, (Der: Carl D. Evans, William W. Hallo, John B. White, The Pickwick Press). Pittsburg, 1980, pp. 221-244.
- SCHWARTZ, Seth. *The Ancient Jews from Alexander to Muhammed*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
- SCHWARZ, Leo W. *Great Ages and Ideas of the Jewish People*, Random House, New York, 1956.
- SETZER, Claudia. *Resurrection of the Body in Early Judaism and Early Christianity*, Brill, Leiden, 2004.
- SEVİLLA-SHARON, Moshe *İsrail Ulusunun Tarihi*, Kudüs, 1981.
- SEYFELİ, Canan ve Hüseyin AKDEMİR. “Hasidik Yahudilik'te Vaat Edilmiş Topraklar Fikri: İsrail Karşıtlığı”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 2, 2020, ss. 240-262.
- SEYHAN, Beyazıt Yaşar. “Kitab-ı Mukaddes ile Kuran-ı Kerim Kıssalarının Karşılaştırılması”, *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, C. VII, S. 14, 2021, ss. 477-499.

- SHAFİR, Gershon. "Zionism and Colonialism", *The Israel/Palestine Question*, (Der: Ilan Pappé, Routledge). New York, 1999, pp. 72-85.
- SHAHAK, İsrail. *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, 3. Baskı, Çev: Ahmet Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul, 2004.
- SHARPE, Eric J. *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, Çev: Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa, 2000.
- SHAW, Ian. *Exploring Ancient Egypt*, Oxford University Press, New York, 2003.
- SHEA, W.H. "Menahem and Tiglath Pileser III", *Jurnal of Near Eastern Studies*, C. XXXVII, S. 1, 1978, pp. 43-49.
- SHEFFER, Gabriel. "A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics", *Modern Diasporas in International Politics*, St. Martin's Press, New York, 1986, pp. 1-15.
- SHEFFER, Gabriel. *Diaspora Politics, at Home Abroad*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- SİDAL, Süleyman. "Kendine Özgü Kooperatif Bir Model Olarak İsrail Kibbutzları", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, C. LI, S. 1, 2016, ss. 90-102.
- SİLBERMAN, Lou H. "Chosen People", *Encyclopaedia Judaica*, C. IV, Keter Publishing House, Jerusalem, 1971, pp. 669-672.
- SİNGH, Simran Jeet. "Interrogating the Homeland-Diaspora Construct", *Sikh Diaspora: Theory, Agency, and Experience*, (Der: Michael Hawley, Brill). Leiden, 2013, pp. 51-66.
- SİPAHİOĞLU, Mukadder. "Tevrat ve Kur'an'ı Antik Mısır Düşüncesi Işığında Okuma: Hz. Musa'nın Yılana Dönüşen Asası", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIX, S. 2, 2022, ss. 913-947.
- SİPAHİOĞLU, Mukadder. *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2021.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Töre. "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S. 330-1453)", *History Studies*, C. VII, S. 2, 2015, ss. 99-132.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Töre. "Erken Hristiyan Literatüründe Yahudiler ve Anti-Semitizm", *Seleucia (Olba Kazısı Serisi)*, S. 7, Nisan 2017, ss. 225-279.
- SMALLWOOD, E. Mary. *The Jewish under Rule from Pompey to Diocletian*, Brill, Netherlands, 1976.
- SONUÇ, Yusuf Süha. "Kibbutzun İsrail Siyasetine Etkisine Kısa Bir Bakış", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 1, 2017, ss. 128-148.
- SPERLING, David S. God; "God in the Hebrew Scriptures", <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/god-god-hebrew-scriptures> (01.09.2024).
- SPIRO, Melford E. *Kibbutz; Ventura in Utopia*, Shoken Books, New York, 1956-1963.
- STERN, Menahem. "The Period of the Second Temple", *A History of the Jewish People*, (Der: H.H. Ben Sasson, Harvard University Press). Cambridge, 1976, pp. 185-306.
- SUBAŞI, Necdet. "Alevilerde Güvenlik Arayışı Periferi, Getto, Diaspora", *Birikim Dergisi*, S. 178, 2004, ss. 81-89.
- SVERTSEN, Barbara J. *The Parting of the Sea: How Volcanoes, Earthquakes and Plagues Shaped the Story of Exodus*, Princeton University Press, New Jersey, 2009.
- ŞAHİN Mustafa-Mahmut Salihoğlu, "Tarihsel Yorum Bağlamında Solomon Schecter'in Muhafazakâr Yahudiliğe Etkisi", *Oksident Yahudilik, Hristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 1, Bursa, 2022, ss. 37-73.

- ŞAMLIOĞLU, İbrahim Emre. “Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa’nın Yılana Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LXI, S. 1, 2020, ss. 31-57.
- ŞİMŞİR, Muhammet Salih. *Antik Mısır Dininde Kahinlik, Sihir ve Büyü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- TAŞDEMİR, Yusuf - İsmail Başaran, “Kurtarıcılık Bağlamında Yahudilikteki Mesih İnancı ile Ehli Sünnetteki Mehdi İnancının Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, S. 17, 2023, ss. 189-213.
- TAŞLIGİL Nuran ve Güven ŞAHİN. “Kolektif İşletme Tiplerine Tipik Bir Örnek: Kibbutzlar”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 5, S. 9, 2012, ss. 213-220.
- TAŞPINAR, İsmail. “Hindistan Yahudileri”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 16, 2004, ss. 139-160.
- TAŞPINAR, İsmail. *Yahudilik’te Âhiret Anlayışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- TCHERIKOVER, Victor. *Hellenistic Civilization and the Jews*, The Magnes Press, Philadelphia, 1959.
- TDK, “Arkeoloji”, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10.10.2024).
- TDK, “Diaspora”. <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 02.01.2024).
- TDK, “Kutsal”, https://sozluk.gov.tr (Erişim Tarihi: 05.10.2024).
- TECİR, Elif Tuğçe. “Çift Başlı Kartal Motifinin Sembolik Anlamları ve Tekstillerde Kullanımı”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. XVII, S.46, 2024, ss. 951- 969.
- TEKİN, Oğuz. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- TEMİZTÜRK, Halil. “Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisinin Ortaya Çıkışı ve Metodolojik Tartışmalar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. XIX, S. 2, 2019, ss. 395-423.
- TEZOKUR, M. Hadi-Hüseyin Akdemir, “Babil Sürgünü’nün Kudüs Kutsallığına Etkisi”, *Dicle İlahiyat Dergisi*, C. XXVII, S. 2, 2024, ss. 15-27.
- THE ANCIENT BOOK OF JASHER, Referred to in Book of Joshua and Second Samuel, Faithfully Translated from the Original Hebrew into English*, (Der: M.N Noah, A.S. Gould). New York, 1840.
- THE OXFORD DICTIONARY OF THE JEWISH RELIGIONS*, (Der: R. J. Zwi Werblowsky, Geoffrey Wigoder, Oxford University Press). Oxford, 1997.
- THE SCRIPTORES HISTORIAE AGUSTAE*, Çev: David Magie, Ed: E. Capps, W.H.D. Bouse, Harvard University Press, Cambridge, 1921-32.
- TOKGÖZ, Habip. “İsrail Devleti’nin Kuruluşunda Theodor Herzl ve Siyonizm”, *Anasay Dergisi*, Yıl:1, S. 1, 2017, ss. 183-195.
- TOPRAK, Bilal. “İsrail’e Dönüş Miti Bağlamında Kutsal Metnin Araştırılması”, *Artuklu Akademi*, C. X, S. 2, 2023, ss. 159-181.
- TORREY, Charles Cutler. *Ezra Studies*, The University of Chicago Press, Chicago, 1910.
- TURAL, Suat. “Roma İmparatorluk Dönemi’ndeki Yahudi İsyanlarına Genel Bakış”, *International Journal Of Social Sciences*, C. V, S. 1, 2021, ss. 132-147.
- TÜRKÇE ÇEVİRİ VE AÇIKLAMALARIYLA TORA VE AFTARA*, 5. Kitap Devarim, 2. Baskı, Çev: Moşe Farsî, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2012.
- TWERSKY, Isadore. *A Maimonides Reader*, Behrman House, New Jersey, 1972.
- ULUTAŞ, Ufuk, Selin M. BÖLME, Gülşah Neslihan DEMİR, Furkan TORLAK ve Salih ZİYA. *İsrail Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Seta Yayınları, Ankara, 2012.
- United States Conference of Catholic Bishop (USCCB). “Dan.7”, <https://bible.usccb.org/bible/daniel/7> (Erişim Tarihi: 20.10.2024).

- WAARDENBURG, Jacques. “Mesih”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIX, TDV Yayınları, Ankara 2004, ss. 306-309.
- WERBLOWSKY, R. J. Zwi - Geoffrey Wigoder, “Temple”, *The Encyclopedia of the Jewish Religion*, Adama Books, New York, 1986, pp. 64-65.
- WESLER, Kit. *An Archaeology of Religion*, University Press of America, Lanham, 2012.
- WILKINSON, Richard H. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, Thames & Hudson Inc. London, 2003.
- WOLF, Umhau. “Moses in Chiristian and İslâmîc Tradition”, *Journal of Bible and Religion*, C. XXII, S. 2, 1959, pp. 102-108.
- YALÇIN, Selami. “Kur’an’a Göre İsrâiloğulları’nın Yükselişleri ve Çöküşleri”, *Dergiabant*, C. X, S. 2, 2022, ss. 462-489.
- YALDIZ, Fırat. “Diaspora Kavramı: Tarihçesi, Gelişime ve Tartışmalar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. XVIII, 2013, ss. 289-318.
- YAMAN, Ahmet. “Zimmî (Fıkıh)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, C. XLIV, İstanbul, 2013, ss. 434-438.
- YAMAUCHİ, Edwin M. “The Exilic and Postexilic Periods: Current Developments”, *Giving the Sense: Understanding and using Old Testament Historical Texts*, (Der: Michael A. Grisanti, David M. Howard, Kregel Publications). America, 2003, pp. 201-216.
- YAPICI, Utku. “Yahudi Diasporası Diaspora Çalışmalarında Bir İdeal Tip Olarak Kalmalı Mı?”, *Alternatif Politika*, C. VIII, S. 2, 2016, ss. 322- 346.
- YASA, İbrahim. “Kibbutz’un Toplumsal İdeolojisi ve Yapısı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XXVII, S. 4, 1972, ss. 9-15.
- YASİN, Mohammed A. M. “IXI. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyonistlerin Filistin’e Yerleşmelerinin Engellenmesi”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, C. XIX, S. 3, 2019, ss. 317-334.
- YERUSHALMİ, Yosef Hayim. *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, Schosken Books, New York, 1989.
- YILDIZ, Şevket. “Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 1, 2009, ss. 509-528.
- YILMAZ, Hüseyin. “Siyonizm”, *Dinler Tarihi’nin 200’ü*, Otto Yayınları, Ankara, 2017, s. 238.
- YILMAZ, Gaye Gökulp. “Goffman’ın Total Kurumlarına Bir Örnek Olarak Kibbutzlar ve Değişen Denetleme Biçimleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 49, 2020, ss. 125-136.
- YİĞİT, Ali Ata. “Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXXIII, S. 243, 2019, ss. 391-414.
- YİĞİTOĞLU, Mustafa. *Yahudilik –Mezhepler-*, Kitâbî Yayınları, İstanbul, 2022.
- YUVAL, Israel J. “The Myth of the Jewish Exile from the Land of Israel: A Demonstration of Irenic Scholarship”, *Common Knowledge*, C. XII, S. 1, 2006, pp. 16-33.
- ZEVİT, Ziony. “Three Ways To Look Ten Plagues”, Biblical Archeology Society Library. <https://library.biblicalarchaeology.org/article/three-ways-to-look-at-the-ten-plagues> (Erişim Tarihi: 06.08.2024).
- ZEYREK, Servet. “Kur’ân-ı Kerîm’de Geçen ‘İsrailoğulları’ ve ‘Yahudiler’ Kavramlarının Değerlendirilmesi”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 9, 2021, ss. 42-74.

